تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

نوزخانی غالب

نەمریی لە نەدەبدا

ناوێنەی ژیان و بەرهەمی کۆمەڵێك شاعیر

سوید 1998

ئۆرخانی غالب

نەمری لە ئەدەبدا

ئاوێنەی ژیانو بەرهەمی کۆمەڵێک شاعیر

سوید ١٩٩٨

تۆخانی غالب

نەمری لەئەدەبدا

چاپی یەکەم، سوید ١٩٩٨

ISBN 91- 973354- 6- 0

چاپی دووەم

سلێمانی

تیراژ: ٦٠٠ دانە

چاپخانەو ئۆفسێتی ئازاد

ناوەرۆك

پێشکەشە بە :

مرۆڤی کورد

ئۆرخانی غالب

یەك دوو وشەی پێویست

خوشكو برایانی هاوزمانم، خوێنەرەوەی بەنرخو هێژاو دەلالی كورد:
یەكێك لەو هۆیانەی سەری ئێمە بەرزبكاتەوە ئەوەیە كە خوای پڕ بەخشش كۆمەڵێك پیاوی بەوەفاو خزمەتگوزاری پێ بەخشیوین، ئەگەر روومان بێ لەناو گەلانی خواپێداو و پێگەیوەكانو خوناس بۆ كردوەكانی جیهاندا خۆمان دەرخەین هەر لە سایەو پەنای بەهرەو لێهاتوویی ئەم زاتانەوەیە كە گەنجینەیەكی گران بەهایان بۆ بەجێ هێشتووین.

سورشتیە ئێمە بەسەربەستی خولقاوینو رەخساوینو هەر دەبێ ئازاییو ئازادیو گەردن كێلی بژینو بدوێین. لەكاری سوود خۆ بوار دەین ناهەقی دەكەین كە ناشێو نابێ راستی لەكەس وەشێرین تا لەچ لاوە لۆمەو سەرزەنشت نەكرێین.

ئەز بە پێی دەستەلاتو بەگوێرەی سنووری توانینی خۆم بۆ ئەوەی ویژدانی خۆم ئاسوودە بكەم، وەك كوردێكی هەست كردوو بەدەردو ئازارو ژانی ژێردەستەییو چەوساندنەوەی نەتەوەییو هەمیشە ماف پێشێل كراوو حاشا لێكراوو دڵشكاو لەلایەن گزیكارانی داگیركەرو زاڵمو مونافیقو درۆزنی ئیستیعمار "ئەگەر عەرەب یان تورك یاخود فارس" بوون لەكەس شاراوە نیە، زمانو گەڵچەرو فەرهەنگو دابو نەریتی رەسەنی هەزاران ساڵەی وڵاتی كوردەواریمان لەلایەن ئەو داگیركەرو كورد كوژانەوە قەدەغەیە، تاوانە بخوێنینو بنووسینو بدوێینو بپۆشینو ببەخشین..!

سەرباری تا رادەیەك زاڵبوونی ئەو هەوڵو بیری ئیمپریالیزمییە كورد هەرگیز لەهیچ دەورو زەمانێكدا لەژێر سایەی فەرمانو قەڵەمڕەوی ئەو نەتەوە زاڵو چەوسێنەرو برا هاودینانە! نەیویراوە قورئان كە گەورەترینو پیرۆزترین بەخششی خودایە، بەزمانە خواپێداوە

کوردیەکـەی تەفسـیر بکـاو بنووسـێتەوە، چ جـای باسـی کـوردو کوردستانو دەردو ژانی ژێردەستەییو چەوسانەوەی نەتەوەیی..
بەمێشکی کولو چاوی لێڵو ترسنۆکی خۆیان، بێئەوەی لەگەڵ نەفسی خۆیاندا هەڵوێستی شەرمو حەیا بکەن پێیان وایە فەرمان تەنیاو تەنیا لـە لوولـەی تفەنگـەوە دەردەچـێو تـیرۆرو توندوتیـژیو هـەرا نانـەوە کۆتایی بە هەموو شتێك دێنێو مەرامی پیسیان دێتە دی.!....
خوا فەرموویەتی: "لەرادەبەدەر ناخەینە سەر کەس".
لەرووپەڕی ئەم چەند پەلکانەدا چەند شاعیرێکی دڵسۆزو هەڵکەوتوو لە گەڵ چەند باسو خواسێکی دیکەتان دەخەمە بەردەست کە هەمیشـە رۆژانـی ژیـانی خۆیـان بـۆ پاراسـاتنی بـەرژەوەندی کۆمـەڵو ئـازادی نیشتمانو سەربڵندی میللەتەکەمان تەرخان کردبوو.
بیرو هۆشو هەستی پاکی ئەم شاعیرانە لەناخەوە منیان هەژاند کە دوو قسەو نیو بخەمە بەر نیگای چاوی خوێنەرانی ئازیزو ئەدەب دۆستان، بە قەولی کـورد: "دیـاری شـوانکارە شـنگە یـا ئاڵەکۆکـە". ئەگـەر ئـەم وەفادارییە قەرزێك بـێ بـە ئەسـتۆی هـەموو خـاوەن قەڵـەمو هۆشـیارو رووناکبیرێکی کوردەوە ئەوا وەك خوێنـەوارێکی کورد بەو شـەپۆلی ئەو قەرزە کەوتوومو دەخوازم توانیبێتم کەمێك ئەو قەرزەم داشکاندبێتەوەو لەپاڵ ئەم باری سەرنجو لـەم بۆچوونـەمدا خزمـەتێکی گچکەو بە کەڵکم کردبێو کەمێك پێویستی سەرشـانم بەجێ هێنابێ. لەناخـەوە دەرگـای سـینەم لەسـەر گـازی پشـتە بـۆ وەرگتنـی رەخنـەو بـیرورِاو بۆچوونـی دۆستانەو برایانە، ئەمە مانای ئەوە نییە بێ فیزی خۆم پیشـان ئەدەم، نـەخێر.. بـەڵکو نووسـراوەکەم لـە هەڵـەو پەڵـەو ناتـەواوی بەدەرنییـەو پێویستم بە ئامۆژگارییو تیشك خستنە سـەر لایەنە چاكو ناچاکـەکانی هەیە.
لەکاتێکدا ئەمە دەڵێم کەس لەخۆوە دەرگـای مـاڵی خـەڵکی نەلەقێنێ، پێویست وایە، یان ئەدەبیانەتر وایە: بێ لە دەرگادان کەس سەر بەماڵی

کەسێکی دیکەدا نەکات، ئەمە بەگشتیو لەسەر ئاستی رەخنەگرتن لە روانگەی کاری ئەدەبیدا تایبەت. جگە لەوەش ئەو نوسەرو ئەدیبو رۆشنبیرانەی کە بەرهەمیان بڵاو دەکەنەوە بێگومان دەمو دەست چاوەڕوانی سەرهەڵدانی رەخنەی مەوزوعی عیلمی راستەقینەی بێ گرێو گۆڵو هەڵوێستی پێنووسی دەروون بێگەردن. دیارە ئەوانە شت بۆ جەماوەر دەنووسنو هەرگیز لەگەڵ ئەوەدا نین کە شت هەر بۆ خۆیان بنووسنو بڵاوبکەنەوە، بەڵکو دەیانەوێ بەدیوی راستەقینەدا جەماوەر لە رێبازی راستیو رۆشنبیریو هونەری وریایی خۆیان بەئاگابێن.

هەوڵدان لە پێناوی هەرچ نیازو مەبەستێکی پیرۆز با زۆر بچوکیش بێ مرۆڤ خەنیو گەورە دەکات، تۆش تەنیاو تەنیا بە خزمەتکردن دەتوانی جەوهەرو هونەری خۆت دەرخەیو پلەوپایەی خۆت سەرخەیو گەورەییو چەلەنگیو نەمری بۆ خۆت بستێنی.

دەسا نووسەرانو بەهونەران، خوێنەرانی رووناکبیری ئازاو کارامەو قەڵەم رەوان، تکاتان لێدەکەم کە ئەگەر ئەم وتارانەم لەلاتان بێ خێرو لە زارتان بێتامو تاڵو تفتو کاڵ بوون چەندی بۆتان دەلوێ بەنیازی پاکیو وریایی چەوتو لارییم بۆ راست کەنەوەو ناشیرینیو ناشیاویم بۆ هەڵگرنەوەو بمخەنە سەر راستە شەقام. بە هێمنانەو لەسەرخۆ راستی رادەی هەڵەو پەڵەو پێزی کارەکەمم پێ بڵێنو قۆرتو کەنداڵو خواریم بۆ پڕبکەنەوەو بە پارچەیەکی شۆختر بۆم پینە بکەنو کوڕانە فریاوم کەون. تا ئەم رێگەی بە قەولی مامۆستا هەژار (١٩٢٠- ١٩٩١) بۆ "زیندوو راگرتنی مردووە باشەکانمان" گرتوومەو شانم وەبەر ناوە بیکەمە رێبەری خۆمو لێی لانەدەمو مێشکو ئاوەزو و بیری خۆمیان پێ بسپێرم، یان چیتر باسی خاوەن ناوانو وێژەوانانو هۆزانان لەبەر باشەنو کەو نەکەم.

دەستو باهۆ هەڵێنن، بەڵام رەنجم بێوەرو کارم گەند نەکەن، وەك برینبڕ ئازارم نەدەن. هیواخوازم لەبەر تیشکی روونی ئەدەبو فەرهەنگو زمان

که بەشێکی هەرە گرنگو هێژای هەر گەلو نەتەوەیەکە لە رەوتی شارستانەتی مرۆڤایەتی لە جیهاندا بدرێتە بەرباسو رەخنەو توژینەوەو وردبوونەوە. جا هەر خوێنەرێك یان هەر کەسێك بە چاوێکی بێلایەنانەو بەرژەوەندی گشتییەوە ئەم چەند رووپەرانە دەخوێنێتەوەو شتێکی لەدەست دی کە کردی شیاوی رێزو سوپاسە.
بە شادیتان دەسپێرم.

ئۆرخانی غالب
ئاب- ئەیلوول/ ١٩٩٥
لەندەن

شاعیری کورد نالی

١٨٠٠- ١٨٥٦
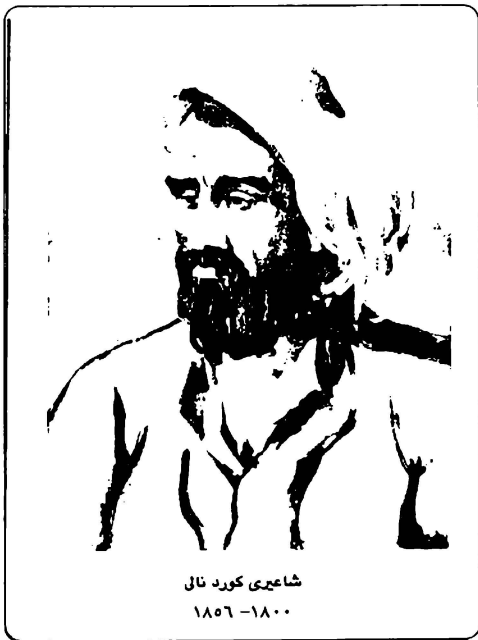
نالی

سوپاسو قەدرو حورمەت بۆ ئەو کوردە تێکۆشەرو هەڵکەوتوانە کە بە زمانە شیرینو خواپێداوەکەی خۆیان نووسیوە، بەرهەمی باشو نایابیان بۆ بەجێ هێشتووین کە بەلافاوو بورکانی غەزەبی رقو تورەیی کوردخۆران هەرەسی نەهێناوەو ئەگەر عەرەب یان تورك وەیا فارس بووە. منو تۆو گشتمان ئێستا لەسای نووسینەکانی پێشینمان خێوی زمانو ئەدەبیاتی کوردینو بە ئەوپەڕی شانازییەوە دەنووسین.

خوێنەری هێژا:

خۆت لەمن ساختر دەزانی کە بابەیەکی هەژاری وەك من ئاسایی، ئەو شاعیرە گەورەو گرانە بەناوەی (نالی) پێ ئێژن سەرەدەری لێ ناکەم، بەلام بەهەرحاڵ بە پێی هێزو بڕستو دەستەڵاتی خۆم لەم یادەدا چەند دێڕو وشەیەك دەربارەی ئەو زاناو بلیمەتە دەنووسمو بەداوای بووردنەوە دەیخەمە بەرچاوی دڵو دیدەی خوێنەواری هاوزمانم.

مەلا خدری نالی، لە بنەماڵەیەکی زەحمەتکێشی جوتکارو هەژارو لە خێڵێکی جافی دەشتەکی چەکمەخولاو لە گەلێکی خاکەسەرو نەخوێندەواری لادێیی لە گوندی "خاکو خۆڵ" چاوی ژانی هەڵهێناوەو فرزەندی بۆرە پیاوێکی شارەزووریيە کە ناوی ئەحمەد شاوەیسی ئالی بەگ بووە، بۆ زێدە فراوانی ئاسۆی بیری "حاکو خۆڵ" ی بەجێ هێشتو چووە قەرەداغو سلێمانی، لەوێ هەندێ خوێندنو نووسین فێر بوو. لەجێی خۆیدایە لێرەدا پێویستە ئەو راستییە بخەمە پێش چاو کە یەکەمین سەرچاوەو یەکەم کەسو ئەدیبێك کە باسی نالی بلاوکردۆتەوە کتێبی (انجمن ادیبان کورد) ی ئەمین فەیزی ئەمر بووە. مامۆستاو ئەفسەرو ئەدیب. ئەمین فەیزی [1] بە رەحمەت بێ سەرەتا دەچێتە سەرباسی (نالی) و ئەوجا کۆمەڵێك نموونەی هەموو بابەتەکانی شیعری کوردی نالی تۆمار کردووەو بەچەند وشەیەك دەربارەی دولوەو نوسیویە : ". نالی بۆ ئیفای حەج چووتە حیجازو لەوێ دەرحەق حەزرەتی

فەخری رەسوڵ قەسیدەیەکی موکەممەلو موتەوەلی نەرزم کردووە، .. چووەتە ئەستەمبوڵو لە ئەسنای سوحبەتا لەگەڵ ئودەباو فوزەلای ئەویّ گەلێ ئاساری فیکرو فەتانەتی نواندووەو زۆر مەزهەری تەوەجوهـ بووە.."[٢]. ئەو زانیاریو ئاگادارییەی ئەمین فەیزی دەربارەی نالی کە لە (ئەنجومەن) ە کەیدا داوینێ لەزەت خۆشییەکی ئەوتۆی تێدا نییە کە لەم شوێنەدا باسی بکەین. ئەوەی مایەی سەرنجو رەخنەیە ئەوەیە کە خاوەنی کتێبی (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد) نرخی بە باسەکەی نالی نەداوە، تەنانەت نەیوتووە نالی شیعریشی بە تورکیو فارسیو عەرەبی هەیە، وای نیشان داوە کە نالی هەر بە کوردی شیعری نووسیوە. لەبن دەست ئەمەیشەوە نرخی گەورەیی باسەکەی نالیو کارەکەی ئەمین فەیزی لەوەدایە کە دەڵێ: "زەکای نالی ئینکار ناکرێ، لاکین ئەوەندەی سەنایعی لەفز ئیستعمال کردووە پیاو رەنگە بڵێ شیعری ئەو نەتیجەی عیلمو ئیشتیغالە"[٣] بیروڕای ئەدیبو نووسەرەکانمان لەبارەی مێژووی لەدایك بوونو مردنی (نالی) یەوە جۆراو جۆرن، بەگفتی مامۆستای زانا عەلائەدین سوجادی لە کتێبی (مێژووی ئەدەبی کوردی) دا ژمارەو ساڵی (١٧٩٧- ١٨٥٥ز) ی بە ساڵی لەدایك بوونو نەمانی نالی تۆمار کردووە واتە: دەبێ نالی (٥٨) ساڵێ ژیابێ!.[٤] ئینجا زۆر دڵسۆزانە پێشەکییەکی جوانو نایابی بۆ رازاندۆتەوەو نووسیویەتیو دەڵێ: "لە ئاسمانی خەیاڵاتدا بازی بێ پەروا، لە زەویو زاری نوکتەزانیدا سکەیەکی خۆش رەوا، زەوقی بەخاکی پاکی شارەزوور پشکوتو، خۆیشی بە چەشمەزاری پڕ نیگاری کوردستان دڵ تینو!، شەیدا بەدووڕو قسەو باسی بەرزەوە، زانا بە گەوهەری مەعنای مەعنای جۆراو جۆری سەد تەرزەوە.. هەندێ قسەی رەوانو گەوارا وەکو ئاوی ساف، هەند وتەی رەقو قایم وەکو تەلیسمی قاف، هەندێکی شووشە نەباتێکە پێ نەڵێ (جناس) ئەمە بۆ لاف![٥].

ئەڤینو دڵداری لەلای نالی:

خۆشەویستی ئافرەت لە گوڵزاری تەڕو پاراوو بۆن خۆشی دیوانی نالی شتێکی پیرۆزو نەمرە، جێگەو شوێنێکی بڵندو دیاری بۆخۆی گرتووە، پایەو مەقامی شیعری دڵداریو غەزەلی نالی ئەوەندە بەرزە، ئەوەندە مەعشووقەکەی خۆش دەویٚ رێگەی پێدەدا کە دڵو جگەری پارچە پارچە بکا:

خەنــاویی کردوە پەنجــەی بەخــوێنــاوی دڵــی زارم
ئەمە رەنگی شەهادەت بێ کە کوشتەی دەستی دڵدارم[٦]

ئەو دەمەی کە لە قەرەداغ بووە نالی پابەندی دڵداریەکی بێ هاوتا بووە، ئاگری عیشقی (حەبیبە) ناوێك وەکو خۆی وتوویەتی " (حەبیبــە) ی (ماڵیاوا) ماڵی ئاوا!"[٧] کە خەڵکی گوندی ماڵیاوە بووە لە نزیك قەرەداغ. لە دڵی بوریانو لەوردە دەمارەکانی گیانی‌دا بەجۆری بڵێسەی سەندەوەو هوروژمی بۆ هێناوە نالی خستۆتە ناو دەریای غەراماتەوەو سەرچاوەی کانیاوی روونی شیعری تەقاندوەو ئیلهامی زەوقی پێ بەخشیوە. تەنانەت لە ئاسمانی هەندەرانیش‌دا وای لێ کردووە کە لە ژیانی ئاوارە بوونەکەی بۆ حیجازو شامو ئەستەمبوڵ، هەرگیز لەدڵو گیانی بۆ ماوەی ساتێك لە بیرو یادو خەیاڵاتی‌دا نەچۆتەوە.. سۆزو خۆشەویستی‌و وەفاداری خۆی بەرامبەر بە (حەبیبە) ی دڵخوازی دلبەری لە شیعرەکانی‌دا بەجێ هێناوە.

لەباغچەی شنەی باو سروەی نەسیمی فێنكو رۆشنی بەربەیاندا، لە لالەزاری پڕ نەرمەگیای بەهارستانی ئەدەبیاتی بەهێزی دیوانی نالی‌دا چەپکێك شاگوڵی جوان گوڵبژێر دەکەین. فەرموون لەگەڵ من تێکستی غەزەلی (نەمردن) ەکەی کە لە وڵاتی غەریبنەوازی بۆ (حەبیبە) ی شۆخی نازداری نووسیووە بخوێننەوە کە تیایدا چۆن دڵی ژیلەمۆی گوڵی گریانی هەڵستاوەو چۆن خوێنناوو زوخاوی بەهۆی دووری لەیارەوە

چەشتووە، وێڕای ئەمانەش خۆش خزمەتی لە مردن بە ئاوات خواستووە:

نەمردم من ئەگەر ئەمجارە بێ تۆ
نەچم، شەرت بێ، هەتا ئەمخوارە بێ تۆ
دەروونم خاڵییە، وەك نەی دەناڵێ
هەوارێکی چ پڕ هاوارە بێ تۆ!
بینایم کوێرە هەڵنایێ بەرووی کەس
موژەم یەك یەك دەڵێی بزمارە بێ تۆ
هەموو ئەعضایی ناڵینم دەناڵێ
سەراپام میثلی مۆسیقارە بێ تۆ
قەسەم بەو شەربەتی دیداری پاکەت
شەرابم عەینی ژەهری مارە بێ تۆ
لەکن تۆ خارو خەس گوڵزارە بێ من
لەکن من خەرمەنی گوڵ،خارە بێ تۆ
لەکن من با وجوودی ناسو ئەجناس
کەسی تێدا نیە ئەم شارە بێ‌تۆ
هەتا تۆم ئاشنا بووی، ئاشنام بوون
ئەمێستا موو بە موو ئەغیارە بێ تۆ
هەموو ڕۆژی لەتاو هیجرانی ئەمساڵ
تەمەننای مردنی پێرارە بێ تۆ
لەحەسرەت سەرووی قەددت چاوی "نالی"
دوو جۆگە، بەڵکو دوو رووبارە بێ تۆ

بەڵی نالی لە ستایشی دۆستی هاورازی بۆمان دەرکەوت کە تا چ ڕادەیەك خەمو خەفەت دەرگای دڵی گرتووە.

کورد دەڵێ "جام کە پڕبوو لێی دەڕژێ" ئەم بە پێچەوانە. هەر بەردەوامە لە دەربڕینی هەستی خۆشەویستیو پتر پێ دەنێتە مەیدانی عەشقەوە. ناڵەی شیعری نالی دەنگی شالۆرێکی خۆش ئاوازە لە بەهەشتی دنیای شیعردا، لە دەروونێکی پڕ جۆشو خرۆشەوە پڕ بەدەم هاوار دەکاو دەچریکێنێ:

هەر پەرچەمو پیشانییە فکری شەوو ڕۆژم
هەر گەردەنو زوڵفە ئەمەلی دوورو درێژم

بەڵگەیەکی تر هەر بۆ ئەم ماناو مەبەستە نالی فەرموویە:

سەر بەردەبازی ڕێتە، تەن تەختەبەندی جێتە
دڵ مەیلی خاکی پێتە. ڕۆح ماڵی خۆتە، بیبە

نالی، لە بازاڕی غەراتمیاتدا کەم کەس توانیویەتی دەستی ئەوی هەبێ، لە پاشان لە باری جێناسو وردەکاریدا بە بیرێکی زۆر ورد هاتۆتە دنیای غەرامیەوەو تیایدا ئەیبانە ئەسپی خۆی لنگ داوە. خەیاڵی تیژی بە گەڵێ شوێنی ناسکی ئافرەتدا ڕۆیشتووە. پێم وایە هیچ شاعیرێکی کورد بە غەیری شێخ رەزا (۱۸۳۷-۱۹۱۰ز) و عەبدوڵڵا بەگی میسباح ئەلدیوان (۱۸۵۹- ۱۹۱۲ز) لە دەستی نەهاتووەو نەیوێراوە وەکو نالی بەبێ ترسو بەپێ پەردە لە وەسفی ئەندامی مێینە تاو داتە قەڵەمی یان کەس ئەوەندەی "نالی" بادەی شەرابی ژیانی دڵداری نەنۆشیوەو سەرخۆشی ئەو مەیدانە نەبووە.
ئەو شیعرەی بۆ شاعیری نێوداری کورد (مەستورە ۱۸۰٤-۱۸٤٦) ماە شەرەف خانمی کچی ئەبولحەسەن بەگی ئەردەلانی هەڵبەستووە کە دەنووسێو دەڵێ:

ئەم سیرە چییە میثلی شەمابێ، نەسوابێ!
دوڕێکە وەکو دوڕی سەمابێ، نەسمابێ!
وەك خەیمە بە پەردێکی دوو ئەستوونە بەپابێ
دامێنی بە ئەنواعی گوڵو موڵ خەملابێ
گەنجێکی تێدا بێ کە طەلیسمی نەشکابێ

نالی پیاوێکی رەندو راست بێژو قسە لەروو بووە. لەقسەی پڕوپووچو خەرافیاتو پیاوی بێ ناوەرۆکو دڵ قرپۆکو گەوجو نەفام بێ باك بووە، بە چاوێکی کەم تەماشای سۆفیلکەو مەلای مێزەر لەسەرو جبەی لەبەری دنیا پەرستی کردووەو هەموو لایەنە خراپو گەندو بێ کەڵکەکانی جوداوازی چینایەتیو لەخۆبایی بوونو فێڵبازیو جەردەییو درۆزنیو ریاییو نەتەباییو نێو رووداوی نالەباری کۆمەڵایەتی دەرخستووە، بەڵام ئەم خۆی لە نەوعو تاقمی ئەوان جیا کردۆتەوە بە پێچەوانەی سۆفیاتی تەریقەت کە کارو کردەوەو رەفتاریان لەسەر بنکەو بناوانو ماناو یەکسانیو هاوبەشایەتی ئەوەستاوە. (تاڵێم گشتی حیلەبازو هیچی بۆ خودا نەبووە).
ئەو شاعیرو زانا شارەزوورییە بەراوردی خۆی لەگەڵ سۆفیاندا کردووەو لە مەقامو وەسفی خۆیدا ئەم شیعرە دەڵێ:

"نالی کە ویقاری نییە، بێباکە لە خەڵقی
صۆفی کە سلوکێکی هەیە. عوجبەو ریایە

لەناو کوردەواریدا ریشی پانو قژی درێژ نیشانەو رەمزی دەروێشییە، دروشمی ویقارو گەورەییو عیشقی حەقیقەتە. بەڵام نالی لە ریشو ئیشی مامە سۆفی گیان گەیشتوە، بۆی دەرکەوتووە، بەرەی سۆفیان چەند حۆققەبازو دەغەلکارو دەست بڕو فڕوفێڵاوییە هەر بۆ

رياو مەرايی خزمەت دەكات. بەڵام بۆ قازانجی دنيای خۆی! ئەوەتا حەزرەتی نالی سيفاتی چروكیو سۆد رەوشتی خراپی دی هەيە داويەتە پاڵ چينی سەر بەمێزەرو دەستەو تاقمی ئەهلی تەريقەت. بڕوانە لەبارەی سۆفی دزو درۆزنەوە چی دەڵێو چۆن تاڵی مووی ريشی دەروێش لەگەڵ رايەخی زبرو رەق دەشوبهێنێو بەراورد دەكات:

ريشەكەی پانو درێژە، بۆ ريا خزمەت دەكـــــا
ظاهيرە هەر كەس بە طولو عەرضی ريشيدا ريا

.

مانا ديارو رووكەشيەكەی ئەم شيعرە ئاشكرايە، (ريا) ی نيوە شيعری دێری دووەم وادەگەيەنێ: ريشی مام مەلای مێشك تەزيو دەشێ وەكو تێرو شاڵتەو جەوالی هەرزن لەسەری برِين. ريشی پانو قژی بژو نەتاشراوی كرێژاوی پڕ لە ئەسپێ دەهێڵنەوە گوايە تۆبەكارو تاقمی ئەهلی دڵن! بە فەرموودەی كورد. "بزنيش ريشی هەيە" ريشی مام شێخی كەوا شۆڕو شاڵ بەسەرو كۆلكە مەلای مێزەر زل هەر ريشی مام بزنەو هی ويقارو گەورەيی نييە حاشا. ئەمە لەراستی‌يەوە دوورە مەبەستيان لە فريودانو هەڵخەڵەتاندنی خەڵكی ساويلكەو بێ سەوداو هاندانيان بۆ سەر رێگای چەوتو ئاژاوەگێڕیو شەڕو شۆڕ دروست كردنو دوورخستنەوەيان لەبيری كوردايەتیو لەبەرژەوەندی گەلو نيشتمان بووە.

بەم چەشنە چينەكانی خەڵكو جەماوەر لەباوەڕو وێژەو فەرهەنگو ئاكارو رچەی نەتەوايەتی خۆيان بێوەری بكەنو بيانكەنە ديلو كۆيلەی خۆيان تا هەويا ئامانجەكانيان كە بريتی‌يە لەكاری تووش دژوارو نالەبارو لەناو گەلو كۆمەڵدا بڵاو بكەنەوەو كلتوورو مێژووی ژيانو رێو رەوشتی ئەوان لەبەين بەرن كە ئەمانە پيسترين ميكرۆبو ژەهری زالويەكەن لەناو خوێنی پاكی گەلو وڵاتەكەماندا.

شانازیو فەخری نالی وەکو شاعیرێك بە خۆی لەزۆر دێـرە شـیعریدا نیشـانەیەکی زەقـی کـەم هاوتـای ئاشـکرای پێـوە دیـارە. نـالی خـۆی دەگەیەنێتە پلەو پۆپەیـەك لـە شیعردا کـە لـە مـەقامی کۆشـکو تـاجو تەختی شادابێ. لەم شیعرانەی بەرەوەیدا کە مەدحی خۆی تێدا کردووە خۆی لەهەموو کەڵە شاعیرانی تر لە بەرزتر دادەنێ، بەڵام کە بۆ هەندێ لە شاعیرانی فارسو عوسمانلی دێتـە خـوارەوە، ئـەوەند هەیـە ئـەوان دێنێتە ریزی خۆیو کەس لەخۆی گەورەتر دانانێ". (٨)
فەرموون بزانن چۆن لەمەدحو وەسفی خۆی دواوە:

ضابیطەی طەبعم سوارە، ئیدیعای شاهی هەیە
موحەشەم دیوانە، داوای تەختی خاقانی دەکا

یان دەنووسێو دەڵێ:
شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی!
کەی لە دیقەتدا پەتك دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا!

نالی ئەم وێنەیەی بە جۆرێکی دیکە لە مەدحو وەسفی پایە بڵندێتی شاعیرێتی خۆیدا کێشاوە، شارەزاییو زانایيو بلیمەتی خۆی بەیان دەکا، دەری دەخات دەسـتەڵاتو بڕشـتی شـیعر گوتنـی بەزمانـەکانی کوردیو فارسیو عەرەبی ئەوەندە باڵایە خۆی لەهەموو کەس بە شاعیر تر دادەنێ، بە واتایەکی دی خۆی لەگەڵ زمانەکانی فارسیو عەرەبی لـەدوو تـاکی تـەرازوو دادەنـێ، لـە هەمووشـیاندا بەدەسـتەڵاتو سەرکەوتووە، خۆی لەکەس بەنزمتر دانانێ:

ئیستطاعەو قووەتی طەبعم، بەکوردیو فارسی
عارەبی، ئیظهاری چالاکییو چەسپانی دەکا

نالی خۆی مەلا بووەو مەلای چاکیش بووەو شارەزای کولتووری ئیسلامەو یۆنانی کۆنو رەوانبێژی عەرەبو کەلەپووری ئەدەبی کلاسیکیو فارسیو کوردو عەرەبو گەنجینەی زمانی هەر سیانیان بووە..."[٩] لە شیعرێکی دیدا دیسانەوە هەر لەم رووەوە خۆی دەگەیەنێتە ئەوپەری گەورەییو بلیمەتی کە تەختی سوڵتانیو سەرداریە، بەڵام بەشێوەیەکی چالاکانەتر ئەسپی خۆی لە جیهانی خەیاڵو ژیریو مەیدانی مەبەستەکانی شیعردا تاوداوە.

فارسو کوردو عەرەب هەر سێم بەدەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ موڵکە، دیوانی هەیە!

نالی لە شیعرەکانی خۆی رازییە، لافی لەخۆباییی بوونیشی لێ نەداوە چونکە دەزانێ شاعیرو تێگەیشتووە. شیعری نالی بیرکردنەوەو ئاسۆ فراوانیەکی یەکجار قووڵ، چاوی غەوسی ورد بینو ژیرو دانای دەوێ، یان چاکتر بڵێین بەبێ نالی خۆی کەس بەچاکی ناتوانێ لە واتاو تەعبیری شیعرەکانی حاڵی بێ. فەرموون ببینن خۆیشی لەم بارەوە چی نووسیوە:

بەحری غەزەلم پڕ لە دوڕو گەوهەرە ئەمما
غەوواسی دەوێ یەعنی بە تەعمیقی بزانە

نالی تەمەنی دنیای بۆخێرو خۆشی ئینسان دەوێ، مانای ژیان لای نالی خۆشەویستیو خەباتو رەنجو خزمەتکردنە. چی لەوە خۆشترە پیاو بە قەدەر خدری زیندە بژی بۆ ئەوەی زیاتر لە پێناو سوودو قازانجی بەرزی مرۆڤایەتی تێبکۆشێو چاکە بکات، چی لە بەختیاریو کارکردنو بەرهەم پێشکەش کردنو بنیادنان پیرۆزترە کە بەنی ئادەم

هەولّی بۆ ئەدا. ئەم پارچە شیعرە ئەوە روون ئەكاتەوە كە نالی دەیەوێ لە خزمەتی گەورەیی ئادەمیزاد كار بكات، ئەو تەمەنەی بەسەری دەبا لە كەڵكو بەرژەوەندی گشتی خەرجی بكات. نالی هەویای ئەوەندە بەژیان زۆر بووە ئەگەر تەمەنی خدری زیندەیشی بوایە هێشتا بەشی نیازو ئاواتو ئارەزووەكانی ناكات.

هەرچەندە كە عومری خضرو جامی جەمت بوو
چونكە لەمەڵت زۆرە، چ عومرێكی كەمت بوو!

نالی بە بادەنۆشی تەسەوفو حەقایقو نووری خواناسی‌یەوە زاخاوی مێشكی داوەتەوەو زیارەتی مەزارگای بە حەقی موسڵمانانی كردووەو بە گومبەزی بەرزی بارەگای (كعبە) و وەحدەت ناسان ئاشنا بووە.

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا، هەتا كەی حیرصی وێرانە!
لەگەڵ ئەم عیشقبازانە برۆ، ئازانە، بازانە!

پاشان دەگەڕێتەوە بۆ شامو ماوەی چەند ساڵ لەوێ ژیانی بەسەر بردووە ئەوجا رێی ئەستەمبوولی گرتووەو لەگەڵ ئەدیبو گەورەپیاوانی ئەوێ تێكەڵیی كردووە كە دەگاتە بارەگای عەبولمەجید خان، جارێكی تر سولتان لەگەڵ خۆی دەیباتەوە بۆ حەجو پێكەوە لەبەرامبەر "مەدینە" لە كەژاوەیەكدا ئەبن، عەبدولمەجید لە كەژاوەكەدا راكشا بوو مەزاری پێغەمبەر (ص) دەرئەكەوێ ئەویش قاچی رووبەرووی مەزاری پاك راكێشا بوو بەلاّم نەیزانیبوو كە گەیشتوون. نالی ئەیەوێ تێی بگەیەنێ‌و پڕكێشیش ناكا، كوتوپڕ ئەم شیعرەی بۆ ئەڵێتو بۆی ئەخوێنێتەوە:

سقن ترکی ئەدەب بارگاهی مصطفی دربو
نظرگاهــی الهــی جلوه گاهــی کبریا دربو

سوڵتان کە گوێی لەمە ئەبێت قاچی هەڵئەکێشێتەوەو شیعرەکەی نالی زۆر پێ خۆش ئەبێ.(۱۰)
گیانی نیشتمان پەروەریو کوردایەتی کردنی نالی لەناوەرۆکی نەژادی شیعرەکانیدا وەکو رەنگاو رەنگی پەلکە زێڕینە خۆیان دەنوێنن. پاش گەڕانو پشکنین لەچەند سووچو قوژبنێکی دیوانەکەیدا نمونەو بەڵگەی قــەڵای ســۆزو خۆشەویســتی نــالی بەرامبــەر بــە خــاکی کوردســتانی نیشتمان، بە تایبــەتی لــەم غــەزەلو قەسـیدانەدا کۆدەبنــەوەو هەسـتی رەوانــی میللــی خــۆی دەردەبــڕێ. "قوربــانی تــۆزی رێگــەتم.." تاقمــە مومتازەکەی ئەحمــەد پاشــا...." "تافەلەك دەوری نەدا.."(۱۱) ئەم دێــرە شیعرە ئەوە ئاشکرا دەکات نالی ئەوپەڕی شانازی کردووە بەوەی کە کوردە.
ئەگەرچی کوردی دووری شارەزووری قەسوەتم، ئەمما
وەسیلەم طەیبەو حیلمی شەفیعو فەضلی مەننــــــانە

لێرە بە پێشەوە گوتمان نالی لە سلێمانی پەرت دەبێو ئاوارەی وڵاتانی هەندەران دەبێ پاش زیارەتی مەرقەدی پیرۆزی پێغەمبەر (ص) و تـەواو کردنـی حەجەکەی دەگەڕێتەوە بۆ شـام. لـەوێ بیر لـە چوونـەوەی بـۆ مەڵبــەندو نیشــتمانی دەکاتــەوە چامەیــەکی ٤٣ بــەیتی بــۆ "ســالم" عەبدولرەحمان بەگی ساحێب قرانـی، دۆسـتی ئازیزی دەنووسـێ بـۆ سلێمانی کە هـەمووی هالو هـەواڵ پرسینە لـەرووداوەکانی سـلێمانی، "بەرادەیەك زووخاوی دووری هەڵئەڕێژێ، لەوانەیـە ئـەو کەسـەش کـە ئەمڕۆ ئەیخوێنێتەوە پڕ بە دڵ ماتەمی دایگرێو لەناحی خەمدا نوقووە بێ"(۱۲) سەرەتای چامەکەی دەکاتەوەو دەڵێ:

قوربانی تۆزی رێگەتم ئەی بادی خۆش مروور!
ئەی پەیکی شارەزا بە هەموو شاری شارەزوور!

"سالم" یش بە بەچامەیەکی (٣٦) بەیتی وەڵامی ئەداتەوە. دەبینێ جەورو ستەمی دەستی تورکە داگیرکەرو چاوچنۆکو پیاوخۆرەکان ماوەی نادەن بێتەوە بە خاکی کوردستاندا ئەمیش یەکسەر تێ ئەتەقێنێ بۆ ئەستەمبووڵ.

ئەنجام

نەمانتوانی لەم کورتە نووسینەدا کە بە مەبەستی خۆشەویستیو نالی دۆستی خرایە بەرچاو بەسەر لایەنە گەورەو گرانەکانی شیعری نالیدا تێ نەپەڕین. کە زۆرینەی زۆرتان دەزانن تا رۆژگارێکی دوورو چەند وەچەو نەسلی دیش دەشێ "نالی" هەر تۆژینەوەو قسەی لەسەر بکرێ. ساڵی لەدایک بوونو مردنی "نالی" تا ئێستا نەبڕاوەتەوەو هەر جێی گومانو لێکۆڵینەوەیە. ئەم بلیمەتە پشووی دوایی ژیانی لە وڵاتو زێدی مەڵبەندی غەوارەو لاوەکی کۆتایی هات. جەستەی موبارەکی لە "ئۆکسۆداری ئەستەمبووڵی پایتەختی ئیمپراتۆری عوسمانیەکاندا بە خاک سپاردراوە. بەڵام تا هەتایە ئاکارو رەوشتە باشو بەنرخو بە مایەکانی بۆ گەلی کورد دەمێنێو ناژاکێ. هەزاران سڵاو و درودی پیرۆز لە رۆحی رەوانو رازو نیازی دەروون پاکی هەناوی هەموو هۆزانو وێژەرو هونەروەرو ئەڤیندارانی ژیانی کامەرانیو دیموکراسی نەتەوەکەمان، بۆ مامۆستای گەورەو مەزن، شاعیرو سوارچاکی سێ کوچکەی بابان، مایەی تاریفو فەخرو شانازیو کوردو خاکی پیرۆزی کوردستان نالی شارەزووری.

١٩٨٢/١١/٤

تاران

پەراوێزو سەرچاوەکان:
١-ئـەمین فـەیزی کـوڕی دەروێـش قـادر ئاغایـە، یەکێکـە لـەو کـوردە تێکۆشـەرو بەناوبانگانەی کە لەشاری سلێمانی لە ساڵی ١٢٧٨ رۆمی، ١٨٦٢ زاییندا لەدایك بووەو ئەستێرەی تریفەداری ژیانی درەوشاوەتەوە. ئەدیبێکی پایەبەرزو بەهرەمەند بووە.
هەروەتر شارەزایەکی تەولوی لە زانستی ماتماتیکدا هەبووە. ئەفسەرێکی تۆپچی بووەو نیشانەی گەیشتۆتە میر لیوا. لە ساڵی ١٣٢٧ ی کۆچی، دیوانی "شعاعات" ی بە زمانی تورکی لە چاپخانەی "نیشان بابکیان" لە ئەستەمبوڵ چاپ کراوە، دوا پلەی خوێندنی لە ساڵی ١٣١٠ی رۆمی، ١٨٩٤ زایینی لە قوتابخانەی حەربییەی شارهانە لە ئەستەمبوڵ تەواو کردووە. لە ١٣٢٠ رۆمیدا کراوە بە سەرکردەی فەوجو نێردراوەتە شاری "مەدینە" ی ناوچەی حیجازو لەوێوە بۆ مەککە. لەوێ زیارەتی کردووەو -نێردراوەتە هندستان-، ماوەیەکیش لە سلێمانی قومانداني لیوا بووە.
ئەم پیاوە لەنێو شاعیرانی کورددا شوێنێکی تایبەتیو پایەیەکی بەرزو لەنێو بەرهەمی شیعری شێخ رەزا (١٨٣٧- ١٩١٠) دا گرتووە، وا دیارە لە گەڵ شێخ رەزای تاڵەبانیدا هاوڕێیەتیو دۆستایەتیەکی توندوتۆڵیان هەبووە. ئەوەی شایستەی باس بێ تەنیا ئەم تاکەی بەکوردییە، باقی شیعرەکانی بە تورکیو فارسی گوتوونی:

کە تەشریفی شەریفی هات ئەمین فەیزی بە میوانی
لەعۆهدەی شوکری دەرناچم مەگەر خۆم کەم بە قوربانی!

ئەمین فەیزی ساڵی ١٩٢٩ زایینی لە ئەستەمبوڵ بە رەحمەتی خوای ئەمر شادبووە. لە پاش مەرگی ئەم سامانە زانستیو ئەدەبیانەی بۆ بەجێ هێشتووین کە لە دوا لاپەڕەی (انجمن ادبیات کورد) دا ناویان تۆمار کراوە.
١-اجمالی نتائج
٢-هوای نسیمی
٣-تفرقه ریاضیة
٤-شعاعات
٥-انجمن ادبیات کورد
تکایە بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە:

*) عەلی کەمال باپیر (١٨٨٥-٣٠-١١-١٩٧٤) شاعیرە ناو ونبووەکانی کورد، سلێمانی چاپخانەی راپەرین ١٩٧٣، لاپەرە ٣٢.

*) ئەمین فەیزی بەگ، ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد، ئەستەمبوول، چاپخانەی تەرجومان حقیقت، رەبیعولئەوەل سالی ١٣٣٩-١٩٢٠).

ئەو دانە کتێبەی کە لە لامە (فۆتۆکۆپی) یەو نی کاک سەباحی غالبە.

٢-هەمان سەرچاوە، نووسینەکەی مامۆستا فەیزی- مان هینایە سەر شێوەی رێنووسی نوێی کوردی بەبێ ئاڵو گۆڕی زمانەکەی.

٣-هەمان سەرچاوە.

٤-عەلائەدین سوجادی مێژووی، ئەدەبی کوردی، چاپی یەکەم، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٢، زەنگۆگرافی کتێبخانەی زانیاری، لە سەردەشت، س١٣٦١-١٩٨٢.

٥-هەمان سەرچاوە.

٦-ئەو شیعرانەی نالی کە لەم تۆژینەوەیەدا توشیان دێی لەدیوانی (نالی) وەرگیراون. مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، پێداچونەوەی محەمەد مەلا کەریم، لەچاپو بڵاوکرمەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦، لاپەرەکان ٢٧١، ٣٨٠، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٣، ٤٨٣، ٢٧٦، ٢٧٧، ٣٩٥، ٦٠٧، ٦٠٩، ٦١٤، ٥٦٥، ١٢٨، ١٠٢، ١٠٤، ٥٧٧، ٤٨٠، ٣٦٧، ٤٨٢، ٥١٧، ١٧٤.

٧-دیوانی نالی، لاپەرە ١٢٢.

٨-دکتۆر مارف خەزنەدار، نالی بە دەفتەری ئەمریدا، بەغدا، چاپخانەی (بابل) ١٩٨١، لاپەرە ١٢١.

٩-محەمەدی مەلا کەریم، "نالی لەکلاوڕۆژنەی شیعرەکانیەوە، بەغداد، چاپخانەی ئەکادیمیای عێراق، ١٩٧٩، لاپەرە ١٧.

١٠-عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی یەکەم، ١٩٥٢، لاپەرە ٢١٧-٢١٨.

١١-مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و کوڕەکانی، دیوانی نالی ١٩٧٦، لاپەرە ١٧٤، ٣٤٠، ٣٧٠.

١٢-پێشەکی، دیوانی نالی، بە قەڵەمی فاتیح عەبدولکەریم، بەغدا چاپخانەو بڵاوکردنەوەی کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٦، لاپەرە ٥٦.
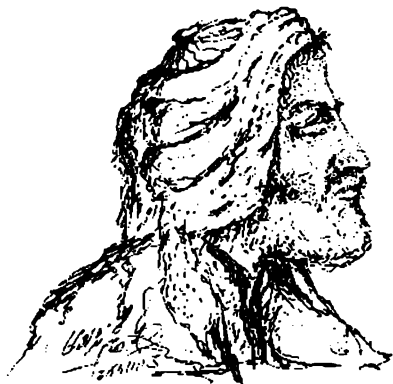
حاجی قادری کۆیی
١٨١٦- ١٨٩٧

هەر کوردن ئەگەرچی پاکی مەردن

پامالی زەمانە مەحوی کردن

هەر مانەوە بێ نەواو مەزلوم

وەك بوونی خەرابەزاری مەشئوم

گەر باعیسی ئەمە دەپرسی کامە

شەرتێکە کە بۆ هەموو تەمامە

ئەو شەرتە بەکوللی ئیتفاقە

گەر مەرعەش‌و وانە، گەر عێراقە

حاجی قادری کۆیی
مەشخەڵێکی بیری نەتەوایەتی
١٨١٦- ١٨٩٧
سەرەتایەکی پێویست

کەسێك بە تەواوی ئارەزوو ویستی خۆی روو بکاتە رێگەی خۆبەخت کردن، بەخوێنی گیانی خۆی کەرامەتو ئابرووی میللەتەکەی بپارێزێو بە ژیانی ژێر دەستەیی قایل نەبێ، هەمیشە بەدڵسۆزترین رۆڵەی گەل دەژمێردرێت. چونکە هەڵبژاردنی ئەم رێگەیە لەسەرووی هەموو پلەکانی دیکەی هۆشیاری مرۆڤایەتیەوەیە.

هەر شۆڕشگێڕێکی بوێرو لەخۆبردو بەگیان روو بکاتە مردنو تۆڵەی خۆی لە دوژمنی بستێنێتەو لەپێناوی ئازادی نەتەوەکەیدا تێبکۆشێ، لە راستیدا خزمەتی تەواوی مرۆڤایەتی دەکات. چونکە سەرفرازی ئینسان لەهەر گۆشەیەکی دنیادا سەرکەوتنە بۆ تەواوی میللەتانی چەوساوەو کەم دەستی سەرزەمین. ئەمە جگە لەوەی کە سەربەرزیو بەختەوەری هەر میللەتێکیش بەرادەی ئامادەیی رۆڵەکانیەتی بۆ گیانبازیو خەباتی پچڕاندنی زنجیری ستەمو بەندایەتی.

شاعیری مەزنی کورد حاجی قادری کۆیی، نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆزو رۆڵەیەکی هەستیاری سەدەو نیوێکی بەر لە ئێستای کورد بووەو مامۆستا "هەژار" گوتوویەتی "ئێستاش هەر ئەوپایە بەرزەیە".

لەسەرتاپا ژیانیدا، هەمیشە لە خزمەتکردنی گەلو نیشتمانە لەت لەت بووەکەیدا، چەندی لەباربووبێ دریغی نەکردووەو سستی نەنواندووەو هەرگیز چاوی لەبەرژەوەندی خودی خۆی نەبووە. شیعرەکانی حاجی شاهیدی ئەوەن کە رۆڵێکی گەورەو گرنگی لە تەتەڵەو یەکالاکردنەوەی خوورەوشتی کوردەواریدا بینیوە. بێ پێچو پەنا شانی داوە رۆڵەی کۆڵنەدەرو بەهەقی گەل بووە. ئازاو دلێر، خۆڕاگرو لەگیان بوردوو بووە، پارێزەری مافی نەتەوەکەی بووە، بەرەوشتو کردەوە جوانمەردی

خۆی سەلماندوە، هەروەها تا کۆتایی تەمەن لەسەر داوای رەوای سوور بووەو کۆڵی نەداوە:

قوڕی کوێ کەم بەسەرما لە غیرەت
خەوم نایە لەداخی موڵکو میللەت
ئەگەر وەك من خەبەردار بی لە دەوڵەت
لە حەیفا خۆ بەخنکێنی بەبێ پەت
بەقسەی چاکە دەستیان دەگرم
تەرکی ناکەم بە لۆمە تا دەمرم

حاجی هەمیشە ئامادەی خۆبەتکەری رێگای رزگاری کورد بووە. بە شیعرە ئاگرینەکانی جۆشی دەخستە گیانی خەڵکی غافڵی کوردستان. وەك نەشتەرێك لەبێ ئاگایی وریای دەکردنەوەو هانی دەدان ئاگری بزووتنەوەی کوردایەتی دژی ملهوڕانو داگیرکەران خۆش بکەنو وولاتی کوردەواری لە تورکو عەجەمی رەگەزپەرستو دوژمنی دێرینەی کورد پاك بکەنەوە. هەروەها یەکە شاعیرە لە سەرهەڵدانی شیعری کۆمەلایەتیدا. شیعرەکانی پەندو عیبرەتن بۆ چارەسەرکردنی کەمو کوڕیو کێشەکانی جەماوەری کوردستان لەرووی کۆمەلایەتیو کوردایەتیو رۆشنبیرییەو.
زۆربەی شیعرەکانی ئاسانو ساکارن. بەتایبەت ئەوانەی لەبابەت نیشتمانپەروەریو کۆمەلایەتیەوە گوتوونی. ئەوەی پێویستە بیلێم، ئەمیش وەکو شاعیرەکانی ئەو رۆژگارە گەلێك وشەو زاراوەی قورسو قەبەی بیانی لە شیعرەکانیدا بەکار هێناوە، بەلام واتاکانی نەشاردۆتەوە کە خوێنەران بە گران تێی بگەن.

ژیانی حاجی قادر

حاجی قادر ١٨١٦ ز وەکو دەڵێن لەگوندی "گۆڕەقەرەج" ی نزیکی شاری کۆیە پێی ناوەتە جیهانەوە. گۆڕقەرەج کەوتۆتە خۆرئاوای کۆیە، ئەمڕۆ وێرانەو چۆڵو هۆڵە. ناوی باوکو دایکی حاجی جێی دەمەتەقەو گومان لێکردن نییە، چونکە بۆخۆی لەدێڕە شیعرێکی دیوانەکەیدا ئەم شاهیدیەی داوەو دەنووسێ:

باوکم ئەحمەد بوو ناوی، فکرم دێ
خەڵقی لادێ بوو دایکی من فاتێ

حاجی قادر، سەرەتای خوێندنی لای مەلا ئەحمەدی باوکی بووە، ماوەیەکیش لای حاجی ئەسعەدی کۆیەو مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گۆمبەتیدا خوێندوویەتی پاشان بۆ خوێندنی زیاتر، وەکو خۆی دەڵێ "بە پێخاوس نەکەوشم بوو نە کاڵەك" لەگەڵ هاوڕێی گیانی بە گیانی حاجی مەلا کاکەوڵلای جەلی زادە "١٨٣٤-١٩٠٨" بۆی چۆتە ناوچەی باڵەکایەتی. هەروەها بۆ خوێندنو تێکەڵاوبوونی خەڵکانی کورد زۆر شوێنی گرنگی کوردستانی وەك: هەولێر، کەرکووك، سلێمانی، سەردەشت، سابلاغو شنۆ.. هتد گەڕاوە، دۆستی گەلێ پیاوی مەزنی وەك حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلیزادە، کەیفی جوانڕۆیی، نالی، ئەمین ئاغای حەوێزی، "ئەختەر" حەمە ئاغا، ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری، فەتاح ئەفەندی، حاجی محەمەدی "حاجییە گەورە" بووە.

یەکەم رۆژنامەی کوردی، رۆژنامەی کوردستان ١٨٩٨ ز کە بەراستی ساڵی کۆچی دوای حاجی قادری کۆیی راگەیاندووە، لەژمارە سێی ٢٨ ذو الحجةی ١٣١٥ (رێکەوتی ٢٠ مایسی ١٨٩٨) ی چاپی قاهیرەیدا، هەواڵی کۆچی دوایی حاجی قادری بەروونی باس کردووە لەگەڵ

بڵاوکردنەوەی شیعری "زەمانە رەسمی جارانی نەماوە" ی حاجیدا بڵاوکردۆتەوە.

لەلاپەڕە سێیدا نوسیویەتی دەڵێ: "عالیمەك ژ سوراهی سالا دی وەفات کر رەحمەتا خودێ لێیە، خودێ گونهەین وی بخەفرینە، ناڤێ وی حاجی عبدالقادر بێ". ئەمە بەڵگەی بەهێزی یەکەم سەرچاوەی نووسراوە بۆ رەواندنەوەی هەموو بیروباوەڕە جۆربەجۆرەکانی دوور لەم مێژووە. بەڵێ سەبارەت دەرخستنی کۆچی دوایی حاجی قادرەوە تریفەیەکی روونی خستۆتە ناو گۆشەیەکی تاریکی مێژووی ئەدەبیمانەوەو تەمی ونی بۆ شارەزایانی وێژەی کوردیو گشت حوێنەرانی ئاشکرا کردو سەلماندی کە حاجی ساڵێك بەر لە دەرچوونی رۆژنامەی کوردستان، واتا لە ١٨٩٨ دا تۆماری ژیانی پێچاوەتەوە. ئەمیش بەوێنەی نالی هاوڕێی، لە زێدو وڵاتی لاوەکی چڕنوکی تیژی مەرگ لەئەوکی گیردەبێو گیانی بەرزو نەمری لە "چاڵی گۆڕێکی ونی یەك لە قەبرستانەکانی ئەستەمبووڵدا" بەخاك سپاردوە.

بابەتەکانی شیعری حاجی

کۆمەڵێك لە شیعرەکانی بۆ یەکەم جار لەلایەن خوالێخۆشبوو مامۆستا "ئەورەحمانی سەعید" ەوە لە ساڵی ١٩٢٥ لە چاپخانەی "دار السلام" ی بەغدا چاپ کراوە، لەلایەن ئەدیبانی بە ئەمەکو دڵسۆزی گەلەکەمانەوە چەندین تویژینەوە چ بەشێوەی کتێبو چ وەکو گوتار، دەربارەی ژیانو شیعرو شاعیرێتی ئەو زاتە نووسراوە، بەگشتی لەشاعیرە ناودارەکانی ترمان زیاتر تیشکی رووناکییان خستۆتە سەریو گرنگیو بایەخی زۆرتریان بە بەرهەمە هونەرییەکەی داوە. ئەوەی شایستەو شایانی وتنە زانای گەورەی کورد. مامۆستا مەسعود محەمەد لە ساڵی ١٩٧٣ ەوە تا ١٩٧٦ لە سێ بەرگدا لەسەر شیعری شاعیرێتیو داستانی حاجی قادری کۆیی بە شێوەیەکی فراوان نووسیویە. شاعیر لەماوەی ژیانیدا، چ لە کوردستانو چ لەووڵاتی

دەربـەدەریو پەراگـەندەیدا بـێ تـرسو پـەروا تونیویـەتی ئـالای دیموکراتـیو پێشکەوتنخوازی. لەدژی چینی ئاغاو دەرەبـەگو.. هتد بڵند بکاتەوە، بۆ رزگارکردنی کۆمەڵی کوردەواریمان لە چەوساندنەوەی نەتەوەییو بۆ پێشەوە بردنی ئادەمیزادی کورد بـەرەو کۆمەڵگایـەکی پیشەسازیو دیموکراتیو سەربەخۆ هەنگاوی هەڵگرتووە.

حـاڵی ژیـانی کوردەواریمـان بەدەسـت هەڵکـەوتی نالـەباری دوژمنـانی کـوردو داگیرکـەرانی کوردسـتانەوە، مـەودای نـەبووە تـا گـەلی کـورد چارەنووسـی خـۆی دیـاری بکـاتو ببـێ بـەخاوەن هـێزو رێگـە بـۆ فەرمانڕەواییو حوکمڕانی خۆش بکات. باوەڕی قاییم لەسەر ئەوەیە بەر لە پێداویستیەکانی دیکەی دامـەزراندنی دەسـەلات، یەکەم بەرهەڵست نەبوونی بـەرژەوەندی ئـابووری بـووە. بەدوا ئـەوەدا نەبوونی یـەکێتیو برایەتی کوردە بـە هـەموو چینەکانییـەوە، هـێزی بەرهەڵست لـە پێـك نـەهێنانی مـافی نەتەوایـەتی کـە دامـەزراندنی دەسـەلاتێکی کوردییـە لەسەرانسەری کوردستان سوچێکی گەورەو قەبەی بەگلەرو ئاغاو مەلاو شێخی تێدا بووە. هێرشی توندو تیـژی حـاجی بـۆ سـەر ئـەو شـێخە فێڵبازو مەلا دەغەڵکارو ئاغا بێکەڵکو ریاکارو عەوام خەڵەتێنانە بووە. کە بەتەنگ سوودو قازانجی کۆمەڵەی کوردەوارییـەوە نـەهاتوونو هـەر خـەریکی خۆلستنەوەو وورگو گیرفان پڕکردن بـوون- ئێستە زێدەتـر تووشی گرفتو بەرهەڵستی شەڕو هەرای خۆکوژی ناوخۆ بووین... کە رۆژانە دێتە بەر چاوی بینەر- هەڵبەتە هەر کوردێکی دڵسۆز لە ئاستی خۆییدا تێڕامانی هەبێ، دەتوانین ئـەم تـەرزە نەخۆشـیو پەتایە لەبەین بەرین، هـەر نـەبێ کـەمێ لەسـەربەرزیو سـەربەخۆیی کەسایەتی خۆمـان دەپارێزێت.

شکڵی تەکیەو خانەقامی شێخەکان
واقیعا رەنگینە ئەمما بۆریان
لەم هەموو شێخو مریدانی ریا
تاکەکی ناچێتە مزگەوتی خودا
مەسجدو میحرابو مینبەر بێ کەسە
هەر مەپرسە حاڵی چۆنە مەدرەسە
خانەقاو شێخو تەکیەکان یەکسەر
پێم بڵێن نەفعیان چیە ئاخەر؟
غەیری تەعلیمی تەنبەڵی کردن
جەمعی ئەملاکو خەزنە کۆکردن
دەفعەیەك ئیمتیحانیان ناکەن
تێبگەن زەهرن یانەتریاکن

یان دەنووسێ‌و دەڵێ:
صۆفی عبادەتی هەموو بۆ مەکروریایە
گەر شێری نەر بەگوێ بگرێ پەشمە تاعەتی

لە چەند شوێنی دیکەی دیوانەکەیدا وەك خەنجەری دەبان خۆی لەکالاندا ناگرێ‌و بە گورتر لێیان دێتە وەلامو پێیاندا هەڵە دەخوێنێ‌و دەفەرمووێ:

صەد شێخو مەلاو ئەمیرو خانی
بۆلەزەتی عەیشو زێندەگانی
لەولاوە ئەوان بە حیلەسازی
لەم لاوە ئەمان بە تەقلەبازی

قوربان بەهەموو وڵاتەوەدا
تا موڵکو رەعیە پاکی فەوتا
یەکیان ئەوەی تۆ دەیکەی نەیان کرد
غەمیان نەبوو کورد ئەگەر هەموو مرد

وتمان حاجی دژی مەلاو شێخی نەزانو نەخوێندەوار بووە. بەڵام زۆر بە رێزو حورمەتەوە ناوی مەولانا خالیدی نەقشبەندی (١١٩٣- ١٢٤٢) هێناوەو نووسیویە:

قوطبی زەمانە خالد وەك من بووە ئاوارە
بێ قەدرو قیمەتوشان، بێ خانومانو بێ نان
مەر لە ئەوەڵ جەنابی مەولانا
نەقشبەندی رەوانی الا الله

یەکێ لە رەخنە شیعریەکانی حاجی ئەوەیە کە سێ لەزمانو دابو نەریتی کولتوری میللی نەتەوەکەی خۆی پشتی کرد وەك خۆی دەڵێ: "لەدایکی پرسیارێ کەن؟" ئەو ناکەس بەچەو نارەسەنوحەرام زادەی لەکوێ هێنا، واتە باوکی نادیارە چونکە دایکی بە حەرامی نائوسولیو ئیشی نابەجێی کردووە. لەهەمان کاتیشدا شیعرەکە بانگ هێشتنێکی ئاشکرای شانازی کردنی حاجییە بە کوردایەتیو زمانی شیرینی کوردییەوە.
خەنجەری تیژی زمانی لەکالان دەدرێنێو دەڵێ:
لە کوردی حەزناکا هەرکەس،
مەڵێن بۆچیو یا چۆنە
لەدایکی پرسیارێ کەن
کە ئەو بێچوەی لەکوێ هێنا؟

کاریگەری یەکێکی دی لە توانجەکانی شیعری حاجی کە دەیگرێتە کۆمەڵانی خەڵك ئەوەیە کە دەنووسێو دەڵێ:

ئەگەر کوردێ قسەی بابی نەزانی
موحەقەق دایکی حیزە، بابی زانی

حاجی لەم بیەتەدا وردەکارییەکی جوانو ناسکی بەکار هێناوە لەوەدا کە (بابی زانی) ئاگاداریو تێگەیشتن دەدا یان دەتوانرێ (بابی زانی) بە (بابی -زانی) یش بخوێندرێتەوە واتە: باوکەکە بێدارە لەکاری نابەجێی ئافرەتەکە. بەڵام لێرەدا مەبەست هۆشیار بوونەوەیە لەکەسی دووەمی بەرامبەرەکە لە گیانی بێ ئاگایی.
لەنێوان (بابی نەزانی) و (بابی زانی) یشدا جیناسی لاحیق هەیە.
حاجی قادر لەماوەی تەمەنی ژیانیدا ژنی نەهێناوە، لەم بەیتەیدا ئاوا دڵدانەوەی خۆی کردووە:.

ئەوەی شاعیر نەبێ کوێرە وەجاخی
لەسایەی شیعرەوە بابی کوڕانم

جارێکی دیکەش بێ ژنوماڵو منداڵی خۆی ئاشکرا کردۆتەوەو گوتوویەتی:

هەر منم ئێستە وارثی عیسا
بێ ژنوماڵو بێ کوڕو مەئوا

لێرەدا ئەم بڕە شیعرانەی دێنمەوە، کە بۆ ئێستا زیاتر دەست دەدەن، تا لاوانی کورد بەهرەی لێ وەربگرن‌و دڵو مێشکو بیرو ئاوەزیانی پێ زاخاو بدەنەوە:

تا ڕێك نەکەون قەبیلی ئەکراد
هەروا دەبنە خەرابە ئاباد
ئەنواعی میللەل لە گەورە تا چووك
خەمڵیوە مەمالیکی وەکو بووك
یەك بەرگن‌و یەك زمانن‌و یەك ڕەنگ
بێ غەیبەت‌و عەیب‌و عارو بێ نەنگ
هەر کوردن ئەگەرچی پاکی مەردن
پامالّی زەمانە مەحوی کردن
هەر مانەوە بێ نەوالّو مەزلوم
وەك بوومی خەرابەزاری مەشئوم
گەر باعیسی ئەم نەپرسی کامە
شەرتێکە کە بۆ هەموو تەمامە
ئەو شەرتە بەکوللی ئیتیفاقە
گەر مەرعەش‌و وانە، گەر عێراقە

حاجی ئەو شیعرەی خوارەوەی بۆ تیکڕای بەرەی ئادەمیزاد هەڵبەستووە. داوامان لێ دەکات شوێن زانیاری بکەیون، چونکە زانین‌و زانست بەردی بناغەی ژیارو شارستانییەت‌و پێشکەوتنی کۆمەڵن، هەر بەزانست‌و هونەر میللەت پێشدەکەوێ. هەموو گۆڕان‌و بەرەو پێشەوە چوونێك بە ڕادەی زانیاری‌و بیرکردنەوە بەندە، گومان نییە بیرکردنەوەش پێویستی بە پەروەردەکردن‌و زانیاری مەوزوعی‌و بابەتیانە هەیە.

بۆچی فەرموویەتی نەبیولئەمین
"اطلبوا العلم ولو بالصین"
نێرو مێ لەم حەدیثە فەرقی نیە
گەر مەلا ئەمی فەرموو دینی نیە
تۆ وەرە فێری فەن بە چیتە لەوە
گاورە، هیندووە، وەیاخود جوە
لازمە خول بخۆی وەکو بەرداش
هەموو قەرنێك دەگۆڕی ئەمری مەعاش

لەکۆتاییدا هەزاران درووود دەنێرین بۆ گیانی هەرگیز نەمری حاجی قادری کۆیی و..

سەرچاوەکان:

-نامەیەکی دەستو خەتی مامۆستا هەژار موکریانی
-کۆمەڵەی شیعری حاجی قادری کۆیی، کۆکەرەو ئامادەکردنی بۆ چاپ، عبدالرحمن سعید بەغداد، چاپخانەی دار السلام، ١٢٤٤-١٩٢٥ز.
-مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، چاپخانەو بلاوکردنەوەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدداد، ١٩٧٣.
-دکتۆر کمال فؤاد، گۆڤاری "رووناکی" پاشبەندی کوردی رۆژنامەی "النور" ژمارە ١٨٠، هەینی ٢٣ ی مایسی ١٩٦٩.
-دیوانی حاجی قادری کۆیی، گردو کۆو بلاوکراوەی گیو موکریانی، هەولێر، چاپخانەی کوردستان، ١٩٥٣.

لەیادی سەدەمین ساڵەی کۆچی دوایی
حاجی قادری کۆییدا
حاجی قادری مرۆڤو دیموکرا تخوازو رابەری بیری نەتەوایەتی

حاجی قادر، لە ١٧ ی مانگی شەعبانی ١٨١٦ لەدێی "گۆڕ قەرەج" لەدایك بووە. گۆڕ قەرەج گوندێك کەوتۆتە رۆژئاوای شاری کۆیە، کە ئێستا ویرانەیە. شاعیر لەم دێڕە شیعرەیدا مێژووی لەدایکبوونی خۆی بێ گێرەو کێشە پێ راگەیاندووینو دەڵێ:

"بەئەمری رەب العالمین (سرفرمان)
وەلادتمە لە حەفدەی شەهری شەعبان"
عید الرعاه ئەیام طەوری زهورم
نونهال رۆژ طوبای ظهورم" [1]

پێویستە بڵێم ناوی دایکو باوکی حاجی قادر، هەر وەکو مێژووی لەدایك بوونەکەی، جێی مشتومڕ نیەو حاجی بۆ خۆی لەدێڕە شیعرێکیدا دەڵێ:

باوکم ئەحمەد بوو ناوی فکرم دێ
خەڵقی لادێ دایکی من فاتێ [2]

سەرەتای خوێندنی لەلای مەلا ئەحمەدی باوکی بووە، سەردەمێکیش لە مزگەوتی موفتی لەلای "مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەتی" و لای حاجی کاك ئەسعەدی کۆیە خوێندوویەتی. ژیانی شاعیر زۆر سەختو دژوار بووە لەشارێکەوە بۆ شارێك، لە گوندێکەوە بۆ گوندێك عەوداڵی

خوێندن لە گەڵ هاوڕێی خوێندنی "حاجی مەلا کاکەوڵای جەلی زادە" ۱۹۳٤ - ۱۹۰۸) بۆ خوێندن چووتە ناوچەی باڵەکایەتی:

لەبیرت دێ زەمانێ چوینە باڵەك
بەپێ خاوس، نەکەوشم بوو نە کاڵەك

حاجی بەوەشەوە نەوەستاوەو بۆ فراوانکردنی ئاسۆی بیرو تێکەڵاوبوونی لەگەڵ رۆشنبیرانی ئەوسای کورد، گەلێ هەرێمی کوردستانی وەك: کەرکووك، هەولێر، سلێمانی، سابلاغ، سەردەشتو شنۆ.. بەسەر کردۆتەوە.

جگە لەحاجی مەلا عەوڵای جەلی زادە، دۆستو هاوەڵی گەلێ لە گەورە پیاوانی وەك: کەیفی جوانڕۆیی، نالی، ئەمین ئاغای حەوێزی (ئەختەر) حەمە ئاغا، ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری، فەتاح ئەفەندیو حاجی محەمەد "حاجییە گەورە" بووە..[٣]

حاجیو بیری نەتەوایەتی؛

حاجی قادر، لە رۆژگارێکی گەلێ چەتوونو باری ناهەمواری کۆمەڵگای کوردەواریدا ژیاوە. ئەمەیش رەنگدانەوەی لەناوەرۆکی بەرهەمی شاعیردا داوەتەوە. بۆیە سەرلەبەری دیوانی حاجی، بیرو ئایدۆلۆژیەتی- پێشکەوتنخوازانەیە، بۆ گۆڕینی باری دواکەوتووی ژیانی کورد کە هیچ دەسەلاتێك لەدەست خۆیدا نەبووەو زەبوونی داگیرکەری زاڵمو برا هاودینیەکانی بووە! حاجی قادر لەبەر ئەوەی مرۆڤێکی زیرەكو تاقیکردنەوەی زۆر بووە. هەروەها شیعری کۆمەڵایەتیو هەستی نیشتمانیو بیری کوردایەتی لەپاش ئەحمەدی خانییەوە بێ دەنگو ئاسمانی کوردەواری کشو ماتو هیچ روخسارێکی دیاریکراو بە هەستی نەتەوە پەرستی لەئەدەبی کوردیدا پەیدا نەبوو بوو.

عومری ئەمانەت مۆڵەتی بەحاجی قادردا ئەم بۆشاییە گەورەیە بە شیعری کۆمەڵایەتیو شۆڕشگێڕی بیری نەتەوایەتی بۆ لاوانی کورد پڕ بکاتەوەو لەخەوی غەفڵەتو بێ ئاگاییان راچڵەکێ.
هەڵبەتە بەهرەی شاعیرێتی بۆ حاجی هۆیەکی گەورە بووە کە بچێتە بنجو بنەوانی ژیانی پڕ تەنگو چەڵەمەی گەلەکەیەوە. حاجی، هەمیشە رۆڵەکانی میللەتی بۆ تێکۆشانو خۆگۆشکردن بە زانیاریو گیانی دیموکراتیو کاری سوود بەخش هانداوەو داوای کردووە کە کارێك بکەن تاباری ناهەمواری ژیانی دواکەوتوویی لەناو کورددا نەهێڵنو خاكو نەتەوە لەژێر بیری دیلێتیو نەزانی رزگار بکەن.
حاجی قادر پاش ئەحمەدی خانی (١٦٥٠- ١٧٠٦) و لەنیوەی دووەمی چەرخی نۆزدەدا، بەدابەزینەری قوتابخانەی شیعری نیشتمانی لە ئەدەبی کوردیدا دەژمێردێت. حاجی توانیویەتی شیعری نەتەوایەتیو شۆڕشگێڕیو کۆمەڵایەتی، بەبیرێکی بەهێزی نوێوە بچەسپێنێ. حاجی بایەخێکی زۆری بە ناوەرۆکی شیعرەکانی داوە، هەوڵیداوە ئایدۆلۆژیەتێکی پێشکەوتووی تێدا پیشان بدات.
گەوهەری زەکای حاجی لەسەرجەمی شیعرەکانیدا رەنگی داوەتەوە، ئەو خاوەندی شیعری هەمەجۆری وەك شیعری غەرامی، ستایش، سروشت، کۆمەڵایەتی، نیشتمانیو سیاسی بووە.
دەڵێن شیعرەکانی حاجی لەلایەنی هونەرییەوە لاوازن. رەنگە ئەو بۆچوونە راست بێ، بەڵام هۆی ئەو ساکارییەی شیعرە نەتەوەییو کۆمەڵایەتییەکانی، هی ئەوە بۆ ئەوە کە حاجی هۆشیار کردنەوەو وریاکردنەوەی کۆمەڵانی خەڵکی لەلادا پتر مەبەست بووبێ، بۆیە ئەوەندە گرنگی بە وردەکاریو هونەریی شیعر نەداوە. بەڵام بەگوێرەی شیعرە کلاسیکیەکانی، واتە غەزەلەکانی لەرووی هونەرییەوە بەهێزو پڕ بەلاغەتن.

حاجی، پایەیەکی بڵندی لە ئاسمانی شیعرو ئەدەبیاتی کوردیدا بۆخۆی گرتووە. ڕەوایەتی ئەم پایە بڵندییەی وەنەبێ تەنیا بەهۆی شیعرە نیشتمانیو نەتەوایەتیەکانیەوە بووبێو بەس، بەڵکو لەشیعرە کلاسیکیەکانیشی هۆی پایەبەرزی ئەو بوونو لەشیعرە غەزەلییەکانیدا هیچ شتێکی لەهاوچەرخەکانی کەمتر نەبووەو بگرە لەهەندێ ڕوودا لە دامێناندا لەوان پێشکەوتووتر بووە. پێم وایە ئەگەر حاجی لەشیعرە تەقلیدییەکانیدا سەرکەوتوو نەبوایە، نەدەکرا وا بەو جۆرە کەرەسەو وێنە شیعرییانەو بکەوێتە ناو جیهانی شیعری نیشتمانیو ئەو بەرزییەی نەدەنواند، کەواندویەتی.

حاجیو شیعری ئەڤینداری

حاجی، لەسەرەتاوە وەك شاعیرە کلاسیکیەکانی ئەو دەمە، لەبابەتی شیعری ئەڤینیو غەرامیاتدا غەرقاوە سەری لەهەوای عیشقا خاڵی نەبوو. لەوەسفی ئافرەت، جوانی سروشتو ستایشدا قەڵەمی بڕشتو دەستی ڕەنگینی هەبووە. حاجی لەم سەرەتای شیعر وتنەیدا پەیڕەوی قوتابخانەی شیعری بابانی کردووە، کە لەچارەکی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا سەری هەڵداوەو کەڵە شاعیرانی وەك نالی، سالمو کوردی پێشڕەوی بوون.

ئەم چەند شیعرەی خوارەوەش نموونەی ئەوجۆرە شیعرەی حاجی، کە لە سەرەتای لاوێتی لەسەردانی سابڵاخ بەسەر ناوچەی لاجاندا تێپەڕیوەو ئەم شیعرەی بەسەر گوڵە" ی خوشکی قەرەنی ئاغادا وتووە.[٤]:

هەر لێرە هەتا بەهەشت ئاینی لاجان
ئاهێستە بڕۆ نەك وەکو دێوانەیی هەرزە
تاداخلی خەڵوەت دەبی، ئەنجا بەوەکالەت
خاکی قودومی ماچ بکە بەم تازە کە تەرزە

"في الجملة" وەكو خاڵی ڕۆخی دلبەرەی (حاجی)
دڵبەندە نەسا، بادی سەبا مەستە، مەلەرزە!

لەو دوو دێڕە شیعرانەی خوارەوەدا لە سەر پیادا هەڵدانەکەی بەردەوام دەبێ، دەردەکەوێ کە کچێکی خۆشویستووەو کچەش ژیوان بۆتەوەو حاجی تووشی‌غەمو پەژارەیەکی بێ سنوور کردووە. لەشیعرێکی تردا، کە نازانرێ ئایا باسی هەمان کچ دەکات یا یەکێکی تر، حاجی بەوێنەیەکی پڕ خەمو دڵێکی پەرۆشەوە باسی دڵخوازەکەیمان بۆ دەکات:

نیهایەت بمکوژن وەڵڵا لەماچی لێوی خۆش نابم
ئەوی خوا حەزنەکا نابێ، ئەوی قەوماوە، قەوماوە
لە حەققی قەدەمی (حاجی) قوڕی کوێ کەم بەسەر خۆما
دڵێکم بوو لە دنیادا ئەویش بەبێنێکە تۆراوە

ئافرەت لەبۆچوونی حاجی‌دا

ئەو زەمانەی کە حاجی تێدا ژیاوە، کورد لە کۆمەڵگایەکی تەسلنو تەواو دواکەوتووی خێڵەکی‌دا ژیاوە، حاجی لەناو دەیان شاعیرو ئەدیبی کوردی ئەو ڕۆژگارە، یەك شاعیرە، شۆڕشێکی گەورەی بەرامبەر دەرگای داخراوی جیهانی ئافرەت بەرپا کردبێ‌و ئاڵای ڕزگاری‌و مافی ژنانو سەرفرازی ئافرەتی بەرز کردبێتەوە، وەکو مەسەلەیەك داوای مافی یەکسانی‌و پارێزگاری کەسایەتی‌و پشتگیریی ئەو بەشەی کۆمەڵی کردبێ، لەباسی زوڵفو چاوو خەتو خاڵەوە کردبێتیە بابەتێکی گەورەو خستوویەتە سەر لێدوانی کێشەکانی دیکەی ناو کۆمەڵ. کە بێگومان ئافرەت لەهەر نەتەوەیەکدا بێ نیوەی کۆمەڵەکەیەتی‌و ڕادەی سەربەستی ئەم نیوەیەش تەولوکەری سەرفرازی نیوەکەی ترە.

حاجی کە هەستی بەو دنیای شەوەزەنگو گرفتارییە کردووە وەك شاعیرێکی شۆڕشگێڕی بێ وێنە، وەك مرۆڤێکی راستگۆو رابەرێکی تەڵسم شکێنی سەردەمەکە، هاتۆتە مەیدانی نیشتمان پەروەرییەوەو توانیویەتی هەستە پیرۆزەکەی خانیو کووردی دەروونی سالمی هاوڕێی بهێنێتەوە جۆش، ناوەرۆکی هۆنراوەکانی بۆ بوژاندنەوەو چارەسەرکردنی گەلێ لەئێشو ئازارەکانی ئەو سەردەمە تەرخان بکاتو داوای زیادبوونی زانستیو خۆ چەکدار کردن بکات- بەو چەکە پەسەندە بۆ ئەوەی بەهۆیەوە رێگا رۆشن بکرێتەوەو ئاواتەکانیان بێننە دی.(٦)

بەوردی دەچێتە ناو بناوانی مەسەلەکەوەو ئاماژە بۆ ئەو ناتەواوییانە دەکات کە کۆمەڵ دووچاری بووە. بەرزکردنەوەی دروشمی زانستو نەهێشتنی نەخوێندەوارییو هاندانی قوتابیان بۆ خوێندنی بەرز، پاراستنی گەنجینەی میللی، رێزگرتنو بایەخدان بە شاعیرانو زانایان، شڵەقاندنی گۆمی مەنگی کۆمەڵایەتی بەرامبەر بە باروەزخی تاڵی ئافرەت نەهێشتنی جیاوازیو هاوبەشی کردنی ئافرەت لەکاری کۆمەڵایەتی سوودبەخش نەخشەدانان بۆ گشت بوارەکانی ژیان..
ئەمانە هەموو راو بۆچوونو هەڵوێستی مەردانەی حاجی قادری کۆیی بوون. لەو رۆژگارانەدا حاجی یەکێکی پێشەنگ بووە لەو کەمە خەڵکانەی بیرو خەیاڵی ئەم جۆرە بیرکردنەوەیان هەبووە. حاجی وەك مانگی چواردە، بەکردەوە ریگای تاریکی رۆشن کردۆتەوە. بێوچان تێکۆشاوە، شەونخوونی کردووەو لەسەر بیرو باوەڕە پێشکەوتووەکانی سوور بووە.
پێش هەر شتێك ئەو راستییەی بە خەڵك راگەیاندووە کە خوێندن بەردی بناغەی پێشکەوتنو شارستانیەتیو بەردەوامی ژیانە. ئەو بۆ هۆشیاری پێشکەوتنو ئازادی گەل، خوێندنو زانستی بەهێزی دینامۆ دەزانی. ئەو هەر لەو کاتانەوە بانگەشەی فێرکردنو خوێندنی ئافرەتی

کوردی کردووه، هەر لەو روانگەشەیەوە هێرشی توندی کردۆتە سەر ئەو کۆلکە مەلاو مێشك تەزیوانەی کە کوێرانە روانیویانەتە مەسەلەکەو بەلایانەوە نارەوا بووە کە ئافرەت خوێندەوار، چاوکراوەو یەکسان بێ لەگەڵ پیاودا.

ئەو بیرو را بەجێیانەی کە حاجی بەناو خەڵکدا بلاوی دەکردەوە، تا رادەیەك دەورێکی بەرچاوی لە هۆشیارکردنەوەی ئەو بەشەی کۆمەڵدا بینیوە، بەڵام ئافرەتی کورد تا ئێستاش هەر بارێکی ئەوتۆی بۆ نەلوا کە لە کۆتی دیلێتیو چوارچێوەی ماڵ رزگاری بێ. ئێستاش ئافرەتی کوردمان بەردەوام لەدەست ئێشو ئازاری نەخوێندەواریو پاشکەوتوویی دەناڵێنێو لە کۆمەڵگای باوکایەتیدا دەچەوسێنرێتەوە. ئێستاش پیاوانی کورد کۆنەپەرستانەو بە ئارەزووی کامی دڵیان مامەڵەی ئافرەت دەکەن.

بۆچی فەرموویە نەبیوولڵەمین
اطلبو العلم ولو بالصین
ئێرو من لەم حەدیسە فەرقی نیە
گەر مەلا نەهی فەرموو دینی نی(۷)

حاجی بەهۆی بەرەنگاربوونەوەی لەگەڵ شێخە هەزار چەوسێنەرەکانی کوردستان، بەناچاری نیشتمانو کەسو کاری، بەگفتی مەلا رەئووفی حەوێزی لە ساڵی ۱۸۳۹ دا بەجێ هێشتوە(۸) لە ئەستەمبووڵ پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی گیرساوەتەوە، هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووەو بەخاك سپێردراوە. دەربارەی کۆچی دوایی حاجی، یەکەم رۆژنامەی کوردی، لەلاپەڕە سێ ی ژمارە ۳ ی ۲۸ ی "ذو الحجة" ی ۱۳۱۹ رۆمیدا بەرامبەر بە ۲۰ مایسی ۱۸۹۸ دا، بەم شێوەیە هەواڵی کۆچی دوایی حاجی راگەیاندووە "عالیمەك ژ وسرا حبیء سالا دی وەفات کر رحمتا خودێ لیە، خودێ گونهەیی وی بغەفرینە، ناڤێ وی حاجی عبدالقادر بی"(۹) چونکە حاجی لە زمانەکانی کوردی، عەرەبی،

فارسی‌و تورکی شارەزا بووە، لەوە دەچێ لەهەواڵو رووداوەکانی ئەو رۆژگارە بە ئاگا بووبێ، لە نزیکەوە لە رێگەی زمانی تورکیەوە شارەزایی هەبوو بێ لەباری رۆشنبیری‌و زانستی ئەو دەمو چاخەی ئەورووپا.

هەروەها پێ دەچێ نزیکی لە بنامەڵەی بەدرخانیەکان، تێکەڵاوی لەگەڵ گەورە پیاوانی ئەستەمبووڵو خوێندنەوەی "مەمو زین" ی خانی (١٦٥٠- ١٧٠٦)، هەموو بووبن بەهۆی مشتوماڵکردنی بیری نەتەوایەتی‌و شۆڕشگێڕی لەبیری حاجی‌دا، شایانی باسە کە "غیرەتی میللی" دیوانێکی شیعری بووە کە لەو زەمانە لەلایەن حاجیەوە کۆکراوەتەو(١٠)+

زمان لە شیعری حاجی قادردا

جگە لەو وشە قورس‌و زاراوە قەبانەی کە لەزمانەکانی دیکەوە کۆی کروونەتەوە، کە هەندێ جار دەبنە رێگر لەرێگای خوێنەری ئاسایی، دەنا حاجی بەزمانێکی ساکارو ئاسك شیعرەکانی نوسیووە، زۆر لە خۆکردنی تێدا نییەو نزیك.بۆتەوە لەزمانی رۆژانەی خەڵکی، هەڵبەتە بە تایبەت لە شیعرە نەتەواییەکانی. لەرووی تەعبیریشەوە، حاجی لەراستی‌دا پەیرەوی بن زاراوەی بچووکی "کۆیە" و "هەولێر" و "کەرکووك" ی کردووە. سوودیشی لە وشەو زاراوەی شێوە دیالێکتیەکانی دیکەی سۆرانی‌و موکریانی ئەردەڵانی وەرگرتووە.

دوا قسە -پێدەچێ بەرهەمێکی ئێجگار زۆری لەشیعری کوردی لەپاش خۆی بەجێ هێشتبێ‌و کۆ نەکرابێتەوە، حاجی خۆی لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ئەی رەفیقانی وەتەن، زۆر غەزەلم ماوە لەوێ

لەکەنارێکەوە تەقدیرە وەکو هەڵبکەوێ

وەك سەفینە بگەرێ بیخەنە بەر بەحری قسەم

حەیفە وەك من لە غەریبی بمرێتو نەتەوێ(١١)

سەرچاوەکان:

١-نووسراوی مەلا رەئووفی سەلیم ئاغای حەویزی، بڕوانە دیوانی حاجی قادری کۆیی. ساخ کردنەوەی محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی "دار الحرية" بەغدا، ١٩٨٩، ل ١٠-١١.

٢-کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، عەبدولرەحمان سەعید، چاپخانەی "دار السلام" بەغدا ١٣٤٤، ١٩٢٠، ل٣٨.

٣-مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، چاپخانەی بڵاوکردنەوەی کۆڕی زانیاری کورد ١٩٧٣.

٤-عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەعاریف، بەغداد، ١٩٥٢، ل ٣١٣.

٥-دیوانی حاجی قادری کۆیی، گیوی موکریانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی هەولێر، ١٩٦٩.

٦-فەرهاد فازیل عومەر، ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، بەرلین، ١٩٨٦.

٧-گواڵبژێرێك لە دیوانی حاجی قادری کۆیی، ئەم کۆمەڵە شیعرە لەگەڵ شیعری چەند شاعیرێکی وەك: مەلا محەمەدی کۆیی، شێخ ئەحمەدی سریلاویی، حەسەن سەیف القضات و خاڵە مێنو.... لەلایەن هەیئەی ناوەندی کۆمەڵەی (ژ. ك) ەوە، خاکەلێوەی ١٣٢٢- ١٩٤٣ لەشێوەی سیپارەیەك چاپکراوە. کتێبخانەی سەیدیان سەر لەنوێ چاپی کردۆتەوە، بەڵام مێژووی ساڵی لەسەر نییە، ل ٤٤.

٨-محەمەد مەلا کەریم، دیوانی حاجی قادری کۆیی، چاپخانەی (دار الحرية)، بەغداد، ١٩٨٩، ل ١٠-١١.

٩-د. کەمال فوئاد، کوردستان یەکەمین رۆژنامەی کوردی، ١٨٩٨- ١٩٠٢ بەغداد، چاپخانەی (الاخلاص)، ١٩٧٢.

١٠-هەمان سەرچاوە پەراوێزی ژمارە ٧.

١١-هەمان سەرچاوەی پەراوێزی ژمارە ٨ ، ٢٥٢ .

پیرەمێرد
١٨٦٧- ١٩٥٠

شۆڕە سوارێکی نەمر

سلێمانی ١٩٧٩

ئەمڕۆ بیرەوەری (١١٢) ساڵەی لە دایك بوونو (٢٩) مین ساڵی کۆچی دوایی نیشتمان پەروەرو شاعیری بەنێو بانگ ((پیرەمێرد)) تێبپەڕێ کە لە ١٩ حزیرانی ١٩٥٠دا لە سلێمانی کۆچی ماڵئاوایی لە ژیانو دینای هەرمان کرد. جار جار پێویستە ئاوڕێکی دوا مانەوەی بدەینەوە بەسەر هاتو تاقیکردنەوەو ئەزمونی کەڵە پیاوانی ڕابووردووی گەلەکەمان بهێنینەوە یاد، کەلەم هەلو دەرفەتو بۆنانەدا چاویان لێ نەقونجێنین تا چاکتر بەلاوانی ئێستاو نەوەی دوا ڕۆژی میللەتەکەمان، لەڕێگای جۆر بەجۆری ڕاگەیاندنەوە بناسێنین.

بەسەر کردنەوەی ئەو ئەدیبو شاعیرو نووسەرو خاوەن بیرانە مایەی خۆشیو بەختەوەریو کامەرانییە، ئەو لالێکردنەوەیە نیشانەی دڵسۆزیو وەفا کاری میللەت دەردەخات. بەڵێ پیرەمێرد لە ماوەی ژیانی خۆیدا توانی لە پێویستییەکانی سەر شانی بەجێ بهێنێو گەلێ کاری ئەدەبیو نیشتمانی بۆ جەماوەرانی گەلەکەی ڕەخساند کە خەبات بۆ پاراستنیو چەوساندنەوەی نەتەوەییدا بکات.

پیرەمێردیەکێکە لەو شاعیرو نووسەرو ئەدیبە گەورەو خزمەتگوزارو بێ هاوتایانەی نەتەوەکەمان کە شوێنێکی بالاو پایەیێکی مەزنی لە مێژووی ئەدەبیاتی کورد دا بۆ خۆی گرتووە. دیارە مامۆستا پیرەمێردی نەمریش وەك پیاوە گەورەکانی مێژووی تێکۆشانی خەباتی میللەتەکەمان گەرمکی بوو پێش ئەوەی مەرگ ڕاپێچی بکات، وەك باقی میللەتانی تر ئاواتو ئامانجی ئەوە بوو ڕزگاری گەلەکەی بە چاوی خۆی ببینایە.

ئەوجا با لا لەماموستای نەمر ((پیرەمێرد)) بکەینەوە:

پیرەمێرد-ناوی ((تۆفیق)) کوڕی ((مەحموود ئاغا))ی کوڕی ((هەمزاغا))ی مەسرەفە باپیری واتە: ((هەمزاغا)) سەرەك وەزیرانی دوایین فەرمانداری دەوڵەتی ((بابانیەکان)) بووە، لەو دەمەیدا کە دەستەڵاتدارێتی لە ژێر دەستی فەرمانڕوایی ((ئەحمەد پاشا)) دا بوو، لە هەمان کاتیشدا وەزارەتی دارایی بینیوە بۆیە ناوی بە مەسرەف دەرکردووە.

پیرەمێرد، لە ساڵی ١٨٦٧ز دا [1] لە گەڕەکی ((گۆیژە))ی سلێمانی چاوی بە کوردستانی نیشتمانی هەڵهێناوە، لە سەرەتای چوونە قوتابخانەیدا لای مەلا حسێنە گۆجە خوێندوێتی و ئنجا دەچێتە حوجرەی زانای گەورە مەلا سەعیدی زەلزەلەیی و لەوێش بۆ فەقێیەتی. بۆ خوێندن ناوچەکانی سلێمانی بانەو....گەڕاوە، کۆلێجی حقوقی لە ئەستەمبوڵ تەواو کردوە. لە ساڵی ١٨٩٨ز لەگەڵ شێخ سەعیدی حەفید زادە دا(باوکی شێخ سەعیدی حەفید زادەدا (باوکی شێخ مەحمودی نەمر)، دەچێ بۆ تورکیا لەوێ دەبن بە میوانی پادشایێ، بۆ ساڵی دوایی لە گەڵ خوا لێخۆشبوو شێخ سەعید دا زیارەتی (مەککە) یان کردووەو بووە بە حاجی تۆفیق، لە لایەن فەرمانداری عوسمانیانەوە نازناوی (بەگ))یە تیشی پێبەخشراوە بووە بە حاجی تۆفیق بەگ لە١٤/ ئەیلولی ١٨٩٩دا بەهۆی زیرەکی و هۆشیاریەوە دەسەڵاتدارێتی ئەو کاتەی ئەستەمبوڵ (سوڵتان عەبدوحەمید) فەرمانی شاهانەی بۆ دەردەچێ و دەبێ بە ئەندامی مەجلیسی عالی ئەستەمبوڵ لە پاش تێکچوونی کۆمەڵە١٠٩٥-١٩٠٨ لە ئەستەمبوڵ پارێزەری وڕۆژنامەنووسی بۆ خۆی هەڵدەبژێرێ و یەکەمین جار-

ئیمتیاز-ی گۆڤاری (ڕەسملی کتاب) بە ئەستۆوە گرتووە. ڕۆژنامەی کورد-یش خاوەنی-ئیمتیاز-ەکەی ئەم بووە، بێجگە لەمەیش لە گەڵ (فائق صەبری بەگ) ڕۆژنامەی ((ئەقدام))و ((سەربەستی)) لە ئەستەمبوڵ و ((فەرهەنگ))و ((شەفەقی سورخ)) لە تاران ناردووە.

لە پاشان چۆتە ڕیزی خزمەتگوزارییەکانی میری و لە (١٩٠٩)دا بە پلەی ئائمقامی ((چۆڵە مێرگ)) وەرگیراوە، هەر بەقائمقامی شارەکانی قەرەموسڵ و بالاواو بیت الشباب و گموش کوی و اطەبازاری[٢] گێڕاوە، لە ساڵی (١٩١٨)دا کراوە بەپارێزگاری ((ئاماسیە)). دوای گۆڕانی باری کوردستانی خواروو، گەشەکردنی بزووتنەوەی کوردایەتی و پێویستی ئەو قۆناغە بە گەورە پیاوی وەك پیرەمێرد لە سەرەتای بیستەکانەوە گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی، بە گەلێك کاری کۆمەڵایەتی و ڕۆژنامەنووسییەوە خەریك بووە. تا دوا هەناسەی تەمەنی خزمەتێکی فرەو کەم هاوتای نەتەوەو وڵاتی خۆی کردووە، گەلێك گوتارو نووسین و پەخشان و پەندی کوردی و لێکۆڵینەوەی دەربارەی مێژووی ئەدەبی لە لاپەڕەکانی لە ڕۆژنامەی (ژیان)و (ژین)دا بڵاوکردۆتەوە کە هەمووی زادەی بیروباوەڕی خۆی بووە. بە تاقی تەنێ ماوەی چارە سەدەیەك پتر توانی بە کارامەیی و وەستایانە (ژیان)و (ژین) دەربکات.

مامۆستا سەجادی لەو بارەیەوە نووسیویەو دەڵێ: ئەوی چاوی ئێمە بکاتەوە ئەوەیە کە پیرەمێرد لە هەموو ژمارەیەکیانا بەباسی کۆمەڵی، ئیداری، حقوقی، نیشتمانی، تەئریخ و ئەشخاص، گاڵتەو گەپ کە ئەمانە لە زادەی فکری خۆی بوون ئەینەخشاندن[٣]، جگە لەو یادگارە ئەدەبی یانەی، گەلێك کتێب و دانراوی بە هادارتری بە چاپ گەیاندوون. وەك:

١- مەولەوی لە دوو بەرگدا لە ساڵی (١٩٣٥) لە چاپی داوە.
٢- ((مەم‌وزین)) هی ناودارترین شاعیری کۆنی کوردە، دوایین شاعیری گـەورەی کرمـانجی ژووروو (ئەحمـەدی خانی‌یـە (١٦٥٠-١٧٠٦) کـە لەدیالێکتی بۆتانەوە کردوویە بە ڕوایەت‌و لە ساڵی ((١٩٣٥)) لە چاپی داوە.
٣- ((دوانزە سوارەی مەریوان))[٤] کە چیرۆکێکی واقیعی‌و داستانێکی بەرزی جوامێری‌و پێشمەرگەی کـوردی دەوری (بەبـە)کانـە، لـە سـاڵی ١٩٣٥ لەچاپی داوە.
٤- ((مـەحمود ئاغـای شـیوەکەڵ)) داسـتانێکی کوردی‌یـە لـە سـاڵی ((١٩٤٢)) لە چاپی داوە.
٥- ((کەمانچەژەن)) ڕوایەتێکی ئەڵمانی‌یە کە کراوە بە تورکی ئەم هات کردی بە کوردی‌و لە ساڵی ((١٩٤٢)) لە چاپی داوە[٥]. ئەوەی شایەنی باسە چاپی ئەم هەموو کتێبانە لە چاپخانەکەی، چاپخانـەی ((ژیـن)) بـووە. جگـە لەوانـە یادگـاری زۆر شـاعیری کلاسیکی پێـش خـۆی بـە خوێنەران ناساندوو سەرلەنوێ زیندووی کردنەوە وەك بێسارانی‌و وەلی دێوانـەو ئەحمـەد بـەگی کۆماسـی‌و دەیـان نـاودارانی کـوردی لەسـەر لاپەڕەکانی ژیان‌و ژیندا تۆمار کردووە.
لە ١٩٣٩-١٩٤٩ بە ئەو پەڕی دڵسۆزی‌یەوە لـە نەخشان‌و جوانکردنـی لاپەڕەکانی گۆڤاری گەلاوێژ داچ بە شـیعروچی‌بەچیرۆك چـی بـەباس‌و گووتاری مێژووی‌و هاوبەشی کردووە. کاتێ کە کۆچی دوایـی کرد لە لایەن خەڵکی شاری سلێمانی‌یەوە بەدڵی غەم‌و پـەژارەوە گیانی پـاکی بـەڕێ کراو درایـە دەست گردی (مامە یارە). گۆرانـی شـاعیر (١٩٠٤-١٩٦٢/١١/١٨) لەو گوتارەی‌دا ڕۆژی هەینی، ١٩٥٠/٨/٢٥، کات ژمێری

چوارو نیوی پاش نیوەڕۆ، کە لە سانەوی کوڕانی سلێمانی لە کۆبوونەوەی چلەی ماتەمینی کۆچی مالآوایی پیرەمێرددا خوێندی‌یەوە دەنووسێ.

گردی یارە بۆ شانازی نەکا؟..ئێستا بووە بە مەیدانی پەیکەری دوو ڕەمزی پاڵەوانی نەتەوەکەمان: ڕەمزی یەکەم هی پاڵەوانی دەست‌و شمشێرە کە لەناو گۆڕە پاکەکەی مامەیارەدا ئەژی. ئەو مامە یارە کە لەرۆژە ڕەشەکانی‌دیلی‌و بێ هیوایشا یەخەی هەڵئەتەکان، ئەیوت ((لای عەرش کەرەکانی کۆیەوە مەمنێژن!)) چونکە عەرش کەرەکانی کۆیە، بە دەستی ناپاکی (خیانەت)، خاکی بەبەیان بەئێجگاری لە بەندی دیلی توند کردبوو، بە هێنانە ناو شاری ئوردووی (ڕۆمی)، چاوی پیرەمێردی ئەو سەردەمە سالمی نیشتمانپەروەریان پڕ کردبوو لە گریانێك کە هەرگیز جۆش‌و کوڵی دانەمرکێتەوە!.

ڕەمزی دووەم، مامۆستا پیرەمێرد، لەشە فەرتووکەکەی تۆ گردی یارەی پی خستە فەڕ، فەڕێك کە مایەی شانازی‌یە تەنانەت بۆ بیرەش کە گۆرشی مامەیارە نموونەیەکی، چونکە تۆ نوێنەری بابەتێکی بەرزتری لە هێزی چەك، هی هێزی قەڵەمی!...خوای گەورە گەڵێ لەپێش چەکا، لە سەرەتای داهی نانی هەستی‌دا، قەڵەمی دروست کرد. پێی ووت: بنووسە! ووتی: چی بنووسم؟ ووتی قسەی جوان بنووسە! بیری چاك بنووسە! باوەڕسی ڕاست بنووسە! اشهد ان لااله الا الله...هتد[٦].

مامۆستا قانیع، شاعیری ڕاپەڕیوی لادێ‌و چەوساوەکان وەك چۆن سۆزی خۆشەویستی دایکی نیشتمانی وای لێکردبوو هەمیشە جۆش‌و کوڵی دەروونی دەهەژاندو بۆ خەڵکی زەحمەتکارانی جۆتیاروەرزێر پاڵەو کرێکاری دەنووسی، یان زۆرێکی زۆری هەڵبەستەکانی دڵسۆزانە

بۆ خۆشەویستی زمانو کوردستان گوتوونی. سەرەڕای ئەمانەش هاوبەشی شینی دوایی پیرەمێردی کردووەو بەم جۆرە دەردە دڵی دەروونی هەڵڕشتووە:

حاجی تۆفیق بەگ پیرە مێردی مەشهور
مامۆستای زانای کوردی خوارو ژوور
کام پیر ئەو پیرە بە هۆشیاری
عومری ڕابوارد بە فیداکاری
کام پیر؟ ئەو پیرەی بە (ژیان)و (ژین)
گشت کوردستانی پڕ کرد لە زانین
کام پیر؟ ئەو پیرەی هونەری نواند
بۆ کوردی نووسین ئەو ڕچەی شکاند
کام پیر؟ ئەو پیرەی پەندی پێشینان
کرد بە مامۆستای بێگانەو خوێشان
بەڵام، پیرە مێرد ئێشی گرانە
چون خاڵەی دەستەی گشت شاعیرانە
قەڵەم نۆبەتە بێرە دەستو برد
بنووسە مێژوو بۆ مامۆستای کورد
قەڵەم مەردانە هاتە سەر جەولان
لەسەر ڕووی کاغەز گەوهەری ڕژان
بەپیتی ئەبجەد هاتە گفتو گۆ
((مامۆستای کوردو خاوەن ژینم ڕۆ)) [٧]

چلەی ماتەمینی کۆچی دوایی پیرەمێرد کە ((٢٩))ساڵ لەمەو بەر بۆی سازکرابوو، ئەحمەد ئـەخۆڵی (٨) شـاعیریش بـە شـیعرێکی سـیاننزدە بەیتی شینی بۆ دەکاو تیایا خەمو پەژارەو دڵ تەنگی خۆی دەردەبڕیٚو دەڵیٚ:

ئەی فەلەك تاكەی لە دەست تۆ، شینی تۆ، گریانی تۆ؟
تابەكەی نەبڕێتەوە هاواری تۆ، ناڵانی تۆ؟
خاڵە: مردی، نامری هەرگیز لە گیانی میللەتا
ناوی تۆ، نیشانی تۆ، كرداری پایانی تۆ
بوو بە نەخشی بەرد لە دڵدا، زەحمەتە كوێر بێتەوە
یادگارو ڕەمزو ناوی ((ژین))ی تۆ، بۆ ژیانی تۆ
هەر لە گردی یاری یارەت، مەڵبەندی جوانیو بەهار
باقییەو باقی ئەبێ، نەورۆزی تۆ، سەیرانی تۆ

لە کۆتاییدا دەڵێت:
خوات لەگەڵ خاڵە، بنوو بێ باك لە تەعنەی ڕۆزگار
پەنجو دوو ڕۆژێكی تر ئێمەش ئەبین میوانی تۆ[9].

ا. ب هـەوری، مامۆسـتاو ئـەدیبو شـاعیر لـە بـارەی چلـەی ماتـەمینی پیرەمێردەوە لە ژێر شادیٚڕی (بۆ شاری ئەدەب)دا بە گوتـارێکی جوانـی نایابو پارچە شیعرێکی بەسۆزی هەژدە بەیتیبەشداری کۆبونەوەکەی کردووە، کە لاواندنەوەیەکی دڵسۆزانەیەو بەکوڵ بۆی دەگری، ئەمەشر نموونەیـەکی بابەتـە ئەدەبیـەکانێتی: (ئـەمڕۆ ڕۆژی بـیر هێنانـەوەی

کۆستی شای شاعیرو ئەدەبو پیرەمێردە، ئەمڕۆ ڕۆژی لبیرهێنانەوەی مەرگی خاون دوانزە سوارەی مەریوانو کەمانچەژەنو پەندی پێشینانو خاوەنی ژیانو ژینە، ئەمڕۆ یادی ئەو ڕۆژەیە کە بۆمبای ئەتۆمی مەرگ پایەی ئەدەبی کوردی بە مردنی پیرەمێرد لە ڕانەوەو ڕمان.

پیری سك سووتاوی تۆمو من شەویش بێدارم
بۆ نیشانەی شەو بێداری دەنگەکەی نووساومە
یادی مەرگی بێکەسو زێومر، بەجارێ پیرەمێرد
ئاوێتەی خوێنمەو تێکەڵ تانوزەی عومری ماومە.. (١٠)

هەر بە هۆی کۆبوونەوەی چلەی ماتەمینی شابازی شیعرو ئەدەب، مامۆستا پیرەمێردی ڕەحمەتی، ((عەبدولرەحمان بەگی بابان)) (١١).
هاوبەشی کردووە.
بیرو فیکری نازكو وردت خوایی‌و وەهبیە
وێنەیەکی بەرزو ڕووناکی زمانی میللی‌یە
نامریت، زیندویت بەشیعری تازەو ڕەنگینەوە
بەیتی شیرینی ((مەم‌وزین)) مێژووی بەنگینەوە (١٢).

کەم کەس هەیە شیعری ((نەورۆز))ی شاعیرەکەی خۆی نەزانێ‌و لە بەری نەبێ‌و لە ناو کۆڕو کۆمەڵدا باسی نەکا، ئەم شیعرە یەکێکە لە شیعرە هەرە دیارو بە نرخەکانی، نەك هەر چۆتە دڵی شیعر دۆستو پیرەمێرد دۆستانەوە، بەڵکو چۆتە سەر زارو ناو دڵی هەرە زۆری خوێنەرانو نەخوێنەوارانی کوردەواری‌یەوە کە بووە بە جۆشترین سروودی مارسلیزی شۆڕشگێڕانەی کوردو کوردستان. ئەمە دوایین

شیعرێتی که بۆ نەورۆزی گوتبێ و کاتی دانانی شیعرەکە دەگەڕێتەوە بۆ دووساڵ پێش مردنی واتە ساڵی ١٩٤٨. پیرەمێرد لە مێژووی نوێی کورددا یەکەمین کەس و شاعیرێك بوو کە (نەورۆز)ی جەژنی نەتەوایەتی کوردی بوژانەوە، لە نەورۆزی هەموو ساڵێکدا ئاگری نەورۆزی دەکردەوە، زۆر جاریش لەم بۆنەدا تووشی کێشەو پەلاماردان و بەربەرەکانی ی ناپاکان و کۆنەپەرست و دەروون ژەهراویان دەهات، لە ڕۆژانی نەورۆز دا ئاهەنگی هەر گێڕاوەو لە گەڵ لاوە خوێن گەرمەکاندا هەڵپەرکێ و زەمانوەندی ساز کردووە.
ئەم شیعرە سۆزی ئەڤین و بیری سیاسی هەستیارێکی نیشتمانپەروەری پێشکەوتنخوازی کوردە بەرامبەر بە جەژنی نەورۆزی کۆنە ساڵ.
شیعری نەورۆز سەرەتاکەی بەم تاکە دەست پێ دەکات:

ئەم ڕۆژی ساڵی تازەیە نەورۆزە هاتەوە
جەژنێکی کۆنی کوردە بە خۆشی و بە هاتەوە

دواییشی بەمە دێنێ:

پێی ناوێ بۆ شەهیدی وەتەن شیوەن و گرین
نامرن ئەوانە وان لە دڵی میللەتا ئەژین(١٢).

وەك گوتمان شیعرەکە بۆ نەورۆزی ١٩٤٨ پێشکەش کراوە، ئەشێ ئەم دێڕەی خوارەوەی نیشانە بێ بۆ خنکاندنی چوار ئەفسەرە قارەمانەکانی کورد کە لەبەرەبەیانی ١٩/حوزەیران/١٩٤٧ لەلایەن شایەتی نۆکەری ئەڵقە لەمستی بەریتانیاوە، لە بەندیخانەی ناوەندی بەغداددا لە سێدارە دران. ئێمە وای بۆ دەچین کە لێرەدا دەست نیشانی

سالّی (پار)ی تیا کردووه بێگومان مەبەستی ئەو کارەساتە جەرگ بڕە بووە کە (مستەفا خۆشناو، محەمەد قودسی، خەیروڵڵا عەبدولکەریم، عزەت عەبدولعەزیز) یان تێدا حوکمدران بۆیە گوتوویەتی:

چەند ساڵ گوڵی هیوای ئێمە پێ‌پەست بوو تاکو ((پار))
هەر خوێنی لاوەکان بوو گوڵی ئاڵی نەوبەهار[14]

قسە هەزارە یەکی بەکارە))، نوسین لەسەر پیاوێکی وەك ئەم زاتە چەندی لەبارەوە بنوسرێ‌و بگوترێ هێشتا هەر کەمە.
دیسان پێشینان واتەنی: ((نوێژکەر نورینە، ئیشکەر شیرینە))، ئا بەم شێوەیە پیرەمێردی نەمر پاش (٨٣) ساڵ تەمەنی پڕ تێکۆشان‌و هەوڵدان لە ١٩٥٠/٦/١٩ بەهۆی نەخۆشی گورچیلەوە دڵی پڕ پیاوەتی لە لێدان کەوت‌و کۆچی دوایی لەژیان‌و لەجیهانی شیعرو وێژە کردو لەسەر ئەسپاردەی خۆی لە گردی (مامە یارە) کە کەوتۆتە خۆرهەڵاتی سلێمانی‌یەوە مەرگ تەرمی نازداری بە خاك سپاردوو چوەکۆشی سروشتی دایکی نیشتمان‌و ناوی چۆتە لیستەی ئەو نەمرانەی کە لەمێژووی مرۆڤایەتی کورددان‌و هەموو ساڵێککی بەوپەڕی ڕێزەوە ئاهەنگی بۆ دەگێڕن. شایانی باسە ڕۆژێك بەر لەوەی کۆچ‌و بار بکات هەندێ پەندو ئامۆژگاری بۆ بەجێ هێچشتووین، هەمومان لەوە بەئاگاین کە لە مێژەوە هەست کراوە دەردی هەرە گەورەی دواکەوتوویی باری ژیانی کۆمەڵی وولاتەکەمان نەخوێندەوارییە. لەوەسیەت نامەکەی‌دا پەی بەو ڕاستی‌یە بردووە دەڵێ:

ئامۆژگاریم ئەوەیە بخوێنن، کوڕو کچ تا خوێندەوار نەبن بێ سوودە، هەموو شتێك بە عیلمو فەنەوەیە وەکو وتوومە:

لای من بە خوێندەواری‌یە، ئاه خوێندەواری‌یە
هەر میللەتێ کە فەنی نەبێ نەردی کاری‌یە
ئاخ خۆزگە خوێندنیش وەکو من ئارەزووی ئەکەم
ببینمو نەبێتە گرێی قورسی کفنەکەم!

ئامۆژگاریم ئەوەیە بە شوێن مادە مەکەون..[١٥] لە کۆتایی‌دا هەزاران سڵاو ودروودی پیرۆز لە گیانی پاکو رەوانی ((پیرەمێرد))ی بە ئامانج نەگەیشتوو.

سەرچاوەو پەراوێزەکان

١-مامۆستا عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٧١ل-٤٥٧،

٢-گوتاری مامۆستا عەلائەدین سوجادی، لە ککتێبی یادی ((پیرەمێرد))دا، ئەو نووسراوو شیعرانەن کە لە ئاهەنگی چلەی کۆچی دوایی پیرەمێرد دا خوێندراوەتەوە لە سلێمانی، لە سەرئەرکی (یانەی سەرکەوتن)و لە ژێر چاودێری مامۆستا عەلائەدین سوجادیدا لە چاپ دراوە، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥١ل-١٣.

٣-یادی پیرەمێرد سەرچاوەی پێشوو، ل١٨.

٤-ئەم چیرۆکە بۆ جاری دووەم (مامۆستا محەمەد رەسولْ هاوار) بە چاپی گەیاندۆتەوە. بڕوانە ((دوانزە سوارەی مەریوان))، سلێمانی، چاپخانەی ژین، ١٩٥٩. هەروەها لە لایەن عەبدولرەحمان نورجانەوە کراوە بە عەرەبی-بڕوانە (الفرسان الاثنی عشر مریوان) بغداد مطبعة اللواء، ١٩٥٨. تکایە بۆ ئەم مەبەستە تەماشای کتێبەکەی (لێکۆڵینەوەو بیبلوگرافیای چیرۆکی کوردی)ی مامۆستا عومەر مەعروف بەرزنجی، ل ٣٥، پەراوێزی ٣٤ بکەن.

٥-مامۆستا عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی.چ٢، بەغدا، ١٩٧١، ل٤٧.

٦-یادی پیرەمێرد، ل٧٢،٧٤.

٧-یادی پیرەمێرد، هەر ئەو سەرچاوەیە،ل٩٠،٩١،٩٢.

٨-ناوی ئەحمەد کوڕی دەروێش کوڕی عەبدوڵڵا ئاغایە، لە ساڵی ١٩١١، لە گەڕەکی ((دەرگەزێن))ی سلێمانی لە دایك بووە، ناز ناوی شیعری (ئەخۆل)ە یەکەم هۆنراوەی لە ساڵی ١٩٣٠دا داناوە بە ناوو

نیشانی (بێنەوا)و لە ڕۆژنامەی ((ژین))دا بڵاوکراوەتەوە، ئەوی شیاوی گوتنە شاعیر سەر بە ڕێبازی قوتابخانەی کلاسیکە.
ماوەی (٤٠) ساڵ کاربەدەستی میری بووە.، بەپێیت ڕێکخەر (مرتب) لەچاپخانەی شارەوانی سلێمانیو ئەوجا بەنووسەری دادگا (المحکمە) دامەزراوە. وەلەساڵی ١٩٧٠دا خانەنشین کراوە، دوو ساڵان بوو لەنازو نیعمەت کراو باوکی بەپیر بانگەوازی فەرمانی سوپاییەوە دەچێو کرا بەسەربازی (جەنگی کێتی جیهان)یو شەهید کراو نەگەڕایەوە.
پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ ئەم ئەدیبو نووسەرو ناودارانە هەبووە (گۆران، بێکەس، شێخ نوری شێخ صالح، بێخود، شێخ سەلام، هەردی))، لەهەر هەموویان زێدەتر پیرەمێرد بەهۆی ئەوەی کەماوەیەك بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی (ژین) بووە. لەبابەت شیعرو ئەدەبیاتەوە سودی زۆری لێ وەرگرتووەو خزمایەتیشیان هەبووە، خوێندنی سەرەتایی لەقوتابخانەی خۆماڵیدا لای ماموستا (ملا فاطم) قورئانی پیرۆزی تەواو کردووە لەپاشان قوتابخانەی دەوڵەتو تا پۆلی چواری سەرەتایی خوێندووە، ئیتر لەبەر هەر هۆو سەبارەتێك بووبێ کەئێمە لێی بێ خەبەرین نەیتوانیوە درێژە بەخوێندن بدات.
٩- یادی پیرەمێرد ل ١٠٤-١٠٥.
١٠- یادی پیرەمێرد، سەرنج (.ب. هەوری، یەکێکە لەنووسەرو شاعیرە دەرکەوتووەکانی کورد. ناوی ڕاستەقینەی ئەبوبەکر کوڕی شێخ جەلال کوڕی تەهایە، خوشکەزای شێخ سەلامی شاعیرە. لەمێژووی ئەدەبی کوردیدا سەرناو، تخلص))ی ئەدەبی (.ب.هەوری، بووە. ، لەساڵی ١٩١٥دا لەگوندی سیتەك لەناوچەی شارباژێڕ، لەدایك بووە، تائێستا چەند بەرهەمێکی لەبابەتە ئەدەبییەکاندا خستۆتە بەردەست

خوێنەرانی کورد ساڵی ١٩٢٥هاتۆتە سلێمانیو چۆتە قوتابخانەی زانستی ئێواران‌و لەساڵی ١٩٣٥دا چۆتە قوتابخانەی مامۆستایان‌و لەساڵی ١٩٣٨دا بۆتە مامۆستای سەرەتایی لەهەڵەبجە. لەپێنجوێن‌و سورداش‌و سلێمانی مامۆستایی کردوە. لەساڵی ١٩٦٦ کەبەڕێوەبەری قوتابخانەی ((کانی‌ئاسکان)) بوو خانەنشین کراو لەبەرەبەیانی ١٩٧٩/٤/٨ چاوی ئارامی لێك ناو لەسلێمانی نێژراوە، ئەوە پێویستە بڵێم بەبۆنەی چلەی ماتەمینی خوداڵێخۆشبوو (ا.ب.هەوری، یەکێتی نووسەرانی کورد- لقی سلێمانی پاش نیوەڕۆی‌ڕۆژی پێنج‌شەممە، ڕێکەوتی ١٧ مایس ١٩٧٩ کۆڕێکی شۆخیان لەهۆڵی یەکێتی گشتی نەقابەکانی کرێکارانی پارێزگای سلێمانی ساز کرد. ژمارەیەکی زۆر لەئەدیبان‌و نووسەران‌و خانمان‌و پیاوانی شاری بەشکۆ سلێمانی بەپەرۆشەوە لەو کۆڕەدا ئامادەبوون‌و دڵیان کردبوو بەهێلانەی خەم‌و پەژارە.

١١- عەبدولڕەحمان بەگ کوڕی ئەحمەد بەگی کوڕی خالید بەگی کوڕی سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای بابانە، لەساڵی ١٢٩٦هـ-١٨٧٨ز لەسلێمانی پای ناوەتە سەر جیهان. دوای چل ڕۆژ باوکی بەرەحمەت چووە. ڕۆژی ١١-مایسی ١٩٦٧ز گوڵی ژیانی هەڵوەری‌و بۆ دواجار خواحافیزی لێکردین. وەلە گردی مامەیارە لەتەنیشت پیرەمێردە وەبەخاکی پاکی نیشتمان سپێردراو کۆتایی بەژیانە پڕ لەناسۆری‌یەکەی هات. ساڵی ١٨٩٦ دەستی داوەتە شیعر دانان، بەزمانەکانی تورکی‌و فارسی‌و کوردی شیعری گوتوە لەشیعردا نازناو (لقب)ی، حزمی بووە تا ساڵی ١٩١٨.. ئیتر دەستی هەڵگرتووە لەو نازناوە وەلەهۆنراوەکانیدا نازناوی ((بابە))ی بەکارهێناوە تا دوایی،

بڕوانــه نووســینەکەی (عبدالرحمــن بــەگی بابــان)ی مامۆســتا شــێخ محەمەدی خاڵ، گۆڤاری بەیان، ژ١٨ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٧٤) شــیعرەکانی لای مامۆســتا خاڵــه، شــێخی بــەڕێز بەخــەتی کــوردی سەرلەنوێ نووسیونیەتەوەو (٢٥) پەرە پێشەکی بۆ نوسیوون. (گۆڤاری بەیان، ژمارە ٢١، کانونی دووەمی ١٩٧٥ ل١٠. چاوپێکەوتنێك لەگەڵ کاك ئەسعەد بەگی کوڕی عەبدولڕەحمان بەگی بابان.

١٢- یادی پیرەمێرد، ل٨٩.

١٣- مامۆســتا محەمــەد ڕەســوڵ (هــاوار)، پــیرەمێردی نــەمر، بــەغدا، چاپخانەی (العانی) ١٩٧٠ ل١١٩-١٢٠.

١٤- بڕوانە سەرچاوەی ناوبراو، ل١١٩.

١٥- هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٠.

مەلای گەورە

١٨٧٣-١٩٤٣

مەلای گەورەی کۆیە زاناو بلیمەتی کورد

شاعیرو زانای بەناوبانگ (مەلای گەورە) یەکێکە لە ناودارانی گەلەکەمان، پایەو پلەیێکی بڵندی لەناو شاعیرو ئەدیبانی سەردەمی خۆیدا هەبووە، هەمیشە وەکو ئەستێرەی درەوشاوەی ئاسمان لەدنیای ئەدەبدا شوێنێکی زۆر باڵاو بەرزو پیرۆزی بووە، مەلای گەورە بە شیعرە پڕهەستو بە سۆزەکانی بە تایبەتی ئەو شیعرانەی کە سۆزو خۆشەویستی تێیاندا بەرانبەر گەلو نیشتمانەکەی- دەربڕیوە، خۆی گەیاندۆتە دڵو دەروونی هەزاران ئەدیبو ئەدەب دۆستان.

شیعرەکانی لە زۆرکاتو شوێندا دەوترێنەوە، ئەم شاعیرە بۆشاییەکی لە جیهانی پانو بەرینی ئەدەبی کوردیدا پڕکردۆتەوە، وەکو هەموو شاعیرو ئەدیبو نوسەرانی گەلەکەمان ناوی زیندوەو نامرێ، لاپەڕەی پیرۆزو پرشنگداری ئەدەبی کوردی بەرێزو حورمەتەوە ناوی دەهێنێ، تابەرهەمی زیندوو بێ خوێنشی زیندووە، هەتا نەتەوەی زیندوو بێ بەرهەمی زیندووە. کەواتە لەمەوە ئەگەینە ئەومعادەلەی کە ناوی خزمەت گوزار هەر بە زیندوویی ئەمێنێتەوە.

دیوانەکەی چەند جارێك ەل لایەن خوا لێ خۆش بوو، گیوی موکریانیەوە (١٩٢٠-١٩٧٧/٧/٢٤) کە دواییانیان چاپی چوارەمینە لە ساڵی ١٩٦٩دا لەهەولێر چاپ کراوە کە بە (دیاری مەلا محەمەدیکۆیی) ناو براوەو، بۆتە چرایەکی روونالو تیشکی گەییوەتە ژێر دەوارو رەشماڵو خێوەتی هەموو ماڵە کوردێ.

شاعیرو زاناو نیشتمان پەرەستو هەستیاری بەرزمان ناوی ((محەمەد))ەو کوڕی حاجی مەلا عەبدوڵڵای کوڕی حاجی مەلا ئەسعەدە. لە ساڵی ١٨٧٣ی زایینی لە شارۆچکەی ((کۆیە))دا لە کۆشی خێزانێکی خانەوادەی زانست پەروەر کەوتۆتەوە ، پێنج ساڵان بووە کەدایکی کۆچی دوایی دەکات. لە پاشان باوکی پەروەردەی

کردووەو خستویێتیە بەرخوێندن، لەتەمەنی ١٨ ساڵی‌دا خوێندن تەواو دەکات. هونەری هەستیارێتی لەحاجی‌و کەیفی‌و شێخ رەزاو مەنفی‌و باوکی‌یەوە فێربووە. لەباوکی‌یەوە سەرناوی سەرۆکی زانایان ((رئیس العلماء)) ی بۆماوەتەوە. هەر لەبەر ئەوە بووە کە بەمەلای گەورە ناوبانگی دەرکردووە. لە ساڵی ١٩١٢دا بووە بەمفتی کۆیەو لە١٩١٩دا بووە بە قازی ئەو شارە. لەساڵی ١٩٢٤بووە بەئەندامی دامەزراندنی عێراق (المجلس التأسيسي العراقي) هەلبژێرراوە. لەو سەردەمەدا بۆ مافی نەتەوایەتیمان قسەی کردووە- دوای ئەوەیش کراوەتەوە بە قازی کۆیەوە لە ساڵی ١٩٢٨دا بۆ دوایین جار واز لە کاروباری دەوڵەت دێنێ‌و بەدانانی کتێبی زانیاری‌و زانستی ژیانی بەسەر دەبات، بەجۆرێك کە پلەی زانایی زۆ باڵا بووە، بەهەشتی حاجی قادری کۆیی لەنامەیەکی‌دا کە لەئەستامبووڵەوە بۆحاجی مەلا عبدالله جەلی نوسیوە، ددانی بەبەرزێتی پایەی زانیاری واندا ناوەو فەرمویەتی:

بەغەیری جەددی ئێوە کیھە دانا

لەکوردستان بناغەی عیلمی دانا؟ ل/(١)

شیعری مەلای گەورە:

ئەگەر سەیرێکی شیعرەکانی مەلای گەورەی کۆیی بکەین‌و ورد بینەوە ئەوەمان بۆ ساغ دەبێتەوە، سەرجەمی شیعرەکانی لە پێناوی راستی‌وکورد پەروەریدا وتوون، بەگژ بیرو باوەڕی پوچەڵی کۆنەپەستی‌و ڕەگەز پەرستی‌و چەوساندنەوەی چینایەتی داچووە.

لەنمونەی شیعری هەناسە ساردی‌و خەمخۆریدا، نمونەی شیعری (تاکەی لە غەمت) دەست نیشان دەکەم:

تاکەی لە غەمت یەقەی کراسم بدڕم

نێزیکە لەدەردو حەسرەتی تر بمرم

بۆ خاطری خووا لە پاشی مەرگم جارجار

ئامێستە رووی وەفا وەرە سەر قەبرم

گەرمەرحەمەتی بە من نەکەی سابیکە

نەم ماوە تەحەممول جەفا چی دیکە

رۆژێکی ئەگەر خودا نەکا نەتبینم

بێ شك هەموو دونیام لە نە ظەرتاریکە ل/٧٠

شیعر لای شاعیر لە رووی مەبەستو ناوەرۆکەوە بەهێزە، ئەم شیعرە بریتیە لە هاندانی رۆڵەی وڵاتەکەی بۆ راپەڕینوخۆگۆش کردنو هوشیاری لەبارەی خۆ رۆشنبیرکردنیانەوە، ئەولەنەی بەلای شاعیرەوە دەبێ کەسانی زرنگونیشتمان پەروەربن لەو رێگایەوە دەتوانێ باڵی بەم لاو بەولادا بهاوێ، وەکو لەم ئامۆژگارییەی بەرەوەدا دەری خستووە، باسی زانیاری کردووە، چونکە تا خوێندەوارو داناو پێگەیشتوو نەبن بێ سوودە، هەموو شتێك بە زانینو عیلمەوەیە وەکو وتوویەتی:

ئەوەی زانایە ناو جەرگی پەلاسە

ئەوەی نادانە نازانێ چەباسە ل/١٤

کەدەڵێم ناوەرۆك: بەڵگەم بۆ ئەوە ئەوەیە کە ئەو بۆچوونە زیاتر لەمەلا محەممەدەوە نزیکە، چونکە ئەوزیاتر بەو باسو خواسانەوەخۆی ماندوو کردووە، وەبە زاناو بلیمەتێکی کۆمەڵایەتی بەناو بانگ بووە. ئەمەلەلایەك،لەلایەکی کەشەوە وەك حاجی قادری کۆیی(١٨١٦-١٨٩٧)

گرنگی‌یەکی ئەوتۆی بە هونەری شیعر نەداوە بەڵکو زیاتر مەبەستی ناوەرۆك بووە. بۆیە شیعرەکانی لە بارەی ناوەرۆکەوە بەهێزە، بەڵام لەبارەی هونەری‌یەوە لاوازە، کە ئەوە لای مەلای گەورە وەك شاعیرێکی بەدەسەڵاتو گەورە لەبارەی هونەری شیعرەوە ەل شیعر وتنا بەدوورە.

شیعرەکانی بەزمانێکی ڕەمەکی‌و هاسان وتوونی تا خەڵکە ساکارو سادەکان زوو حاڵی بکات، ئەمە بەگشتی، لەو بارەیەوە ئەم چەند دێرە بە وێنە دێنمەوەتا خوێنەرانی بەڕێز ئاشنا بن:

مەستە پێشکەوە ئەی لاوی کوردی

ئاگات لەخۆبێ کاروان رابردی

بەنوری عیلم ڕێگا بەدەرخە

بەزۆی باسك كاری بەسەر خە

ل٣٤

ئەی لاوی کوردی نووری دوو چاوم

قووەتی دڵم جەرگو مەناوم

هیچ فەرقو ناکەم لەگەڵ مەسعودی

خوا بوو پارێزێ لە چنگ حەسوودی

ل٣٦

هەڵوێستی مەلای گەورە ئیلتیزامە بەمەسەلەی نیشتمانو ڕەنگدانەوەیەکی تەواوی فیکرو مرۆڤایەتی‌و ئاوێنەیەکی روخسار جوانی بێ خەوشە لەدڵی جەلی زادەی ناودلری کۆییدا:

ئەوی ڕێگاری لە کوردەکان گۆڕی
لەعنەتی خوا لە ئەلحدو گۆڕی

ل٣٠

ئێوە ئەولادو جەرگەوناوی منن
ئێوە نووری گلێنەی چاوی منن

ل٣٣

مامۆستای گەورە لە پاش خزمەتێکی فرە، لەتەمەنی ٧٠ ساڵیدا سەر لەبەیانی ڕێکەوتی سێ شەممەی ٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٣دا، کۆچی ماڵاوایی لێکردینو گەڕایەوە بۆلاخوای خۆی.

پێنج کتێبی کوردیو چوارده کتێبی بزمانی عەرەبی بەرهەم هێناون کە هەمووی زادەی بیرو هۆشی خۆیەتی.

درود لەگیانی خاوێنی مەلای گەورەو لەهەموو ئەو شاعیرو ئەدیبو ڕەوشەن بیرانەی کە نووکی خامەیان بۆ خزمەتی ڕاژەی گەلو مرۆڤایەتی تەرخان کردووە، بۆئەوانەی خاوێنیو پاکی وشەی پیرۆزی کوردی یان لایە.

سلێمانی/١٩٧٨

سەرچاوە:

دیاری مەلا محەممەدی کۆیی، چاپخانەی کوردستان، چاپی چوارەمین، هەولێر ١٩٦٩.

زێوەر

١٨٧٥-١٩٤٨

بادە خۆری راستی‌و دیوانەی ژیانی مەردایەتی

یەکەمین کوردێك کەلەسەر ژیانوبەرهەمی شاعیرو ئەدیبی بەنێو بانگی کورد مامۆستا "زێوەر" ی نوسیبێ‌و بەگوێی دڵی خوێنەرو روناکبیرانی گەلی کوردی ناساندبێ، شاعیرو رەخنەگرومێژوو نووسی نەمر مامۆستا رەفیق حیلمی(١٨٩٨-٤-٨-١٩٦٠) بووە[1]. دوای ئەو مامۆستای هێژا علائەدین سوجادیش شوێنێکی بڵندی لەچاپی یەکەمو دووەمی مێژووی ئەدەبی کوردی"یەکەیدا بۆبنچینەو بنماڵەو بەسەرهاتی ژیانو پایەی ئەدەبی‌ی تەرخان کردووەو چەند زانیاریەکی زێدەتری دەربارەی نوسیوەتەوە [2]. لەپاش نزیکەی چارەکە سەدەیەك مامۆستا شاکیر فەتاحیش نامیلکەیەکی لەمەڕ شاعیرەوە بڵاو کردەوە [3].

جابا بێینە سەر ئەوە لایەنی هەندێ شیعرەکانی بنوسین بۆ ئەوە کەمێك شارەزای چۆنیەتی هەڵسوکەوتی‌و پایەی ئەدەبی زێوەرمان لە دەلاقەو کلاو رۆژنەی شیعرەکانیەوە بۆ دەرکەوێ.

کورتە پێناسینێك:

ئەستێرەی گەشی ئەم شوێنەمان ناوی مەلا عەبدوڵلا کوڕی محەمەد ئەفەندی مەلا رەسوڵە. لە چارەکی سێیەمی چەرخی نۆزدەهەمدا لە شاری سلێمانی لەدایك بووە،ئەم مەردە گەورەیە هەرلەمنداڵی‌یەوە زیرەکی‌و هۆشیاری‌و بیر تیژی لەسەرو سیمای دا دیاری داوە، لەسەر پەیڕەوی خوێندنی ئەو کاتەو وەك هەموو منداڵانی دێ لە (٧) حەوت ساڵیدا نراوەتە بەرخوێندن، سەرەتا لە حوجرەی مەلا سەعید خواجە ئەفەندی "دەستی کردووە بەخوێندنی قورئانوگوڵستانوکتێبە وردەڵەکان، بەهۆی فەقێیەتیەوە گەلێك مزگەوتو شوێنی کوردستان گەڕاوە، وەك سلێمانی، مەریوان، بانە، موکریان،سابلاغ، هەولێر، کەرکوك لەپاشان کە گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی لە مزگەوتی "بن تەبەق "

:لە کن عرفان ئەفەندی دەستی کردووە بە خوێندنی عیلمی عروضو قافیەو بووە ، زۆر مشتاقی ووتوێـژیو شیعروئەدەبیاتی نەتەوە هاوسێکانمان بووە، زۆر موشتاقی ووتوێژی شیعرو ئەدەبیات بووە. ئەمانە لەلایەکو، لەو لاکەی کەشەوە هەموو دەمێ ژیانی بۆ وریایی‌و بەرزبونەوەی پلەی تێگەیشتنی میللەتی کورد تەرخان کردوە. بۆ خوێندنو فێربوونی زانستی، لە سالی "١٣١٧"ی رۆمیددا چۆتە ئەستەمبوڵو ماوەی چوار سالی لەوێ ماوەتەوە، لەوێ‌لەگەڵ پیاوی عالمو ئەدەب پەروەرانا تێکەڵاوی‌و هەڵسوکەوتی بووە، هەروەها هەمیشە لەگەڵ ئەو کوردانە کە لەوێ کاربەدەست بوون هامشۆی کردوون. ئەوجا کەهاتۆتەوە بۆ سلێمانی (سالی ١٣٢٤) ی رۆمیدا هەر لە سولەیمانی کراوە بە مامۆستای مەکتەبی "رشدیە"ی عسکەری، لەدەوری حکومەتی عێراقیشدا یەکەمحار کرا بە مامۆستای اعدادی ملکی، کە زانستی لە سولەیمانی دانرا، زێوەر وەکو چۆن ئەندامێکی تەواو بووە تێیدا هەروەها مامۆستایەکی دڵسۆزیشی بووە[4]. هەروا لەدەوروبەری پارێزگای سلێمانی مامۆستایی کردووە، لەپاش نزیکەی سێ ساڵ وانە گوتنەوە، لە سالی ١٩٤٢دا خانەنشین بووە.

مامۆستا زێوەر پیاوێکی پیاوانەو دیندارو خواناسو ڕەوشت بەرز بووە، زمان شیرینو دەم بەخەندە بووە، لەعەرەبیدا مەلایەکی تەواو بووە، ئەم زمانانەی بەچاکی‌و پوختی زانیوە: عەرەبی، فارسی‌وتورکی، وەك شاعیرێکی زۆر بەرزو بالا بووە لەهەموو جۆرە بابەتێکەوە بەکوردی لە شیعر دواوە- دڵداری، کۆمەلایەتی، ڕامیاری، ئابوری، فەلسەفە، دیمەنی سروشتی کوردستان. زێوەر وەکو چۆن شاعیرێکی کوردی بووە، هەروەها لەفارسی‌و عەرەبی‌و تورکیشدا شاعیر بووە، هیواو خۆشی‌و هەلاتنی خۆری ئازادی گەلو نیشتمانەکەی لەم خالانەدا دەست نیشان کردووە، بەگژداچوونی زۆرداری، لەناوبردنی نەخوێندەواری، نەهێشتنی هەژاری، حەقبێژی.

زێوەرو شیعر

مامۆستا زێوەر وەکو ڕەوشتو ئاکاری زۆربەی شاعیرانمان لەسەرەتی هەرزەکاریدا دەمی بۆغەزەل بردووە،کەدێتە مەیدانی شیعری غەزەلەوە بەشاکارەکەی باسی جوانی ئەو کەنیشکە کوردەت بۆ دەکا کەکانی سۆزی ئەوشیعرانەی پێ تەقیوە، لەبادەنۆشی دڵداری‌داو بەداوی زوڵفی پێچو لوولی دڵبەری شۆخو شەنگی نازداری‌یەوە گرفتار بووە، ئەمانە بوونە هۆ کەمامۆستا زێوەر ئەم شیعرانەی بۆبڵێ، ئەوەی شایان پێ بگوتریو پەنجەی‌بۆ درێژ بکرێ ئەوەیە زۆرینەی شاعیرە دێرینەکانمان ەلگەڵ غەزەل خەریك بوونو بەئاخ‌وداخی دڵداری‌یەوە تلاونەتەوە، نەك بەوێنەی "وەلی‌دێوانە"و "نالی"... تووشی سوێروتاڵی مەعشوقە هاتبێ بەڵکو بەشی هەرەزۆریان بەخەیاڵ بوون بەعاشق، سەرەتای ئەم باسە دەکاتەوەو دەڵێ:

تکانی ئابڕوی چەمەن بەڕووی ئابدارەوە

شکانی نرخی نەسترەن، بەزوڵفی مشکبارەوە

هیچ شتێکی دی خەمو پەژارەی دەروونی نارەوێنیتەوە ئەم دڵۆپی ئارەقەی ڕوومەتی دڵخوازەکەی نەبێ، لەسەر پێدا هەڵدانەکەی خۆی

بەردەوام دەڕواو دەنوسێ:

عەرەق نییە لە عالەما،کەلابەرێ لەدڵ غەما

جگە لە قەترە ئارەقێ لە ڕووت کە دێتە خوارەوە

فەرەنگ ڕوو زەنگدەوو، عەجەم سیاقو ڕوس خو

ئەناسرێ، کەکوردە زوو بەپێچی لارو خوارەوە (*)

قوربـانیدان تاکـە ڕێگایەکـە بـۆ گەیشـتن بەسەربەسـتیو کۆمـەڵێکی ئاسوودەوبەختەوەر،میللەت بەبێ ڕەوشتویەکێتی بیرو باوەڕو شۆڕشەو تەقینـەوە، مەحاڵـە ڕزگـاری بەدەسـت بێنێ ئەگـەر لـەڕێگای خـەباتێکی ڕێکو پێکی قارەمانەو تێکۆشـانی ڕاسـتینەی شۆڕشـگێڕانەوە نـەبێ، بەتەنیا ئەمە بەس نییە، دەبێ جوڵانەوەی خەباتی سیاسی واتە: قەڵەمو نووسینو ڕۆشنبیریو هۆشیاریشی لەپاڵدابێ، چەکو شـۆڕش بەتـەنیا ئەو دەورە کاریگەرو گرنگە ناگێڕێ، هەروەها خەباتی سیاسیش ئەگەر هـێزی چەکداری لەگـەڵدا نـەبێ ناتوانـێ ڕۆڵـی خـۆی ببینێـت... ئـەم چامەیەی پارچە شیعرێکی نایابی پڕ لە زانیاری مێژوویی‌یە، نیشانەی دڵسۆزیو نیشتمانپەروەرییو هەستی خۆشەویستی خاکونەتەوەکەی لەکورەی دەروونێکی بەجۆشەوە دەردەبڕێ. باوەڕی قایمم ئەوەیە کە ئـەم شـیعرەی لـە گشـت شـیعرە نەتەوایەتیـەکانی دیکـەی زێدەتـر کوردانەیە، ئەوەی شایانی باس بێت ئەم شیعرە لە ساڵی "١٩٢٤ز"دا بۆ ڕاپەڕینە خوێناویەکانی کوردی کوردستانی باکوور گوتووە کە شێخ سەعیدی پیران"١٨٦٨- ٢٨حوزەیران/١٩٢٥" سەرۆکو پێشـەوای ئەو ڕاپەڕینـە شۆڕشـگێڕانەیە بـووە کـە سەرکردایەتی دەکـرد، ئـەم کۆپلـەی خوارەوە دەخەینە بەرچاو:

هەر "فیدایێ" لە "ئینقلابا" چوو

پێی مەڵێ مردووە، بڵێ- زیندوو-

چونکە بێ ﴿شوبهە﴾ موددەتێکی زوو

شێری مەردان لە "نەسلی" پەیدا بوو

اقارەمانو دلاوەرانی پەسین

"وەتەن ئیحیا" ئەکەن بەعەزمی مەتین (٦)

لەمەیدانی کۆمەڵایەتیشا مەیلی ئامۆژگاری زۆبووە، لەیەکێ لەپارچە شیعرە پەندو ئامۆژگارییەکانیدا ڕەخنە لە خوورەوشتێکی ناقولای کۆمەڵەی کوردەواریمان دەگرێ ئەمە بەمانا فراوانییەکەی لە ڕووی ئاینو دابو نەریتو کەلچەرو... گەلێ ڕووکاری دی کە ڕەوشتی مرۆڤایەتی ەبگشتی ئەم کارانەی پێ چاك نییە، وێنەی ئەم بیرانەی زێوەر کە هەمووی لە قازانجو بەرژەوەندی کۆمەڵەی ئادەمیزاددایە بەڕوونی لە چەند جێگایەکی دیوانەکەیدا خۆی دەنوێنێ بەڵگەشمان بۆچەسپاندنی ئەم ڕاستییە لە پارچە شیعری "ئەی گوڵی گوڵزاری دین.." و "مەعاریف" و "دیاری"و "سێ هاوڕێی چاوبرسی". چیرۆکێکی فۆلکلۆرییە بە شیعر داینـاوەو "خۆت سووك مەکە بە غائیلەی سەد مەرامەوە" و"زەمانە" دا دەردەکەوێ، لەپەندو ئامۆژگارییەکانی مامۆستا زێوەر ئەم دوو شیعرە هەڵدەبژێرینو دەیکەین بە نموونە:

یەك عەیبی خەڵك ئەبینی خۆت ساحێبی هەزاری

خەڵکت لەلا خەرارە، خۆیشت وەکو دەواری

چۆن پێت بڵێم موسڵمان، یافەردی نەوعی ئینسان؟

دووری لە خێرو ئیحسان، مەستی مەیو قوماری (٧)

هەروەها لە پارچە شیعری "چاوەکەم حوسنت زیاد ناکا..."یش سەرنجمان بەلای ئەو مەلاو شێخە تەمەڵو تەوەزەلانە کێش دەکا کەلە ژیانا هەر بۆهەڵپەی سوودی تایبەتی خۆیان هەوڵیان داوەو لەبیرو باوەڕو ئامانجی پیرۆزو لە ڕێبازگەی ئاینی موسڵمانەتی ڕاستەقینە لایان داوە، بۆیە وەك بڵێسەی ئاگر بەڕووی ئەوانەدا بەرز دەبێتەوە کە هەموو مەبەستێکیان خۆپەرەستیو هەڵخەڵەتاندنو لادانی مەردم بووە

لەسەر ڕێگای ڕاستی ژیان کەئەمە نەك پەتاو نەخۆشیەکی پیسو دەردێکی کوشندەیە، بەڵکو نیشانەیەکی زەقی بۆشیو ناتەواوییە.

ئەی موتەرپیس عیلمی "دینو فەننی دنیام" پێ بڵێ
تا ڕەواجی بێ لەلای ئەم خەڵکە جوببەو "مێزەرەت"
ڕێگەیەکم پێ نیشانده پێی بژیم لەم "عەسرە" دا
وەرنە من باوەڕ ئەکەم "زاهید" بە ڕۆژی مەحشەرت
پێی دەڵێن ئەم عەسرە، عەسری "ئینتیبامەو ئیرتیقا"
تۆیش کەچی هەر نووستنە، هەر ڕاکشانە جەوهەرت [^8]

کە لەمە دەبێتەوە، دیسان هەر لەباری کۆمەڵایەتیدا دێتە سەر بەربەرەکانێو ئامۆژگاری کردنی ئەو کەسانەی کە سەرخۆشو مەستی بادەی مەیو شەرابن، ئەو حۆرە دێتە ناوەوە قسەی خێرو چاکە بۆ ئەولاوانە دەکا کە بائارەق خواردنەوەوە خۆیان خەریك کردووە.
زێوەر وەك مامۆستاو باوكێكی دڵسۆز ڕوویان تێ دەکاو دەڵێ:

تۆ کە سادەی "عەرەق" مەخۆ ڕۆڵە
هاو پیاڵەت "منافق" وزۆڵە
مێزی قاچت نییە مەتا ڕاکەی
دەستەکانیش لە بۆ "دفاع" کۆڵە

پەردەی تاریکی هەڵدەداتەوەو دیمەنێککی ڕوون دەهێنێتە پێش چاو:

باوەڕێکتان ببێ بەشەرعو حەدیث

خوا ئەسێنێ لە "مجرمان" تۆڵە

هەرچی ئیشێ بکەی (غیب) نابێ

وامەزانە کە سەر زەمین چۆڵە [٩]

زێـوەر وەکـو گوتمـان ئـەدیبێکی پایەبـەرزو شـاعیرێکی گـەورەو بەدەسەڵات بووە، لەشیعری کلاسیزمی کوردیدا لە ڕووی بەکارهێنانی هونـەری ڕەوانبێژییـەوە شـاعیرانی سـەر بەقوتابخانـەی کلاسـیزم وردەکارییەکی فرە وفرەوانیان لەکارهێناوە. مامۆستا زێوەریش یەکێکە لە شاگردانی دوای قوناغی "نالی"و... ئەو قەتابخانەیە. لەهونەرەکانی شیعردا زاناو بسپۆڕ بووە ، لەمەیدانی عیلمی ڕەوانبێژیو جوانکاری و ووشـە ڕازاندنـەوەو ووردەکـاریدا دەسـتێکی بـاڵای بـووەو چالاکانـە ئەسـپو قەڵـەمی خـۆی تـاو داوە، "بەڕاسـتی زێـوەر لـەم باسـی جیناسـکاریەدا گـۆی هونـەری دەرکـردووەو بەلاغـەتی زمـانی کـوردی دەرخستوە، بگرە تاکی ترازوی لەگەڵ "نالی"دا ڕاست کردۆتەوە" [١٠].

لەم شیعرەیدا بیرێکی زۆر جوانو ووردی لەبارەی هونەری بەلاغەوە، لە زمانی کوردیدا ڕازاندۆتەوە، زێوەر دەنووسێ و دەڵێ:

بانەچێتە لای ڕەقیبان یار ئەنیسی خانە بێ

لازمە ئەو ئاسکە لەولا نەبێ، لەو لانەبێ [١١]

سێبەری ووشەی ڕەگەزدۆزی لەنێوان ووشەکانی "لەو لانەبێ"دا هەیە، ئەم بەشە لە بەلاغدا پێی دەڵێن "جووت ڕەگەز"، "جناس مرکب" چونکی دوو ووشەکان لە ڕواڵەت یەك شتن بەڵام هەرەیکە واتای تایبەتی خۆی هەیە. یەکەمیان جووتە بەواتای لەلای ڕەقیب‌و ناحەزان‌و دووەمیان تاکە بە واتای "ماڵ" ئەو شوێنەی جێی پشوو حەوانەوەیە. دەڵێ: یارە نازدارەکەم باڕوو لەولا نەکا کە "لای ڕەقیب"ە پێویستە ڕوو لەو لانەیە بکات کە ماڵەوەیەتی.

لەسروودو گۆرانیا منداڵ‌و قوتابیانی لەبەهرەی شیعری بێبەش نەکردووە، ئەم بەشەشی تادڵ حەزبکا و بیەوێ بەشەوق‌و شیرینە، ماموستا زێوەر ئەم سروودەی ناونیشانی قسەی شاگردێك:- "دا لە سێ دێڕدا دەربڕیوەو دەڵێ:

ئێمە منداڵین وەتەن ماڵمانە

مامۆستا باوك، "مەکتەب" دایکمانە

قوتابی هەموو وەك برامانە

کوردی خۆشەویست نوری چاومانە

ئەبێ تێکۆشین ئەمڕۆ مەردانە

چونکو وەتەنمان چاوی لێمانە (١٢)

مانای ئەم شیعرە زۆر ڕوون وکاریگەرە، ئەوەی ئەم بەیتە بخوێنێتەوە دەست بەجێ بەزەیی پیا دێتەوەو پێکەنینی لە بیر دەچێتەوە، لە باری گوزەرانی ژیاندا ئەوەندە کڵۆڵ و زەبون‌و کەم دەرامەت بووە ژیانێکی کولە مەرگی ساکارانەو تاڵ وسوێرو پڕ دەردەسەری‌و ناکامی جەورو ستەمی ڕۆژگار ڕایبواردووە. جارێکیان یەکێك لە ئینگلیزەکان کەخاوەن دەسەڵات بوولەسلێمانی‌دا، ناردوویە بە شوێنیا موچەیەکی بۆ ببڕێتەوە زمانی کوردی پێ بخوێنێ بەڵام هەرچەندە هەوڵ ئەدا زێوەر دڵی

بڕوایی نەدا ئەو یارمەتی‌یە پەسەند بکات، بەخێزانەکەی خۆی گوتووە: "راستە دەستم کورتە، بەڵام نامەوێ بۆ پارە ناوی خۆم خراپ بکەم‌و پێم بڵێن بووە بەنۆکەری ئینگلیز!... "[13]*لەگەڵ ئەم هەموو کۆسپ‌و قۆرتانە هاتوونە سەر ڕێگای زۆر زۆر جێی شانازییە کە زێوەر* توانیویێتی لەناو ئەوپڕ شەپۆلی گیرخواردنەدا خۆی بپارێزێ نەپارەو نە پایەو دەسەڵات سەری بەزێوەر نەنەواندووە، تاکو لە ژیانا بووە بەسەر بەرزی‌و ڕەندو دەروێشانە رایبواردووە، ئەوەتا دەردو داخی پەرێشانی دەردەبڕێ‌و بەم جۆرە باسی هەژاری خۆی دەگێڕێتەوە، سەیر کەن عیللەتی فەقیری چۆن تەعبیرو تەسویر دەکات:

حیزی‌و دزی‌و خیانەت، مەحکومی‌و ئەسیری

هیچیان دەماغ شکێن نین، وەك عیللەتی فەقیری! [14]

بولبولی‌خۆشخوانی سەرچڵی ئەم داستانە جگە لەبەرهەمی شیعری پڕ لەوەسفی جوان‌و مانای تەڕو ووردی، مستێ بەرهەمی وەرگێڕاویشی لەزمانە نامۆکانەوە هێناوەتە سەر زمانی شیرینی کوردی‌و خەرمانی ئەدەبیاتی کوردی. ئەوەی جێی‌داخە ئەوەیە وەك زۆرەهای ئەدیب‌و شاعیرانی ترمان تاکو ئێستا [15] زۆرێکی بەرهەمەکانی تیشکی‌ڕووناکی چاپ‌و بڵاوکردنەوەیان نەدیتووەو هەربەدەستنووسی ماونەتەوە

بەرهەمە چاپکراوەکانی ئەمانەن:

١. دەستە گوڵی لاوان ، شیعر، ١٩٣٧

٢. خێوی ناو مزگەوت. چیرۆك،١٩٤٦

٣. سۆزی نیشتمان. شیعر، بەشی یەکەم، ١٩٥٨م - ٢٦٥٨ك.

یادگارەکانی کەتاکو ئەمڕۆ چاپو پەخش نەکراون ، بریتین :

١. بەشی دووەمی شیعرەکانی

٢. لەعەممانەوە بۆ عەمادیە "وەرگێڕاو"

٣. زێوەری فەرهەنگێکی گەورەیە (وەرگێڕاو)

٤. گەنجینەی مەردان

٥. دلنانی دەلەتێکی خەیالی.

لەرۆژی ١٠تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ لە سلێمانی مەیگێڕی گەردوون جامی مردنی دایە دەستو جورعەی شەرابی شەهادەت لەتەمەنی حەفتاوسێ ساڵیدا نۆشیو بۆدوایین جار چاوی ئارامی لێك نا، بارگەی کۆچی دواییەکەی ئەپێچێتەوە گۆڕخانەی گردی (جۆگا) بێشکەی دیاری نازداران بوو بەهاوسەری ئەبەدی.

ناوی سەرچاوەو پەراوێزەکان:

(١) بڕوانە: گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە-٧- ساڵی -٤- تەممووز، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف،١٩٤٣، ل/١٣-١٧: گەلاوێژ، ژمارە،-٨- ساڵی-٤- اغستۆس، ١٩٤٣، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ت/٢٠-٢٤.

(٢) جەنابی مامۆستا عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ یەکەم، بەغدا،١٩٥٢، چ دووەم، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٧١، ل/٥٢٨-٥٤٣.

(٣) مامۆستا شاکر فەتاح، زێوەر، سلێمانی، چاپخانەی کامەرانی،١٩٧٤، ل/٤-٢٠.

(٤) مامۆستا عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، ل/٥٢٩.

(٥) سەرچاوەی ناوبراو.

(٦) دیوانی زێوەر، سۆزی نیشتمان، بەشی یەکەم، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٨، ل/١٨.

(٧) هەر ئەو سەرچاوەیە، ل/٣١

(٨) هەر ئەوسەرچاوە، ل/٢٤-٢٥

(٩) هەر ئەو سەرچاوە، ل/١٠٤-١٠٥

(١٠) مامۆستا عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، بەغدا،١٩٧١، ل/٥٤١.

(١١) هەر ئەوێ ل/٥٤١.

(١٢) دیوانی زێوەر، سۆزی نیشتمان، ل/٥٩"مامۆستا محەمەدی مەلا کاریم" لە دیوانی بێکەسدا بە هی "بێکەس"ی لەقەڵەم داوە!.. بڕوانە: محەمەدی مەلا کەریم، دیوانی بێکەس، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەفیق،١٩٧٠، ل/١٥٢؟ چاپی دووەم، بەغدا، چاپخانەی "الادیب" ١٩٨٠،ل/٢٠١.

(١٣) مامۆستا شاکر فەتاح، زێوەر، سلێمانی، چاپخانەی کامەرانی، ١٩٧٤، ل/٢٥.

(١٤) بڕوانە، لاپەڕە ٥٤٣، سەرچاوەی دووەم.

(١٥) ووشەی "ئێستا" ساڵی١٩٨٠ دەگرێتەوە کەدەکاتە ساڵی دەست پێکردنی ئەم گوتارە.

* وێنەکانی مامۆستا زێوەرو بەختیار زێوەر لەکاک مەحمود زێوەر وەرگیراون.

موفتی پێنجوێنی

١٨٨١-١٩٥٢

موفتی پێنجوێنی شاعیرو ئاشتیخواز

موفتـی، مـەلا عـەبدوڵڵای توتنچـی کـوڕی مـەلا کـەریمی بێسـتانە، شاعیرێکی نیشتمانپەروەرو ئازادیخوازی کوردەو یەکێکە لەو شاعیرو هەستیارە بەناو بانگانـەی کـەرۆڵێکی گـەورەو کاریگەرانـەی لـە ژیـانی کۆمەڵایەتیو بواری دڵسۆزیو خزمەتکردنو خۆشەویستی گەلو وڵاتدا گێڕاوە، تـاکو ئەمڕۆکـەش نرخـی خـۆی نـەدراوەتێو دەمەتـەقێو تۆژینـەوەو کۆڵینەوەیـەکی ئـەوتۆی لەسـەر بڵاونەکراوەتـەوە کەهەموولایەنەکانی شیعری تیابژارو شەنو کەوکرابێ [1]. مـن لـێرەدا بەچاکی دەزانمو پێم خۆشە کورتەیەك لەلایەنەکانی ژیانو شیعرەکانی ئەم شاعیرە دڵسۆزەمان بخەمە ڕوو.

مەلا عەبدوڵڵا، لەساڵی-١٨٨١ز، لە دێـی بێستانە لەنزیك شارە شۆخو خنجیلانەکەی پێنجوێـن، چاوی بۆ ژیانو ئاوو هـەواو دیمـەنی بـەفرو سەهۆڵبەندانێکی سەختی وڵاتـی رازاوەی کوردستانی خۆشەویستماز هەڵهێناوەو بۆدوا جار لـە "١٥"ی حوزەیرانـی ١٩٥٢، لەتەمـەنی (٧١ ساڵی لـە ژێرنەشتەرگەریدا لەنەخۆشخانەی سلێمانی گیـانی پـاکو بەیەزدان بەخشی.

ئەوەش پێویستە بوترێ، موفتـی وەسـێتی کـرد کـە لـەگردی سـەیوار بینێـژن، گـردی سـەیوانو سـێبەری دار ئەرخەوانـەکانی کـە بونەتـ ئارامگـای زۆرینـەی ئەدیبانو لاوانـی دڵسـۆزو کەڵەپیاوانی گەلەکـەما، بەجۆرێك کاری کردۆتە سەرهەستی شاعیر لەسەرەمەرگا ئەم چوارینـە; وتووە کە لەسەر کێلێکی قەبرەکەی بنووسرێت.

ئەگەر مردم تکایە گردی سەیوان ماڵو قەبرم بێ
گەڵای ئەو دارە جوانانە، لە جێی ساباتو کەپرم بێ
تکاکارم لە ئاخردا لەبەرقاپی حەزرەتی یەزدان
لەگەڵ یارانی هاودەم، هەرلەوێ مەیدانی حەشرم بێ (٢)

بەڵام بەپێچەوانە، خواستو ئارەزووی نەهاتە دی، لەسەرداخوازی بنەماڵەو خزمو کەسو کاری، لاشەکەیان بۆ پێنجوێن بردەوەو ووبەمیوانێکی ئازیزی قەبرستانی (حاجیشێخ) کەقەبرستانێکە ئێستا کەوتۆتە ناوجەرگەی شاری پێنجوێنەوە. بەڵێ ئەستێرەی ژیانی کۆتایی هاتو ماڵ ئاوایی لەم جیهانە جەنجاڵو پڕ لەنهێنیو گرێ کوێرەیە کرد، بەڵام بۆهەتاهەتایە شەوقی شیعرە کۆمەڵایەتیو میللیەکانی هەردەمێنێو وەك پشکۆی گەشی ئاگر دەسووتێو بڵێسە دەسەنێ. سەرەتا لای باوکی دەستی بە خوێندن کردووە، مەیلی خوێندنی زیاتر چۆتە سەر، بەسوختەیی بەرەو سەقز کەوتۆتە ڕێ، لەلای موفتی ئەو شارەخوێندوویەتی .

هەر بەهۆی خوێندنەوە گەشتی: سەراو، سەرچاوە، سابلاغ، بۆکانو مەریوانی هەیە، لەکاتێکدا لەبیارە خوێندنو خوێندەواری تێدا باوبووە بووە بەسەرە ڕێی ڕێبوارانو زۆربەی فەقێکانی کوردستان روویان تێکردووە، ئیتر ئەمیش بۆ خوێندن چۆتە دێی بیارەولای مامۆستامەلا عەبدولقادر دەست بەخوێندن دەکات. لەپاشان بەهۆی زیرەکیو بیرتیژییەوە، مامۆستامەلاعەبدولقادر بەیادی موفتیشاری سنەوە کەناوی مەلا عەبدوڵڵای دەشەیی بووە سەرناوی (لقب) ی موفتی پێ بەخشیوە.

لەپەناشیا دەرەتانێکی فراوانی بۆ ڕەخساوە کە شیعرەکانی بەناو خەڵکێکی زۆردا بڵاوکردۆتەوە. دوای ئەوەی خوێندن تەواو دەکا ڕوو لەژیانی ئیش کردن و دووکانی جگەرچێتی دادەنێ و پشت لەمەلایەتی دەکات، شیعری دەستنووسی چاپ نەکراوی زۆربووەو فەوتاوە، بەڵام بەشێکی کەم لەخەرمانی ئەدەبی شاعیر بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٩٥٩ لەلایەن کاك عەبدولکەریمی کوڕی بەهاوکاری و یارمەتی محەمەد تۆفیق وردی، چاپ کراوە.

ئەگەر سەرنجی شیعرەکانی بدەین لە ڕووی بابەت و شێوەوفۆرم وناوەرۆکی پێشکەوتوانەیەوە لەشاعیری زەحمەتکێشانی کورد مامۆستا قانیعەوە نزیك بووە، هەندێ شیعریان ئەگەر بێت و ناوی شاعیری لەسەر نەبێ، لەگەڵ هەست و بیروباوەڕی قانیعدا جوێ ناکرێنەوە.

موفتی هەرچییەکی لەدڵدا بوە بێباکانەو مەردانە چ بەکردار و کردەوە. چ بەشیعر بیرو باوەڕی کوردایەتی و نیشتمانپەروەری و ئاشتیخوازی و سەربەستی ئافرەت و ڕزگاربونیان لەکۆت و پێوەندی کۆمەڵایەتی و توخمپەرەستی و عەنعەناتی پڕوپووچ دەربڕیوە. ئازایانەو بوێرانە هێرش و پەلاماری بردۆتە سەر کردەوە دڕندەکانی دەستەو دایەرەی ڕژێمی گەندەڵی پاشایەتی و دژی خوێنمژانی کوردو چەوساندنەوەی نەتەوەیی و چینایەتی و سەرەڕۆیی وەستاوە. پەنجەی بەچاوی کۆنخوازو ناحەزانی شۆڕشگێرو ڕزگاریخوازندا کردووەو گیانی خۆی لە پێناوی لەخەوهەستان و ڕاپەڕاندنی بیری نەتەوایەتی کورد وبەخشیوە، چونکە زانیویەتی شیعر،بە تایبەت شیعری

نیشتمانیی وسیاسی و كۆمەلآیەتی دەورێكی كاریەگەرو مەزن و دیاری لەبەردەوامی هۆشیاركردنەوەی هەستی شۆڕشگێڕانەو مرۆڤایەتی جەماوەردا بینیوە:

كوڕە خەوتا كەی؟ دەسا دستی منو دامانتە
وەختی هۆشیاریتە، خەو زنجیری ئەژنۆو ڕانتە
دوژمنت دایم خەریكی ملك و مال و گیانتە
حەیفە تۆ فیكرو خەیالی شایی وسەیرانتە
ڕۆژی تێكۆشین و هەوڵ و كاتی هەلسوڕانتە...

هەروەها باسی سروشتیشی كردووە وەك بوومەلەرزەكەی سالی ۱۹٤۷ كە پێنجوێنی شێوە وێران كردو بەشی زۆری دانیشتوانی شارەكەی پەرەوازەوهەلۆەدای ئەملاو ئەولا كرد، شاعیریش مالەكەی دێتە سلێمانی، "لە پاش چەند ڕۆژێك خۆی لەئێران هاتەوە، هەر كەگەیشتە سلێمانی" [۲] بەم شیعرانەی لاواندنەوەیەكی بەكولی شاری پێنجوێنی كردووەو بە ناسكترین شێوە لەهەواو شاخ وكێووئاوی ساردی خەمرەوێن و كەللەتەزێنی دواوەو سۆزو خۆشەویستی و غەمگینی خۆی دەربڕیوە.

دەنووسێ و دەلێ:

پێنجوێن بە بێ تۆ نزیكە مەرگم
لوبنان شكێن بووی داخی بەجەرگم
تازە بووكێ بووی بەسەر چیاوە

ئەماتنە سەیرت لەم لاو لاوە

پارچە ئەرزێ بووی لە پارچەی بەهەشت

زەردو سوورو شین، کەژو کێو ودەشت

سەیرانگای پۆلی گەنجی عێراق بووی

لەم سەردەمەدابۆن خۆش‌و تاق بووی

پێنجوێن بەبێ تۆنزیکە مەرگم

لوبنان شکێن بووی داخی بەجەرگم

بۆ هەوای ساف‌و ئاوی ساردی تۆ

ئەکەم هەتا هەم شیوەن‌و ڕۆ ڕۆ

میوەی مبهەشت بوو تامی میوەکەت

کەوسەربوو کانی‌و چەم‌و شیوەکەت

سەد دڵی سیست گەش ئەکردەوە

سەد غەمت لە بیر من ئەبردەوە

پێنجوێن بەبێ تۆ نزیکە مەرگم

لوبنان شکێن بووی داخی بەجەرگم ... [٤]

موفتی شیعرکانی تێکڕا لەزادەی دڵ‌و دەروونێکی پاک‌و هەستێکی خاوێنەوە درچووە، لەمەیدانی نیشتمانپەروەری‌و دڵداری لەگەڵ نەتەوەو نیشتمانە داگیرکراوەکەیدا لە ڕیزی ئەحمەد موختار, قانیع حیساب دەکرێ، لەشیعرەکانیدا دەریخستووە خێرخوازێکی ئازاو نەترسی نەتەوە زوڵم لێکراوەکەی بووە،لەئاست ئەمەدا دەگەینە ئەو بڕوایە کە موفتی خاوەنی هەڵوێستی شۆڕشگێڕانەو بیرو هۆشێکی

ئینسانی و نیشتمانیی بووه، تا دوا هەناسەی ژیانی بەمەسەلەی میللەتەکەی پەیوەست بووە،هەمیشەدوا رۆژی روناکی کوردو بەختیاری باری ژیانی کۆمەڵگەی کوردستانی لە پێش چاوبووە، "شیعری (گەورەیەك) بەسە بۆ شاعیرێتی و وردبینی و بیر قووڵی موفتی لەبارەی کۆمەڵایەتیەوە، بەڕاستی وەك چۆن لەشیعرەکانی پیرەمێردی نەمرو دڵداری جوانەمەرگ (ئەم رۆژی ساڵی تازەیە....)و (ئەی رەقیب) بەناوبانگترن لە شیعرەکانی تریان، ئەم شیعرەی ئەمیش وەهایە "[٣٥]
موفتی زۆر رقی لەو گەورە پیاوە نامەعقول و بەکرێ گیراو نامووس فرۆش و خۆفرۆشانە بۆتەوە کە لەسەردەمی ژێمی پاشایەتیدا بۆ پوڵ و پارەو پایە گەل و وڵاتەکەیان فەرامۆش کردووەو گیانی خۆیان لەم خەمو کاری دژوارو زەحمەتی گەل و نیشتمانە لەت لەت بوومکەیان دوورخستۆتەوەو بەزەییان بەمرۆڤە هەژاروکەم دەست و چەوساوەکانی گەلەکەیاندا نایەتەوە، تەنیا مەبەستیان رازیکردنی دڵی ئاغاکانیان و بەخێوکردنی ورگی خۆیان بووە.

موفتی لەکێشەو هەراو هوریاکە ئاگاربووە، بۆیە وا شێرانە دەستەویەخە رووبەڕووبۆتەوە، لەشیعرەکانیدا تایبەت لەم شەش خشتەکییە بەناوبانگەی بەدڵ دوعاو نزای کردووەو لەخوا پاڕاوەتەوە، دەڵێ:

گەورەیەك بۆ کەس نەبێ سێبەری
خۆم بۆ بگێڕم لەدەوری سەری
بەوشکی بۆچی بم بە مەیتەری
وەختێ دەرکەوێ هەستم لەبەری

هەر خۆی بەدایم هەوڵی ژیان بێ

یاخوا ئەو گەورە بەشی نەمان بێ

گەورەیەك وەك خۆی نەڕوانێتە من

خۆی پڵاوخۆر بێ و من نانی هەرزن

سەرباقی ئەوەش تاڵان و کوشتن

ریشەی سەربەستیم دەربێنی لەبن

هەر خۆی قەڵەو کا و شان وەك پان بێ

یاخوا ئەو گەورە بەشی نەمان بێ ...[٦]

یەکێك لەدروشمە هەرە بەرزو هێژاکانی ژیانی مەردایەتی شاعیر نەفس بەرزی و سەربڵندی بوە کە لە ژیانیا تەنیا چاوی بڕیبوە دەست و بازوو ڕەنجی شان و ئارەقی ماندوێتی ناوچەوانی خۆی، هەرگیز ڕازی نەبووە نانی منەت بخواو بەسواڵ و سەدەقەی خێرەومەندان بەڕێوەبچێ، بۆیە وتوویەتی و دەنوسێ:

ئەگەر چی لەحزەیەك دەردو خەم و قەهرم بەبا نادەم

ئیلاهی زۆر شوکر، ئومێدی نانێ من لە شا ناکەم

لەسایەی زەحمەت و قاچ و سەرو شان و دەس و ئەستۆم

لە بۆکەس چاو لەبەرنیم وخەیاڵی ڕێی ڕیا ناکەم[٧]

هەروەها لە شوێنێکی دیکەدا نوسیویە :

لەسایەی کەسب و سنعەت، من بەنێری هاتمە دنیاوە

لە بۆ نانی منەت باری ڕیا بازیم فڕێداوە

له چڵکی پرچ و پەلکەم چی، لەکەشکۆڵ و عەبا چی بکەم
کەسێ ناوێرێ بەشەر بێ، حور بژی مەردانە تاماوە (٨)

ساڵی ١٩٤٦ کە کۆماری خودموختاری مەهاباد لەکوردستانی بن دەستی ئێران دامەزرا، بە سەرۆکایەتی پێشەوای نەمر قازی محەمەد (١٩٠١-١٩٤٧/٣/٣١)موفتی لەخۆشیا ئارامی لێبڕی و هەرچەندە باری تەندروستی چاك نەبووە،خێرا خۆی دەگەیەنێتە جەرگەی ئەم کۆمارە، کە ئەم سەربەخۆییەی کوردستان بەچاوی خۆی بینیوە زۆر کاری تێکردووە و گەلێ شیعری بەم بۆنەیەوە داناوە، هەرلەوێ چەند پارچە شیعرێکی بۆ گۆڤاری (هەڵاڵە) ی کوردستان نوسیووە. یەکێك لەو غەزەلانەی کەبۆ کۆمارە خۆشەویستەکەی وتووە ئەمەیە کە بەناڵەی دەروون گوێی گەردوون کەڕ دەکات.

ئەمڕۆکە لەخۆشی وەتەنم هەر وەکو منال
دڵ پێ ئەکەنێ ئێستە کەوتۆتە گڕوکاڵ
بۆخزمەتی ئاڵای کە سەوزە و سپیە و سوور
ئەیکەم بەفدای قەوم وکەس و رۆح و سەروماڵ (٩)

شیعری ئەم شاعیرەمان سەلماندوویەتی نوێنەرێکی راستەقینەی خواست و مەبەستی چینی چەوساوەی کورد بووە، لەگەورەیی بیرو باوەڕیدا بوونە هۆی ئەوەی کەلەلایەن خەڵکی ستەمدیدە و زۆرلێکراوی کوردستانەوە پێشوازی گەرمی لێبکرێ دەستی ڕێزی بۆ بەسنگەوە بگیرێ.

جا چاوەڕێی دەستێکی داهێنەرو هیمەتی خامە ڕەنگینی لێهاتوو دەکەین لەداهاتوویەکی نزیکتردا بەشکم هەوڵێکی گەورەترمان لەسەر موفتی پێشکەش بکەن، لەکۆتاییدا هەزاران ڕێزو سڵاو لەگیانی پاک‌و هەرگیز نەمری موفتی شاعیرومنەوەر.

سەرچاوەو پەراوێز

(١) پاش (٢٧) ساڵ بۆ یەکەم جار بەڕێوەبەرایەتی رۆشنبیری جەماوەر لە سلێمانی، کۆڕێکی بەبۆنەی ئەم شاعیرەمانەوە، لەکات ژمێری چواری سەر لەئێوارەی رۆژی ١٩-٢-١٩٧٩ لەسەر شانۆی هۆڵی یەکێتی گشتی نەقابەکانی کرێکارانی سلێمانی بەرپاکرد. کۆمەڵێ لە ئەدیب‌و نووسەران باس‌و لێکۆڵینەوەی خۆیانی تیا خوێندەوە، پاشان وتارەکان لەلایەن کاک بورهان قانیعەوە کۆکراونەتەوەو کاک عەبدولکەریم موفتیش بەچاپی گەیاندووە.

(٢) سۆزی نیشتمانی، بەشی یەکەم، لە شیعرەکانی موفتی پێنجوێنی، گرکردنەوەو ئامادەکردنی بۆ چاپ عەبدولکەریم موفتی، بەغدا، چاپخانەی "اللواء" ١٩٥٩.

(٣) سۆزی نیشتمان، هەر ئەوسەرچاوە، ل/٣٠

(٤) سۆزی نیشتمان، هەر ئەوسەرچاوە، ل/٣٠-٣١

(٥) سەباحی غالب، "موفتی پێنجوێنی‌و شیعری کۆمەڵایەتی"، نوسەری کورد، ژمارە (٦)، بەغدا، چاپخانەی "الزمان"،مارت - نیسان،١٩٧٢، ل/٨٧.

(٦) سۆزی نیشتمان، هەر ئەوسەرچاوە، ل/١٨،١٩،٢٠

(٧) دیوانی قانیع، سەرجەمی بەرهەمی قانیع، چاپی یەکەم، بورهان قانیع کۆی کردۆتەوەو ئامادەی کردووەو پێشەکی‌و پەراوێزی بۆ نوسیووە، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی،١٩٧٩، ل/١٢٤،قانیع ئەم شیعرەی کردووە بە پێنج خشتەکی کۆمەڵە شیعری "سۆزی نیشتمان" بۆئەم شیعرە نەبوو بەسەرچاوە چونکە لەوێدا بڵاونەکراوەتەوە !.

(٨) سۆزی نیشتمان، هەر ئەوسەرچاوە،ل/١١-١٢

(٩) سۆزی نیشتمان، هەر ئەوسەرچاوە، ل/٩

ئەسیری

١٨٩٠- ١٩٦٢

ئەسیری شاعیری شەیدای گەلو نیشتمان

دەشتی کەرکوکو کێوی هەورامان   شاعیری زۆرە بێ حەدو پایان
"حاجی"

هەرێمی شارستانی کەرکووک، واتا: ئەم بەشە بەهەزار چەشنە جوانی رازاوەیەو ئەم ناوچە پڕ لە پیتو سامانە سروشتیە لەبن نەهاتووەو داگیرکراوەی دڵی خاکی کوردستان. گەلێ مەزنە پیاوی زاناو بلیمەتو شاعیرو هونەرمەندی ناوداری پەروەردە کردووە، کە ناویان تا هەتایە لە مێژووی ئەدەبو گەنجینەی نەتەوەیی کوردو گەلانی دوورو نزیکی رۆژهەڵات، وەکو ئەستێرە دەدرەوشێنەوەو رێو شوێنو ناویان لە لیستەی سەروەریدا هەمیشە بەزیندوویی دەمێنێتەوە. لەوانە: شاعیرو زانای ئایینی شێخ رەزای تاڵەبانی (١٨٣٢-١٩١٠)، مەلا فەتاحی جەباری (١٨٠٦- ١٨٧٦)، میر ئەحمەد بەگی زەنگەنە (١٦٨٠-١٧٥٠)، مەلا ئەحمەدی مەلا شەریف (١٨٥١- ١٩١٥)، شێخ مرادی زەنگەنە (؟- ١٢/٧/١٩٧٥)، سابیری (١٨٤٠-١٨٩٤)، هیجری دەدەی کاکەیی (١٨٧٧-١٩٥٢)، خالیس (١٨٧٤-١٩٢٥)، غەمناکی (١٦٨٠-١٧٨٠)، شێخ ئەحمەدی شاکەلی (١٩٠٣- ١٤/٢/١٩٨٢)، رەفیق حیلمی (١٨٩٨- ٤/٨/١٩٦٠)، عەلی مەردانو (١٩٠٤- ٢٤/٧/١٩٨١) دەیانی دیکە.

مەبەستی من لەم شوێنەدا بەسەرکردنەوەو پتر ناساندنی بولبولێکی خۆشخوانو شاعیرێکی فەرامۆش کراوو ماف لێسەندراوی کوردی شاری کەرکووکە.

بەرەو مەنزڵو هەوار:

مەلێکی خۆش ئاوازو پەپوولەی ئێسک سووکی ناو چیمەنو گوڵو گوڵزاری باخچەی تەڕو پاراوی شیعرو ئەدەبیاتی رەسەنی کوردی، مزگێنی هێنەری بەیانی بەهارستانێکی پڕ لە گەڕڵو چنوورو هەڵاڵەو بەیبوونو نەسرینی بۆنخۆش. لە ئاسمانی ئەدەبی بەرزی کوردەواریماندا، ئەستێرەیەکی بە شەوقو پرشنگدارو شەیدای گەلو نیشتمان درەوشایەوە، رۆشنکەرەوەیەکی رێگەی تاریکایی ژیانی مرۆڤی کورد زیادی کرد. بە پێی ویستو ئارەزووی خۆی، بۆ گەشەو برەوپێدانو پاراستنی ئەدەبو فەرهەنگو گەنجینەی نەتەوەکەی دەستی بۆ قەڵەم برد. لە دڵێکی روونو پڕ لە ئیمانو بڕوا بە خۆبوونەوە

ویستی کورێنی خۆی لە ڕێگەی کوردو کوردستانەکەی سەرف بکاتو ئەرکی مێژوویی خۆی بەجێ بێنێ، چینو توێژەکانی کوردەواری، بە تایبەتی لاوە بە ورەو چاونەترسەکانی، لە ئاست چارەنووسی کۆمەلایەتی، ئابووری، رۆشنبیری،و سیاسی خۆیان وریا بکاتەوەو لە نسکۆ بردنو هەتلە بوون بپارێزرێ.

دەبی ئەو ئەستێرە گەشە کێ بێ؟ بەلێ ئەوە شاعیری نیشتمانپەروەری کورد. ئەسیری کەرکوکی زادەیە. ئەو مرۆڤە مۆمێك بوو لە ناخی دەروونەوە خواستی بسوتێ تا بەزمو خۆشی میللەتە دیلو پەیوەندکراوەکەی رووناك بکاتەوە.

خوێندەوارو ئەدەب دۆست زۆرن ناوی ئەسیری یان بیستبێو بەلام بەداخەوە لەلایەن ئەدیبو نووسەرانەوە بایەخێکی ئەوتۆ بە بەرهەمە شیعریەکانی نەدراوە، کە شیاوی پایەی ئەو پیاوە دلسۆزە بێ، لە ١٩٧٤ دا بۆ یەکەمجار مامۆستایان کەریم شارەزاو جەباری جەباری، بەشێك لە ژیانو شیعرەکانی ئەسیریان بەچاپ گەیاند.

ئەسیری لە ١٨٩٠ دا لە بنەمالەیەکی رۆشنبیرو ئەدەب دۆستو ئایین پەروەردا، لەگەڕەکی "ئاخر حوسێن" لە شاری کەرکووك چاوی بەدیمەنی کوردستان هەلهێناوە لەپاش ٧٢ سال لە ١٩٦٢/٦/١٨دا مۆمی ژیانی بۆ دواجار کوژایەوەو هەر لەشاری زێڕی رەش (کەرکوك)، لە گۆرستانی تایبەتی تەکیەی نەقشبەندی بە خاکی کوردستان سپێردرا.

ئەسیری لە مێردمندالییەوە بە پێی دابی کۆن لە حوجرە دەستی بە خوێندن کردووە، پاشان هەر بە نیازی درێژەپێدانی خۆگۆشکردنو هەراش بوون لە زانستەکانی: رێزمان، رەوانبێژی، مەنتیق، ئوسولی کەلام، سەرفو نەحوی عەرەبی، چەندین شاری وەك سنەو سەقزو کرماشانو هەمەدان گەڕاوە. لەلای مەلا عەلی حیکمەتی سیامەنسووری (١٢٦٠-١٣٤٣ی کۆچی) بڕوانامەی زانستی وەرگرتووە. هەر لەو سەرو بەندانەداو بەمەبەستی چاوپێکەوتنی نەجمەدینە ئەفەندی برا گەورەی جارێك سەفەری ئەستەمبوولی کردووەو لەوێدا تێکەلی رۆشنبیرو تێکۆشەرانی کورد بووەو سەرنجی کاری سیاسیو جولانەوەی نیشتمانی کوردانی ئەوێی داوەو زیارەتی شێخ عەبدولقادری شێخ عوبەیدوللای شەمزینی (١٨٥١- ١٩٢٥/٤/٢٣) کردووەو پتر چاوو هۆشی کراوەتەوە، پێیانەوە بەختەوەرو کەیف خۆش بووە. بەهۆی

کۆچی دوایی باوکی‌و پاش برانەوەی شەڕی یەکەمی دنیا، لەسەر خواستو ویستی نەجمەدین ئەفەندی کاکی بۆ کەرکووك گەڕاوەتەوە. رۆژی ١٩١٩/٣/٢٣ بەشێوەیەکی رەسمی سەرپەرشتی‌و کاروباری تەکیەی گرتۆتە ئەستۆ، ٢٣ ساڵ لە ١٩٣٥/٧/٣٠ تا ١٩٥٨/١١/١ لە دادگای شەرعی کەرکووك کارمەند بووە. ئەسیری لە شیعرێکیدا کە بۆ مێژوونوس ئەمین زەکی (١٨٨٠- ١٩٤٨/٧/١٠) نووسیوە باسی ئەم کارەی دەکاتو دەڵێ:

ئێستە تەنگەتاوم لەدەست کورتی ئەوا چارەم نەما
گەرچی لەم جۆرە ژیانە بوومە چەرمی ئاوەسوو
خێرخواهان سەرنوێسی مەحکەمەی شەرعیەیان
بۆ نووسیم تاکو رزگاربم لە دەستەنگی بەزوو

سەرباری ئەمانەش بۆ بژێوی گوزەرانو بەڕێوەچوون، لەسەر ئەو زەوی‌و زارەی کە لە گوندی "جەوەڵبۆر" و "سێکانیان" بوویانە ناوبەناو بەکاری سەختی وەرزێری خەریك بووە، بە تایبەتی پاش کەنار کردنی لە ئیشی مەحکەمەدا، واتا لەپاش ١٩٥٨ دا.
ئەسیری پیاوێکی گفت شیرین، زمان پاراو، بەئاکار، خەمخۆری خەڵك، کوردپەروەر، راست بێژ، بێ ریا، دڵپاك، ساکار، جەسوورو تێکۆشەر بووە. لەهەمان کاتدا رۆشنبیرو شارەزاو ئەویندارى شیعرو ئەدەبو فەرهەنگ بووە بەگشتی‌و هی کوردی بەتایبەتی. بەپێی لێکۆڵینەوەی تایبەت گوایە لەسەردەمی کۆماری میللی کوردستان (١٩٤٦/١/٢٢ بۆ ١٩٤٦/١٢/١٦) بەنهێنی هەموو رۆژنامەو گۆڤارەکانی مەهابادی دەگەیشتە دەست ئەسیری تا کۆچی دوایی ژیانی خۆی بەرەبەنی بەسەر بردووە. ئەسیری هەمیشە بیروباوەڕی کوردایەتی، پەیامی پێشکەوتنی کۆمەڵی کوردەواری، رێنیشاندەری بووە کە چۆن بەرگری لەگەڵو زێدەکەی بکات، چۆن بەپیری هەر ئاڵوگۆڕێکی ئابووری، رۆشنبیری‌و سیاسی نەتەوەکەیەوە بچێت.
ئەسیری بە شیعرە کۆمەڵایەتی‌و شۆڕشگێڕییەکانی کە لە (دیاری کوردستان، زادی کرمانجی، پەیژە، هاوارو هەتاو..) بڵاو دەکرانەوە، وەك بڵێسە تاریکستانی وڵاتی رووناك کردۆتەوەو چاوی خەڵکانی لە

غەفڵەت زراندووە، دژی نەخوێندەواری دواکەوتووی‌و جەورو ستەمی داگیرکەران، جەماوەری هەژارو بێدەرەتانی کوردستانی هانداوە.
مەلا عەبدوالخالقی شێخ حسەینی نەقشبەندی، لەناو مێژووی ئەدەبیاتدا هەمان نازناوی "ابن الاثیر" ی مێژوونووسی گەورەی کورد رەچەڵەکی، بۆ خۆی هەڵبژاردووە. شایانی باسە جگە لە شیعرەکانی لەپاش مردنی خۆی لە ساڵی ١٩٧٤ دا بڵاو کراوەتەوە، ئەسیری خاوەندی چەندین بەرهەمی ترە، کە بریتین:
١-فەرهەنگی کوردی.
٢-فەرهەنگی کوردی- عەرەبی، فەرهەنگێکی تەواونەکراوە.
٣-نامیلکەیەکی ٢٩ لاپەڕەیی، سەبارەت بەژیانی مرۆڤ، لە مانگی حوزەیرانی ١٩٣٣ دا نوسراوەو بەنیوەچڵی ماوەتەوە.
٤-ژمارەو نووسین، نامیلکەیەکی شیعری ١٥ لاپەڕەییە دەربارەی ماتماتیك.
شایانی باسە ئەسیری جگە لەزمانی کوردی، زمانەکانی دەورووبەریشی زانیوەو توانای شیعریشی بەسەریاندا هەبووە. بەڵام جگە لەدوو پارچە شیعر کوردی- فارسی، تورکیە زیاترن دەنا بە هیچ شێوەیەك بەفارسی‌و تورکی‌و عەرەبی شیعری دانەناوە.
ئەسیری بەچاوی مەزنایەتیەوە لەلایەن گەورە پیاوانی وەك ئەمین زەکی بەگ (١٨٨٠- ١٩٤٨/٧/١٠)، حسەین حوزنی (١٨٩٣؟ ١٩٤٧/٩/٢٠)، رەفیق حیلمی (١٨٩٨- ١٩٦٠/٨/٤) و مارف چیاووك (١٨٨٥- ١٩٥٨/١/٢١)، تەماشاکراوە.

ئەسیری‌و شیعر

ئەسیری لە تەمەنی هەرزەکارییەوە دەستی بە شیعر دانان کردووە، بە وێنەی شاعیرانی سەردەمی غەزەل‌و شیعری دڵداری‌و ئەڤینی هۆنیوەتەوە. بەڵام هەرکە زانی باری نالەباری نەتەوەکەی زۆر گرانەو لەوە سامناکترە کە بەوجۆرە شیعرە تیمار بکرێت. هەروەها لەپاش تاقیکردنەوەو سوڕان لەناوە رێکخراوەو خەڵکانی نیشتمان پەروەری کورد، لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە، هەرچی غەزەلی دڵداری هەبووە سووتاندویەتی، خۆی لەداوی ئەو جۆرە شیعرە رزگار کردووەو پێی ناوەتە قۆناغی دووەمی شیعر نووسین. واتا لە ١٩٢١ ەوە مەبەستی نیشتمانی کردۆتە شا مەبەستی شیعرەکانی، لەو ساتەوە بیروبۆچوونی

ئەسیری گۆڕاو خەیاڵی بە ئاسمانی کوردستانە پارچە پارچە بووەکەیدا هەڵفڕیووەو تێگەیشتووە کە ئەرکی نەتەوایەتی لەنوێژ فەرزترە، هاتووە بەهەموو شێوەیەك ئەرکی (تەدبیرێکی حاڵی قەومی دڵسوتاو بکەن) ی کردۆتە ڕۆژانەی خەباتی خۆی. تا دوا تەمەنو هەناسەی ژیانی، خۆی بۆ وێژەو نووسینی شیعری شۆڕشگێڕیو ئەوینی کوردەواریو کوردستانەکەی تەرخان کردووە.

بیروبۆچوون لە شیعری ئەسیریدا

ئەسیری لەسەرچاوەی بیرو هەستە نەتەوایەتێکەیەوە چەندین وێنەی جوانو دڵگیرو کوردستانی وەك وێنەکێشێکی شارەزا لەناو تابلۆ شیعرەکانیدا دەکێشێ. بەوێنەی حاجی قادری کۆیی بە زمانێکی ئاسانو پاراوی کوردی، مەبەستی خۆی لە قاڵبێکی ئەدەبی سەرنج ڕاکێشدا ڕاگەیاندووە. ئیلهامی شیعرەکانی وەرگرتنە لە سروشتی کاریگەری کوردستان، بایەخی بەشێوەو ناوەرۆك داوەو مامۆستایانە ووشەی جوانو هاورەدیفی بەکارهێناوە. کەژی چڕوچیای ئەستەم، ڕەوەندو دەشتو دۆڵو چەم، گۆوەندو شاییو دیلان، ڕاووشکاری ئێلاخو کوێستان، ڕژدو هەڵدێرو بەندەن، شیناوەردو وەرزی بەهارو زەمەند، جێژوانو بۆن خۆشیی دڵداری، عەشقی پڕ سۆیی کوردەواری، کەپرو خێوەتو ڕەشماڵ، رکەو هەورازو لاپاڵ.. سەدان ووشەی وەك ئەمانەو لەمانەش شیرینتر، دانە مرواری فەرهەنگی شیعری ئەسیرین. بۆ ئەم شێوە شیعرەش، باشترین نموونەی شیعری ("بێرە کوردستان" ەیەتی، کە بەشاکارترین شیعری هاوچەرخی ئەدەبیاتی کوردی دەژمێردرێو شیعری وا مەگەر هەر لەدیوانی شاعیرانی وەك زێوەر، حەمدی، دڵدارو بەختیار زێوەردا بەرچاو بکەون.

بێرە کوردستان عەزیزم گەر تۆ سەیرانت دەوێ
بتبەمە قەندیل ئەگەر گوڵزاری کوێستانت دەوێ
سەیری ئەو خێڵانە کە نیشتوونە داوێنی چیا
بابچین بۆ ماڵی کوردێ گەر تۆ خۆیشانت دەوێ
بتبەمە پای تاقی سەرپێڵو سەرمیلو کەرەند
پێت نیشاندەم سەد هەزار ئاساری ساسانت دەوێ
ئاوی سافو ڕۆشنی داوێنی چەشمانی چیا

لێی بنۆشە ئەم بەئەم گەر ئاوی حەیوانت ئەوێ
لاوی کوردی من لەبەرکە شاڵی زاخۆو ئامێدی
گەر تۆ سەد چاتر لە ڕەنگی شاڵی کرمانت ئەوێ
هەڵسە گەشتی چیمەنو گوڵزاری کوردستان بکە
گەر لەبۆ ئەردی ئەروونت، داوو ئەرمانت ئەوێ
ڕۆحو ماڵت سەرفی ڕێگەی میللەتت کە ڕۆحەکەم
گەر لەخوا لوتفی عەمیم وجودو ئیحسانت ئەوێ
ئەی ئەسیری هێندە عەشقی میللەتی کوردت هەیە
بشمری لام وایە قەبری گردی سەیوانت ئەوێ

ئەسیری یەکێکە لەو قوتابیە زرنگانەی قوتابخانە شیعرییەکەی حاجی قادری کۆیی (١٨١٦- ١٨٩٧)، پەیامی مامۆستاکەی پەیڕەو کردووە، هێندەی لەبار بووبێ لەتەك شاعیرە شۆڕشگێڕو نەتەوەپەرستەکان، وەك بێکەس، ئەحمەد موختار جاف، شێخ سەلام، قانیع، موفتی پێنجوێنی، هەژار، جگەرخوێن، هێمن، ڕێو ڕەسمی ئەو شاعیرەی مەیدانی شیعری ریالیزمی کوردییان پڕکردۆتەوە، هەر یەکە بەپێی پلەی ڕۆشنبیریو توانستی ئەدەبیو داخوازی سەردەم ئەسپی شاعیرێتی خۆیان لە پێشخستنی ئەو قوتابخانە شیعرییە تاوداوە. ئەسیری شەیدای خاکو نیشتمان، بەم جۆرە دەردە دڵی خۆی هەڵئەڕێژێو ئەڵێ:

ئەو وەختە عشقت کەوتە سەر
لەجێو ڕێم بووم ئەربەئەر
ئەی نیشتمانی خۆشەویست
بۆچاری تۆ ئاوارە بووم
بۆ تۆ ئەسیری بوو بە پەن
دایم بە بەدناوی ئەبەن
ئەی دۆتەیی شۆخی وەتەن
دڵخوامی ڕەنگو ڕوویی تووم

ئەسیری لەئازاری میللەت بە ئاگا بووەو نەخشێکی دیاری لە ڕێنوێنی لاوەکاندا هەبووە. بۆیە باسی حاڵیان دەکاتو هانیان ئەدات بۆ ئەوەی

لە دواکەوتوویدا نەژینو گوڕێ بدەنو بیری لەچارەنووسو دوا ڕۆژ بکەنەوە:

چونکە بەدبەختی بەشت ئەم دیوو ئەو دیو کردنە
پیاوی بەدخووو دەربەدەر ڕۆژێکی سەدجار مردنە
بۆ دوارۆژت نەجووڵای تاکو چشتێکت ببێ
مەکتەبو نامەی شەهادە، ڕۆڵە خۆسەرخستنە
بەسیەتی بیرێ بکە، ئەوجا لەحاڵت تێ بگە
دەسو بردکە زوو بجوڵێ، نۆرەیی سەرکەوتنە

شاعیر لەسەر ئەو ڕیبازە بەردەوام دەڵێ:

بوون بەسەر گەورە بەعیلمە، نەك بە باڵاوو جەماڵ
عیلمو کەسبی پێ دەوێ مومکین نیبە بوونی بەماڵ
عیلمو عیرفانت نەبێ، هیچی لەپێش چاوی بەشەر
هەرچەنێ زۆرت بکاتە مەرتەبەی زۆرابو زاڵ

بۆ بنبڕکردنی ناکۆکیو باری نالەباری دواکەوتوویی کە لەمێژسالە کۆمەڵی کوردەواری گیرۆدەی بوون، ئەسیری دەرمانی ڕزگاریو سارێژبوونی بۆ دۆزیووەتەوەو دەڵێ:

بەخزمی بزانە هەموو قەومی کورد
بەراستی ئەوانن قوەتو قودرەتت
نەجاتی بدە لەم پلە سەرکەوێ
فیداکە بەراستی سەروسەروەتت
ئەگەر ئیتحادێ بە قەومت نەکەی
لەرووی ئەجنەبی نابێ هیچ هەیبەتت
وەها بکە موتیعی قسەت بن هەموو
نیشانی ڕەقیبت بدە شەوکەتت

ئەسیری شاعیر، لەسەر وریاکردنەوەی ڕۆڵەکانی وڵاتەکەی بەردەوام بووە، هەمیشە هەوڵی داوە ڕێگای نوێ بۆ خەملاندنی بەهرەو توانای

زانستی لاوەکان بکاتەوە، تا بتوانن هۆگری ژیانی تازەی شارستانیەت بن. لە شیعرێکدا، بەپەرۆشەوە باسی کانزاکانی کوردستان دەکاتو جەوانان هان دەدات بۆ دەرهێنانیان بۆ سوودو قازانجی گشتی گەلو بەکارهێنانیان لەکاروباری پیشەسازیو ئاوەدان کردنەوەی کوردستان:

گەروکت بۆنییە، کانی خەلوز، ئاسن لەژێر پێتە
دەسی بۆ تێوە نادەی رۆلە، ئەم کانە لەبۆ کێتە؟
کەلاوە هەلدرێ داییم بە ئومێدی خەزینەو زێڕ
ولات زێڕە نازانی لەگەل خۆلایە ئاوێتە؟!

بەلێ، لەسەرچاوەی خاوێنی شیعری ئەسیریدا تەوژمەکان شەپۆل ئەدەنو هیچ کاتێك داچوونو خامۆشی بەخۆوە نابینن، شاعیر لەسەرەتای شیرەکانیدا لەهەر شتێك پتر بایەخێکی گرنگی بە مەسەلەی نەتەوەکەیو کێشە مرۆڤایەتیەکان داوەو پەرۆشی ئەوەیە خەلکی ولاتەکەی چاوکراوە، خوێندەوار، وریابنو لەحەباتدا دەست هەلنەگرو کۆلنەدەر بن. ئەوەتا بە وشەی ئامۆژگاریو بە رستەی شۆڕشگێڕانەی لەسەرخۆ، پڕ بە گەردوو دەنگ هەلدەبڕێو بە رۆلەکانی گەلە ستەمدیدەکەی دەلێ:

جەوهەرێکی گەر تیابێ کەللە چۆن ساکن دەبێ
مەرد ئەگەر موشتاقی چشتنی بێ، چلۆن غافل دەبێ
رۆلە ئەگەر فیکری پیاو بوونت هەبە، زوو هەستەپێ
ئیش ئەگەر تەئخیری کەی بێ شوبهە باطل دەبێ
چەند هەزار سالە پەرێشانو رەزیلە میللەتت
لەو زەمانە گەر بجولێی مەقسەدت حاصل دەبێ
گەر لەرێگەی دینو قەومت لەت لەتت کەن بتکوژن
ئەی (ئەسیری) ناوی چاکت تا ئەبەد ظاهر دەبێ

بەتێڕوانینێك لە شاعیرانی کەرکووكو دەوروپشتی، بەو راستیە ئەگەین کە ئەسیری تاکە کەسێ بووە. لەمەیدانی شیعری سیاسیو نیشتمانیدا. پێم وایە بەر لە هیچ شاعیرێك مەرجەکانی شیعری سیاسیو نەتەوەیی ئەنجام نەداوە، ئەتوانم بلێم ئەسیری بەهۆی شیعرە بەسۆزو

ئاگرینەکانیانەوە، پلەی یەکەم شاعیری شیعری سیاسی کوردی لە هەرێمەکەدا بۆ خۆی پچڕیوە.
هەستی خۆ بە کورد زانین لای ئەسیری، هێندە بەهێز بووە، وای لێ کردووە کە سڵ لەهیچ نەکاتەوەو سوورتر بێ لەسەر بیروباوەڕیو لەسەر داواکردنی مافی نەتەوەکەی. بۆیە لە شیعرێکیدا ناڵەی لێهەڵدەستێو دەڵێ:

دایم لەفیکرو زیکری خەیاڵاتی میللەتم
بۆیە وا کزو مەلوولو بەسۆزو حەسرەتم
هەرچەندە کە تووشی تەهلوکەیی بم لەرێی وەتەن
دەم دەم، زیاد ئەبێ شەرەفو شانو عیزەتم
چارەی تۆ ئینتباهێکو عیلمو مەعاریفە
چارەی منیش فیداتی بکەم نەقدو سەروەتم

ئەسیری لە شیعرێکی تردا. زیاترو بە تینتر پێ دادەگرێتو هاوار دەکات:

تێکۆشە لەبۆ سەتوەتی جارلنت (ئەسیری)
لەم رێیە بکوژێی مەڵێ من تووشی زیان بووم

دەڵێن: (قسە وەك خەنجەری دوو دەم وایە، ئەگەر باش بەکاربرێ بۆ برینان دەرمانو شفایە، ئەگەر ناخۆشو رەق بێتە دەر ژاری هەژدیهایە).
ئێوە بۆ دڵنیایی لە بۆچوونەکانم، سەرنجی شیعرەکانی ئەسیری بدەنو بزانن بە خوێندنەوەی چەند دڵگیرو شاد دەبن. وەك باوکێکی دڵسۆز، پیاوانەو بەروویەکی خۆشەو، ئەرکی سەرشانی خۆی ئەنجام داوەو شیعری بۆ سەرفرازی گەلو پێشخستنی وڵات نووسیوەو خەڵکی فێر کردووە کەچۆن لەچنگی دواکەوتوویی و نەخۆشی رزگاریان بێ.
ئەسیری لەشیعرێکیدا بەناوی (هۆ جگەرخوێن) لەوەڵامی شیعرێکی (جگەرخوێن) ی شاعیردا نووسیویەتی، دەڵێ:

فەنو زانینت ئەسڵی بەرزبوونەوەو سەرکەوتنە
گەل کە نادان بوو بەشی دیلیو پولییو مردنە
رێگەکەی سەمتی قوتابخانەو دەبیرستانی گەل

ڕێگەیی ئازادییەو ڕێگا بەمیوا بردنە
چارەیی زانینو زانستی کە پێک بێ زوو بەزوو
مۆ جگەر خوێنین کوڵینی گەل لەزەڕ پڕکردنە
زەڕ بە کۆشین دێتە دەس، گورجیو دەسوبردی دەوێ
هەر کەسێ کاری چ بێ لەو کارە چاتر کردنە
مۆ ئەسیری گەرچی وەك چیڕۆکە هەڵبەستت دەڵێی
بەندی دەستوورە بەکارهێنانی کورد سەرخستنە

ئەسیری هەر بەوە نەوەستاوە، بەڵکو دێ بەبیری وردو ئاسۆیەکی فراوانەوە، وەك مامۆستایەکی شارەزاو جوگرافی ناس، هەر چوار لای سنووری کوردستانی لە شیعرێکی نۆ دێڕیداو بەناوی (سنوور) بۆ دەست نیشانی دەکا، تا نەوەی نوێو داهاتووی گەلی کورد سنووری نیشتمانەکەیان بزانن:

کورد دەزانی لەکوێ ساکینە خزمانی تۆ
کوێگرە تاپێت بڵێم مەسکەنی قەومانی تۆ
کێوی توورسو عومقی حەوزەکەی ئەسکەندەروون
غەریبیە تا بەحری ڕەش سەرحەدی مەیدانی تۆ
بەحری ڕەشو ئەردەهان ئاوی ئاراسە بزانە
حەددی شیمالە ئەم بۆ کۆچو جەولانی تۆ
ئەلوەندو کۆمی ورمێ تاسەری ئاوی ئاراس
سەرحەدی ڕۆژهەڵاتە جۆگەو کێوانی تۆ
ئەهوازی کێوی حەمرین، ژەنگارو ڕێی نوسەیبین
بۆتە ڕەفی جنووبە ڕەوزەیی ڕزوانی تۆ
داخیلی ئەم حدودە دوازدە ویلایەت هەیە
دەڵێن دوازدە ملیۆنە نفووسی کورددانی تۆ
حاشا درۆیە ئەسڵا نفوسیان نەنوسراوە
دەکاتە بیست ملیۆنان بنوسرێ قەومانی تۆ
لەدەری ئەم سنوورە، لە ئەنقەرە خۆراسان
بلوچو ئەزربیجان، لەوێش خزمانی تۆ
وتەی وڵاتی کوردە لەلای تۆ هەر وەك وێردە
(ئەسیری) ئەم حاڵەتە دەلیلی ئیمانی تۆ

١٩٩٦/٣/١٤
لەندەن

تێبینی:
جگەرخوێنی شاعیر، لە ١٩٠٣ لە گوندی هەسار لەدایك بووەو لە ١٩٨٤/١١/٢ لە ستۆكهۆڵمدا كۆچی دوایی كردووە.
ناوی راستی/ شێخ موسا كوڕی حەسەن، كوڕی محەمەد كوڕی محەمەد كوڕی مەحموود كوڕی عەلی ناوی دایكی (ئایشێ) یە جگەرخوێن، لەگوندی حەسار، لەگەڵ كچی خاڵی خۆی زەماوەندی سازكردووە، تا تەمەنی ١٢ ساڵ لە گوندی حەسار ژیانی بەسەربردووە، پاش كۆچی دوایی باوكی ١٩١٤ دا، بۆ دابین كردنی بژێوی ژیان لەگوندی (ئامود) بۆ ماوەیەك شوانیو رەنجبەری دەكاو پاش ماوەیەكی دی دەچێنە بەر خوێندن.
بروانامەی مەلایەتی لەلای شێخ مەلا فتح الله وەرگرتووەو لە مزگەوتی گوندی (تل شیری) بووە بە ئیمامو خەتیب. دواتر دەست دەكا بەكاری وەرزێریو چاندن، لەگەڵ نێرو ئامورو گاجووت ئاشنا دەبێ. لەسەر وەسێتی خۆی رۆژی ١٩٨٤/١١/٤ برایەوە سوریا، رۆژی ١١/٥ هەمان ساڵ، سەعات ٣ ی پاش نیوەرۆ، بەپێشوازییەكی گەرمو پتر لە ٣ سێ هەزار كەس لاشەكەی لەناو باخچەی ماڵی خۆیدا بە خاك سپاردراوە، جگەرخوێن لە شیعرێكدا بەم شێوە باسی خۆی دەكات.

دسالا هزارو نەهسەدو سێ ئەزهاتم دنیایێ
بناڤێ سلتان شێخ موسا ئەز چێبوومە ژدایێ
هەتا بوم سێزدە سالی ل گوندی مەی هەسارێ
ژینا خوە من بوارند پاشی ژوێ مەدا رێ
گەه لڤرو گەه لوێ من عەزایەك مەزن خوار
یاالله ویا خوەدێ پاشی بومە خوەندەوار
من ئیجازە خوەستاند ب سەربەستی مێرانی
ژنۆكە چ‌ا خالێ خوە ژ هەسارێ خوە ئانی

مەلا ئەسعەدی مەحوی

١٨٩٨- ١٩٧٦

مەلا ئەسعەدی مەحوی

"دیوانی مەلا ئەسعەدی مەحوی" یەکەم بەرهەمی چاپکراوی خوالێخۆشبوو مامۆستا مەلا ئەسعەد ی مەحوییە (١٣١٨ ك/ ١٨٩٨ز- ١٣٩٦ك/ ١٩٧٦ز) کە لە ساڵی ١٩٧٠دا پێشکەشی باخچەی ئەدەبی نازداری کوردی کردووە، ئەو شیعرانەی کە لەم بەرگەدا کۆکراونەتەوە بەشێکی کەمە لە گوڵزاری شیعری تەڕو پاراوی شاعیری بەهرەوەر و لێهاتوی ئەم شوێنەمان.

ئەم زاتە لەکاڵیدا پیاوێکی ئایینیو لەخواترسو زیرەکو بێ ریا بووە، ساڵی ١٨٩٨ ی زایین لە گەڕەکی -چوارباخ- ی سلێمانیو لە بنەماڵەیەکی ناسراوی مەلازادەو شیعرو زانست پەروەردا چاوی ژیانی بە کوردستانی زێدو نیشتمانی هەڵهێناوە. لە ساڵانی ١٩٣٠ بەدواوە ناوبانگی سیاسیو نیشتمانپەروەریش چووە پاڵ شوهرەتی بیروباوەڕی ئایینی.

ژینامەی شاعیر: [1]

مەلا ئەسعەدی کوڕی شێخ حالید کوڕی زانای شاعیری موتەسەوفو فەیلەسوفی بەرزو بەڕێزی کورد، حاجی شێخ محەمەد (مەحوی) و کوڕی شێخ عوسمان- کوڕی شێخ مەد عوسمانی باڵخییە. تەخەلوسی شیعری (ئەسعەد) ە.

شاعیرێکی حەقبێژو خواناسو لەباری شیعرگەتندا دەستێکی باڵای بووە، لەشاعیرانی کورد هەڵبەستو هۆنراوەکانی نالیو کوردیو مەحوی کاریان تێکردووە. باسی رەخنەو پلارو تانوت لەدەمارەکانی ناوەرۆکیشیعری ئەسعەد مەحویدا درێژەی زۆرە، زۆربەی شیعرەکانی لە پلەیەکی بەرزی هونەریو فیکری دان.

لە پێشدا خوێندنی لای باوکی بووە (١٨٧٥- ١٩٦١) ئەوجا لە قوتابخانەی فەقێیان لە خزمەت (حواجە ئەفەندی) قورئانی پیرۆزو هەندێ لە کتێبە ئایینییەکانی ئەو دەمو چاخەی خوێندووە. ساڵی ١٩١٥ ی ز- نراوەتە قوتابخانەی (اعدادی) یە لە سلێمانی، هەروەتر وەك فەقێکانی ئەو رۆژگارە بۆ خوێندنی مەلایەتی گەلێ مزگەوتو شوێنان چووە، پاش ماوەیەك بایداوەتەوە سلێمانیو بۆ زێدە فێربوونی زانیاری دینی دەچێتە کن مەلا گەورەو زانا نێودارەکانی وەکو مەلا حسەینی پیسکەندیو شێخ بابا عەلی شێخ عەبدوڵڵای تەکیەو شێخ

عومەری ئیبنولقەرەداغی. لەسەر دەستووری پەیرەوی ئەو رۆژگارە خوێندنی حوجرەی تەواو کردووەو لەلای زانای بەناوبانگی کورد، مامۆستا مەلا حسەینی پیسکەندی ئیجازەی عیلمی وەرگرتووە. دوای وەرگرتنی ئەو بروانامەیە لە مزگەوتی خومخانە بە ئیمامو مودەڕیس دامەزراوەو دەستی کردووە بە پێش نوێژیو بڵاوکردنەوەی ئاینو دەرس گوتنەوە بە فەقێیان. پاشان لەبەر پیریو بێ تاقەتی باوکی ڕەحمەتی‌یەوە دەچێتە خانەقای مەحویو لەجێو شوێنی بابو باپیری دادەنیشێت، بوێرو چوستانە کەوتۆتە کارو کۆشش دژی نەزانینو دواکەتنیو پەرەپێدانی رۆشنبیریو بێداری. زۆر کەسی فێری خوێندەواریو نوسینی کردووەو رەوشتو ئاکاری خواناسیو کورد دۆستیو ئامۆژگاری جوانی بەناوچە جۆربەجۆرەکانی وڵاتی کوردەواری‌دا بڵاوکردۆتەوە.

مامۆستا شاعیری سەر بە قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردیمان بووە. لەمەیدانی زانستی زماندا عەرەبی، فارسیو تورکی بە ئاخاوتنو خوێندنەوە باش زانیوەو وێنەی مامۆستاو شاعیرانی سەردەمەکەی بە هەر سێ زمانەکە شیعرو پەخشانو نووسینی بڵاوکردوونەتەوەو خوێندەوارو رۆشنبیرێکی قابیلو بلیمەتێی چەرخەکەی خۆی بووە. لە دامەزراندنی (کۆمەڵەی برایەتی) دا ئەندامێکی کاراو گورجو گۆڵ بووە، ئەم کۆمەڵە لەساڵی ١٩٣٧ دا هاتە کۆڕی خەباتی سیاسییەوەو تاکو ساڵی ١٩٣٨ بەردەوام بووە. شاعیر دوای چەرمەسەریو راونانو گرتنو ئازادبوونی لەگرتووخانەکانی کەرکوکو سلێمانی، ساڵی ١٩٤٢ بەهۆی زەبرو ستەمی پیرە کەمتیارە ئینگلیزەکانو نوری سەعیدی گۆڕبەگۆڕەوە (١٨٨٨- ١٩٥٨) لەگەڵ شێخ لەتیفی حەفید بۆ ماوەی چەند ساڵێك فیرارو دەربەدەر هەڵوەدای ئەم لاولا بووەو بەتایبەتی لەشارۆچکەی "سەردەشت" ی کوردستانی داگیرکراوی ئێراندا ماوەتەوە.

ئەوەتا شاعیر خۆیشی لەژیانی ئاوارەبوونەکەی خۆی کە لە ٢٢ی تشرینی دووەمی ١٩٤٣ لەسەردەشت دەبێو دەدویو دەڵێ:

مەرحەبا ئەمڕۆ لەدڵ کرد، غەم وەرامی دامەوە
گوڵ پەرستی کاری من بوو ئێستە بێ گوڵ مامەوە
جەژنە پیرۆزە لەگەڵ کێدا بکەم گەردوونی دوون
کونەبووم- ئاسا لە "سەردەشتا" بە تەنیا مامەوە

من لەدەس جانی وەتەن ئاوارە بووم
دڵ حەزینو سینە پارەپارە بووم
عاشقی رووتم بەرووتی
لەم گرێو قۆرتە سەرم خەی بێ خەتەر..[٢]

لەسەردەمی حکومەتی خوارووی کوردستان، لەژێر فەرمانداری شێخ مەحمودی حەفید زادەو کۆماری خودموختاری کوردستاندا گەلێ کارو فرمانی دیتووە. شاعیر خاوەنی بیرو هۆشێکی بەربلاوو خورەوشتێکی بەرزی مرۆڤایەتیو جەماوەری بووە، بەهۆی فەقێیەتیو چالاکی سیاسەتو کوردایەتی‌یەوە گەلێ مەڵبەندو شوێنەواری کوردستانی بن دەست عێراقو ئێران بوونەتە جێگای ژیانی، لەگەڵ کەڵەپیاوانێکی وەکو شێخ مەحموودو محەمەد ئەمین زەکیو قازی محەمەدو رەفیق حیلمیو شێخ لەتیفی حەفیددا.. هتد تێکەڵیو دۆستایەتی بەتینو توانی هەبووەو خۆی بەهاوڕێو برای هەمو دڵسۆزێکی بەهەقی کوردپەروەر زانیوە، نامەی گەلێکیانی بۆ هاتووەو ئەمیش بە پەخشان یان بەشیعر وەلامیانی داوەتەوە، یان ئەم نامەی بۆ ئەوان ناردووەو ئەوان وەرامیان داوەتەوە.
ئەم هاوپەیوەندیو دۆستیەی مامۆستا مەلا ئەسعەد وەك گوتم تەنیا لە سنووری خوارووی کوردستاندا نەبووە، بەڵکو لەرووناکبرو رۆشنبیرانی کوردی کوردستانی بە ئێران بەستراویشەوە کاغەزی بۆ هاتووەو بە بیروباوەڕی کوردانەو تەواوی سۆزی خۆشەویستیو راستیو دلپاکیو وەفادارییەوە وەلامی داونەتەوە. ئەم کارە یان ئەم پەیوەند گرتنە لەگەڵ شێخ لەتیفی حەفیدا زۆر روونو رەوایە.
ئەوەتا (شێخ لەتیف) لەنامەیەکی شیعریدا کە بۆهاوەڵی ئازیزی خۆی (مەلا ئەسعەد) ی ناردووە دەنوسێ:

یادی تۆ هەروا لەدڵدا، دۆستەکەی خاوەن وەفا
رەبی مەحفوز بیت عەزیزم، تۆ لەسەد دەرو بەلا
ماوەیەکە تۆم نەدیوە وا پەشێوە حاڵەکەم
دڵ لەلاتە، با زەمان چەوتو چەوێل بێو بێوەفا..[٣]

مەلا ئەسعەدیش بەم شەوق‌و هەستە ناسکەیەوە پێشوازی لێ کردووەو وەڵامی نامە شیعرییەکەی شێخ لەتیفی بەپارچە غەزەلێك داوەتەوە کە دەنووسێ‌و دەڵێ:

دڵ لە زیندانی غەمابو نامەکەت رزگار کرد
بو بە مەرهەمی زامی جەرگو سینەکەی تیماری کرد
بۆ مژینی خونچەی لێوت سەراسەر بووەمە دەم
مل شکاوە بۆنی زەرفـو کاغەزی دڵداری کرد
سروەیی رەحمەت کە جوڵا هەوری تاڵی دایەبەر
باغی طەبعەم هاتە جیلوە، تۆزی حەسرەت باری کرد...[٤]

گوتمان تانەو تەشەر لەدەمارەکانی ناوەرۆکی شیعری ئەسعەدی مەحویدا درێژەی زۆرە، ئەم شیعرانەی لێرەدا دەیانخەینە بەر نیگای بیروبۆچونی خۆمان بریتین لەدەربرینی نارێکی باری کۆمەلایەتی‌و ئەخلاقی.. شاعیر دەردی کۆمەڵ دەستنیشان دەکاو بەچاوی رەخنەگرێك سەیری ناقۆلایی، رواڵەت بازی‌و ناراستی مرۆڤی ئەحمەق‌و کۆمەڵی کردووە.
شاعیر کە شەیدای نیشتمان بووە، دوژمنی باوەکوشتەی ئەو جۆرە کەسانە بووەو بەچاوی نزم تەماشای کردوون بەکوڕی رۆژی لەقەڵەم داون. چونکە تەنیا هەڵپەیان لەپێناو بەرژەوەندی‌و کارسازی تایبەتی خۆیاندا بووەو بەس.

گورگی دووپێ مێنە زۆرە، گورگی چوارپێ کەم بووە
پیاوی غەمخۆر نەماوە بۆیە غەم بێ غەم بووە
عەقڵی چی؟ دانش چییە؟ بێ دانش باوی هەیە
باری کرد شەرم‌و حەیا ئەم عالەمە بێ خەم بووە..[٥]

بەڵام ئەم دەردی کۆمەلایەتیەی چاکتر بۆ دەرکەوتووەو بەوردی لەدەمارو خوێنی بەدەنی کۆمەلایەتیدا چۆتە خوارەوە، نوکی قەڵەمی رەخنەگرتن ئاراستەی دڵی دەستەیەکی چەپەڵی نەفام‌و شرەخۆرو وێڵ‌و رەوشت نزم دەکات کە هیمەت‌و مروەتی پیاوەتیان تێدا نابینێت. ئەم سەرنج‌و بیری رەخنەگرییە تا دێت تیژترو قوڵتر دەبێتەوە.

بەئیمدادم کەوە پیری بوخارا
منم بۆکەس لەناوجانی لەشارا
ئەوی فتوا بەناحەقی نەداتن
وەکو مەنصور ئەوا ئەیکەن بەدارا..(٦)

شێخی ئەسعەد، گەیشتۆتە رادەی ئەوە کە لە فڕوفێڵو چەوتی خەڵك بگاو بەچاوی سووك سەیری رژێمی کۆمەلایەتی پی بکاو نارەزایی خۆی لەباری ساختەکاریو پڕوپووچیو نادروستی ئەو ناشێخو سۆفیو دەروێشانەی ناو کۆمەڵ دەربڕێ کە بەدیمەن ئەهلی دڵنو دەست بەرداری ئەم دونیا بوونو رێگای رزگاری ئەو دنیایان گرتۆتە بەرو لەژێر پەردەی ئایینەوە عەمامەو ریشو عەباو ئامۆژگاری کردنی مەردەمیان کردبوو بەپیشەی خۆیان.

شێخی دەس بڕ وا لەدینی (احمدی) بوو بە بەڵا
عالمی ئانتێکەییو شرعی هەموو خستۆتەلا
کۆڕی زیکری گرتووە گیسکانە دەروێش کۆومکەن
رەشبەڵەك سەیری بکەن کەوتۆتە حاڵی حالوەلا
سۆفیاتی ملو ڕو ریشی ریاباوزی دڕێژ
پی لەبەرماڵم دەنێن بوونە یەزیدی کەربەلا..(٧)

ئەم نموونانە تەنیا بەیتی رەخنەئامێزن لەدەیان وێنەی تر کە لەسەر سفرەو خوانی خەرمانی دەوڵەمەندی شیعرەکانی ئەسعەد مەحویدا بۆ ئەم مەبەستە گوتراون.
لە مەیدانی سۆزی کوردایەتیو هەستو ئاوەزی نەتەوەپەرستیشدا ئەم تاك نیشانەیەکی زەقی گیانی شانازی زۆر بەهێزی خۆ بە کورد زانینی شاعیرمان بۆ دەردەخات.

(ئیشتراك) ی مەزبەتەی شێتانە بۆ من ناکرێ
کوردی ماڵدر زالدمو دەرسی عەیارێکم هەیە..(٨)

مەبەستو بابەتەکانی شیعری مەلا ئەسعەدی مەحوی لەم بەشانە پێك هاتووە:

- کۆمەڵایەتی

- نیشتمانی
- جوانیو دڵداری
- ئایینیو سۆفیەتی
- شینو لاواندنەوە
- نامەی دۆستان

لەبەرهەمەکانی شاعیر:

١-دیوانی شەسعەد مەحوی، بەشی یەکەم، سلێمانی، ١٩٧٠
٢-عقاید الرحمانیە، کتێبێکی ئایینیەو ساڵی ١٩٤٩ لە چاپخانەی مەعاریف لەبەغدا چاپکراوە.
٣-تحسیم البینیە، دەستنووس.
٤-شرح علی العقائد الرحمانیە، دەستنووس.
جگە لەمانە دیوانە شیعرێکو... یادداشتەکانی کە لەبارەی چۆنیەتی بەدیهاتنی (کۆمەڵی برایەتی) یەوەیە هەیەو لەلایەن ئەدیبی هێژا عەبدوڵڵا عەزیز خالید (ئاگرین) ەوە پارێزراوە.

کۆچی ماڵ ئاوایی شاعیر:

بەردی مەرگ لەتەمەنی (٧٨) ساڵیو لە رۆژی ٢٥ -نیسانی /١٩٧٦ دا بەدەم ئێشو ئازاری نەخۆی شێرپەنجە لە سلێمانی کوپەی شەرابی ژینی شکاندو کۆچی تا هەتای لەئەدەبو ژیانو دنیای فانی کرد.
لەسەر گفتو وەسیەتی خۆی لەژێر دار ئەرخەوانەکانی مەڵبەندی گۆڕخانەی گردی سەیوان، لاشەی نازداری بەخاك سپاردراوە، بەڵام بەخششو یادگاری تا دنیا بێ بە نەمری لەناوماندا دەمینێتەوە.
هەزاران سڵاوو درودی خوای کردگار لە یادی پیرۆزی مەلا ئەسعەدی مەحوی.شاعیرو تێکۆشەرو نیشتمانپەرستی راستەقینەی کورد، بۆ گیانی هەرگیز نەمری هەموو پیاوخاسانو گشت ئەوانەی بۆ رزگاری کوردستانو سەرفرازی گەلی بە ئەوەجی کورد ژیان.

سلێمانی ١٩٨٤

سەرچاوەکان:

١-بۆ کورتەن ژینامەی شاعیر تکایە بڕوانە: پێشەکی دیوانی ئەسعەد مەحموی، نوسینی ئەحمەد حسەین، بەشی یەکەم، چاپخانەی راپەڕین، سلێمانی ١٩٧٠، "مەلا ئەسعەدی مەحوی لە فەرهەنگی بەسەرکردنەوەدا"، گۆڤاری کاروان، ژمارە ١٦، سالّی دووەم، ١٩٨٤ ل/٢٨-٣٣، نووسینی سۆران مەحوی.

٢-دیوانی ئەسعەد مەحوی، بەشی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی راپەڕین ١٩٧٠، ل/ ٨٦-١١٣.

٣-شێخ لەتیف شێخ مەحموودی نەمر، گوڵی وەریو، سلێمانی چاپخانەی راپەڕین، ١٩٧٥/ ل/٦٣.

٤-دیوانی ئەسعەد مەحوی، هەر ئەو سەرچاوە، ل/ ٢٧-٢٨.

٥-دیوانی ئەسعەد مەحوی، ل/٨٨.

٦-دیوانی ئەسعەد مەحوی،ل/١١

٧-دیوانی ئەسعەد مەحوی،ل/١٠١-١٠٢.

٨-دیوانی ئەسعەد مەحوی،ل/٩٤.

قانع

١٨٩٨- ١٩٦٥

قانیع شاعیری میللیو چەوساوەکان

مردوو ئەوانەن کە ناویان لەسەر رووی زەویدا نییە، ئەو شاعیرو ئەدیبو نووسەرو خاوەن بیرانە نەمرن کە نووکی خامەیان بۆ خزمەتی زمانو گەلو مرۆڤایەتی تەرخان کردووە. ئەو کەسانە زۆر دەهێننو زۆریش هەڵدەگرن لەسەریان بنوسرێ.

یەکێك لەو پیاوە نەمرو خزمەتگوزارانەی مێژووی ئەدەبیمان کە وەك رەمزێکی هەمیشەیی لەویژدانو هەستی رۆڵەکانی نەتەوەکەماندا دەمێنێو هەرگیز لەبیر ناکرێ "قانیع" ی دۆڵاشییە.

من لەخۆمەوە نەهاتووم بڵێم "قانیع" نامرێت، بەڵکو لە ئەنجامی کردەوەی چاکو باوەڕی بەرزو چاکەخوازیو خزمەتکردنی گەلو نیشتمانییەوە ئەو بڕیارە دەدەین. چونکە قەڵەم بەدەست بووە. لەگەڵ قەڵەم نووسی کزە دەخاتە جەرگی زۆردارو کۆنەپەرستانو تەختو بەختیان دەهێنێتە هەژان.

لەم رۆژانەدا -٨٠- هەشتا ساڵ بەسەر لەدایك بوونی شاعیری ناسراوی کورد "قانیع" دا تێدەپەڕێت کە یەکێکە لەریزی پێشەوەی شاعیرە ناودارەکانی گەلەکەمانو بەمشورخۆرو لایەنگری جوتیارو پاڵەو کرێکاران دەژمێردرێ. پێم وایە هەر یەکێك لە ئێمە باش دەزانێ بەشی زۆری کرێکارو فەلایان زۆربەی شیعرەکانی شاعیریان لەبەرکردووە کە بێگومان ئاشکرایە هۆنراوەکانی بوون بە ویردی سەر زمانی چینی رەنجدەرو زەحمەتکێشان. لەمەوە بە قانیع دەوترێ شاعیری میللیو چەوساوەکان، نەبادا هەر لای ئەم چینو دەستەیە بەڵکو لای رۆشنبیرەکانیشمان جێگەیەکی باڵای وەرگرتووە.

قانیع شاعیرێکی بەدەسەڵاتو بەناوبانگ بووە، کورد پەروەرێکی دڵسۆزو تێکۆشەرێکی بوێرو پێشکەوتنخواز بووەو هەرگیز سەری بۆ نەیارو دوژمنانی گەل شۆڕ نەکردووەو هەمیشە بێ پەروا بەگژ بیروباوەڕی پووچەڵانەی رەگەزپەرستیو کۆنەپەرستی رژێمی پاشایەتی کۆنو رزیودا چووەو بەرگری لەئاواتو خواستەکانی گەلو وڵاتەکەی کردووە. لەپێناو دامەرزاندنو چەسپاندنی رێبازی ریالیزمیو نەهێشتنی خوێن مژینو کەڵەگاییو لابردنی چەوساندنەوەی نەتەوەییو چینایەتیو مرۆڤایەتی تێکۆشاوە. ئەمە جگە لەوەی هەرگیز دەستی لەکەس پان نەکردۆتەوە، ئەوەی بەرەنجی شانو ئارەقی

ماندوێتی ناوچەوانی خۆی پەیدای نەکردایە فیزی نەدەهات داوای یارمەتی لەکەس بکات.

لەم بیرەوەرییەدا بەکورتیو بێ خاترگرتن شیکاری هەندێ لایەنی شیعرەکانی دەنووسمەوە تاکو پتر بەلای نەوەی نوێی گەلەکەمانەوە ئاشنا بن. ئەویش لایەنی ئەو شیعرەی کە تێدا ئامۆژگاریو سۆزو خۆشەویستی بەرامبەر گەلو نیشتمانە لەت لەت بووەکەی دەربڕیوە.

قانیع لەماوەی ژیانیدا (١٨٩٨- ١٩٦٥) گەلێ ناخۆشیو چەرمەسەریو دەردەسەری زەمانەی دیتووەو کارەساتو رووداوی یەکەمو دووەمی جەنگی جیهانی چەشتووە، وەکو رووناکبیرێکی زرنگو شاعیرێکی شۆڕشگێڕانەی بەراستی رووداوەکان ناخی ناوەوەی دەورووژێنێو هەستی خۆی دەربڕیوە. لەسەرەتای شەڕی ئەنگوست لەچاوی دووەمی جیهانیدا بیروباوەڕی تێکەڵ بە ڕێبازێکی ئەدەبی شۆڕشگێڕی ئایدیالی بووەو لەناخی ئارەزو و ویستەوە هەستو خرۆشی سۆشیالیستی جۆش سەندووە. لەشیعری "قەڵاچۆی دوژمن" دا دەنووسێو دەڵێ:

کۆمەڵی سۆشیالیزم بونیاد بنێن
تاکو ببنە نموونە لە بۆ جیهان
کۆمەڵی بن پڕ لەبرواو یەکێتی
ئاگرێک بن بۆ گیانی زاڵمان..

شاعیری نەمر شێخ محەمەدی "قانیع" لەکۆشی خێزانێکی لێقەوماوو لە بنەماڵەیەکی ئایینیو دەستەڵاتداری مام ناوەنجیدا لەدایک بووە، کوڕی شێخ عەبدولقادر، کوڕی شێخ سەعیدی دۆڵاشییەو لەنەوەی (کابل) ی مەریوانن. دایکیشی لە شێخەکانی (کەولۆس) بووە لەناوچەی شارەزوور لەمانگی سێبتەمبەری ساڵی ١٨٩٨ لە ئاوایی ریشێنی بناری هەرێمی شارەزور پاش (١٤) خوشك چاوی بەژیانو کولو کەسەری هەڵهێناوە، تەمەنی (٤٠) رۆژ بووە کە باوکی کۆچی دوایی دەکات، دوو ساڵان بوو دایکیشی رووی لەوڵاتی خامۆشان کرد. شاعیر تووشی تاڵاوی سەرگەردانیو نەهامەتی دەبێو لەجیهانی ئاوارەییدا دەژی، لەگەڵ ئەوەشدل تووشی دەردی دژوارو چەوساندنەوەی چینایەتی دەبێ، هەژاریو کوێرەوەی یەخەی دەگرێو بۆ ئەوەی خۆی پێ بگەیەنێ روو دەکاتە حوجرەو مزگەوتو دەست دەکا بە خوێندنو

لەلایەن (ئاغا سەید حوسێنی جۆڕی) یەوە یارمەتی دەدرێ. ژیانی شاعیر، لەژیانی شاعیرانی دیکە کەمتر نەبوو کە پڕیەتی لەئێشو ئازارو مەینەتیو راونان. بەهۆی فەقێیەتیەوە گەشتی: مەریوان، سنە، سابلاخ، بانە، سەقز، بۆکان، شنۆ، کۆیەو هەولێرو... کردووە.

قانیع هەوڵی ئەوەی داوە چ بە شیعرو چ بە قسە ئەو هەستو باوەڕەی لە مێشکیدا بووە لەگیانی زەحمەتکێشو چەوساوەکانی لادێکاندا بچێنێو پەرە بە بەرزکردنەوەی رادەی هۆشیارییان بدات تاکو ئەوەیەکی نیشتمان پەروەرو نوێخواز بێنێتە کایەوە.

شیعرەکانی قانیع دروەشەدارو گرشە بەخشە وەکو ئەستێرەی ئاسمانو هیچ ئەنگو بێزاری تێدا بەدی ناکرێ، بەڵکو خاوێنییو پاکی بەرگی هەرە جوانیەتی:

براین غایەتان یەك بێ، برایی غایە یەك بوونە
ئەوەی کۆمەك بەفیکرت بێ لە هەر لابێ براتانە

قانیع رۆڵەی دڵسۆزو نەتەوەو وڵات، هەمیشە کات بەپێی بڕشتو لێهاتوویی خۆی بۆ ئاواتو ئامانجە پیرۆزەکانی نەتەوەکەی، بۆ بەرزیو پێشکەوتنی کۆمەڵەی کوردەواری، دوژمنایەتی نەریتو بیروباوەڕی کۆنو رزیو، بۆ سوودو قازانجی چینی زەحمەتکێشانی خەڵکی کوردستان خەباتی کردووەو هەرگیز ترسو لەرزی رێگای خەباتو تێکۆشان ورەی پێبەرنەدا، بەڵکو لە پێچەوانەوە، ئەمانە هاندەری بوون کە گیانی شیرینی خۆی لە پێناو دواڕۆژێکی گەشتردا بۆ خەڵکە رەشو رووتەکانی وڵاتەکەی ببەخشێ.

ئەوەتا مامۆستا قانیع لە رۆژە رەشەکانی ژیانیشیدا ئەوەندە دڵو دەروونی فراوانو گەورە بووە، گرتنو لێدانو زەبروزەنگ چۆکی پێدانەداوەو هەرگیز باوەڕی بەسەرکەوتنو بەدوارۆژی ئازادیو کامەرانی لەق نەکردووە. قانیع لەگەڵ وریای کوڕیدا ساڵی ١٩٦٣ لە زیندانی (قەجەر) ی تاراندا بەند دەبن، ئەم شیعرەی بەرەوەی لەم زیندانەدا نووسیوە کە باری تەندروستی ناڕێكو زۆر نەخۆش بووە لەکاتێکدا کە بە جوانترینو بەرزترینو دیارترین شیعری قانیع دەژمێردرێ، ناوو ناوناوبانگێکی زۆری پەیدا کردووەو بوە بە وێردی زمانی هەموو خوێنەرو نەخوێنەواری کورد.

ئەمە تەواوی تێکستی تابلۆی ئەو شیعرەیە کە لە بەندیخانەی -قەسری قەجەر- دا وتوویەتی:

ئاخرین ماڵی ژیانم کونجی بەندیخانەیە
ئەم کەلەپچە مەرهەمی زامی دڵی دێوانەیە
زۆر دەمێکە چاوەڕوانی زرەی زنجیر ئەکەم
سەیری ئەم زنجیرەکەن وەك زێوەری شاهانەیە
بووکی ئازادیم ئەوێ‌و، خوێنم خەنەش بۆ دەستو پێ
حەڵقە حەڵقەی پێوەندم، بۆ پلپلەو لەرزانەیە
گەرچی دوژمن وائەزانێ من بەدیلی لاڵ ئەبم
باش بزانێ کونجی زیندانم (قوتابی خانە) یە
بیری ئازایدم لە زیندانندا فراوانتر ئەبێ
قوڕ بەسەر ئەو دوژنەی میوای بە بەندیخانەیە
گرتن‌و لێدان‌و کوشت عامیلی ئازادی‌یە
تۆپ‌و شەستیرو کەلەپچە، لام وەکو ئەفسانەیە
چاوەڕوانی شۆڕشێکم عالەمێ رزگار بکا
میللەتم بۆ ئەو مەبستە کردەوەی شێرانەیە
چەکی شۆڕشگێڕی من نووسین‌و بیرو باوەڕو
راپەڕینە، مەڵمەتی پڕ نەعرەتەی کوردانەیە
گەر بە ئازادی، نەژیم مردن خەڵاتە بۆ لەشم
نۆکەری‌و سەردانەواندن.. کاری نامەردانەیە
(قانع) م ئەمرۆ لە زیندانا بە (ئازادی) دەژیم
سەد هەزار نەحلەت لەوەی وا نۆکەری بێگانەیە

قانیع دادو فوغانێتی لەدەست داوو دەزگای ئیمپریالیزم‌و دوژمنانی چەوساندنەوەی نەتەوەیی‌و کۆمەڵایەتی‌و چینایەتی، رۆڵەی وڵاتەکەی هان دەدا بۆ راپەڕین‌و خەبات کردن‌و هەستی نیشتمانیان فرە توندو تیژ دەکا تا نیشتمانی ئازیزیان لەچنگی داگیرکەرو چاوچنۆکان رزگار بکەن‌و باروبنەی بێگانەو نامۆ لە کوردستان توڕدەنە گۆڕەوە، هیوا خوازە رۆژێ بێ هێزو بازووی گەل رای بماڵێ.

حیلفی بەغدای شومی فاشستی کە هاتە گۆڕەوە
بۆ نیازی پڕ لە کینەی دوژمنی سەرشۆڕەوە
مامەکی پەیمانی (سەعد ئاباد) ە پەیمانی بەغا
خۆزگە: میللەت رای ئەمالْیو تووڕی یەکرده گۆڕەوە

بەم جۆرە پڕ بە دەم دەچریکێنێو میللەت ئاگادار دەکاتەوە تا شوێن قسەی خەڵکی بەدو چەقەو هەرای پیاوی خوارو خۆپەرست نەکەوین، راستییەکە ناشاردرێتەوە دەبێ خۆمان بە کەڵکی خۆمان بێین.
لە (شیوەنی ئاگراوی) دا مامۆستا قانیع دەنووسێو دەڵێ:

کوا ئەو دڵسۆزە ئەیووت (داشدیاری میللەتم)
چی بەسەرهات؟ کوا لەکوێیە؟ گیری داوی مەینەتم
گەل بەهێزی دەستو بازوو، فیکری خۆی رزگار ئەبێ
هەرچی بڕوای کرد بە خەڵکی، کاری ناهەموار دەبێ

لەشیعری (سکاڵای نەسرین) دا قانیع باوەڕێکی تەواوی بەمەسەلەی ئافرەتان بووەو بەروویەکی گەشەوە لەگەڵیان دەدوێ: لەو بارەوە بەڵگەی راستی ئەم بۆ چوونەمان پێش چاو دەخاو دەڵێ:

سلام علێك مامەی ئیختیار
علیك السلام کیژۆڵەی نازدار
مامە بە ئاشنا دێیتە پێش چاوم
رۆڵە گیان رەنگە من زۆر گەڕاوم
بێ قەیری نەبێ ناوت نازانم
ناوم قانعەو شەیدای نیشتمانم
تۆی مەلا قانیع شاعیری هۆزی؟
دایم چاوەڕوان بۆ بەرزی کۆزی؟
رۆڵە گیان بەڵی قانعم ناوە
بۆ خۆمو بۆ تۆ جەرگم سووتاوە
مامۆستا ئێمە گشت بەشخوراوین
بەڵام لە لادێ تەواو فەوتاوین
ئەوەڵ تا ئاخر هەر بەشخوراوین
لەناو کۆمەڵدا زۆر لێکراوین
گەر بڵێم ئەمشەو ئەچمە سینەما

ئەڵێن تۆ کچی حەیات بۆنەما
هیچ خەفەت مەخۆن دنیا گۆڕاوە
کورد لەخەو چاوی چاك هەڵهێناوە
پێتان ئەخوێنن زۆر بەئارەزوو
بە مەیالی خۆتان ئەتان دەن بەشوو..

کۆچی ماڵئاوایی

لەرۆژی (٧) ئایاری ١٩٦٥ لە تەمەنی (٦٧) ساڵێدا کۆچی دوایی لەژیانو لەدنیای شیعرو وێژەی کوردی کردو درایە دەست دنیای نەبوونو لە گوندی (لەنگەدێ) ی ناوچەی (شلێر) و لەسەر خواستی خۆی لەگۆڕیچەی (شێخ ئەورەحمان) بەخاك سپێردراوە.
هەزار درودو سڵاو لەگیانی پاکو هەرگیز نەمری (قانیع) ی شاعیری گەلو نیشتمات لە بیرەوەری هەشتا ساڵەی لەدایك بوونیدا، ئەو شاعیرەی تا هەتایە شیعرە شۆڕشگێڕانەو میللییەکانی لە ئاسۆی دڵو دەروونی کوردو مرۆڤایەتیدا دەدرەوشێتەوە.
سلێمانی- ١٩٧٨

سەرچاوەکان:
١-شیعرەکانی "نامەی قانیع" بەغدا، چاپخانەی دار التظامن، ئەهلی، ١٩٧٤.

حەقیقی

١٩٠٢-١٩٩٧

حەقیقی

بـەهۆی بـارودۆخی نالـەباری کۆمەڵایـەتیو مێژوویـیو سیاسـی کوردستانو زوڵمو زۆری کوردخۆرانو تەڵەو داوی سەر ڕێگە، وابـووە زۆر شوێنەوارو ئاکاری باشی شـاعیرو ئـەدیبو زانایـانی بـەنێوبانگی گەلی بێدەرەتانی کورد بەنیوەچڵیو پچڕ پچڕ بنوسرێتەوە، یان لەبەر دێوەڵۆکـەی نـەخوێندەواریو کەمتەرخـەمیو بەتەنگـەوە نـەهاتنو زۆر هۆی دیکە کەوتوونەتە بەر گێژاوی لەبیرچوونەوەو بوونە خۆراکی مارو مێروو.. جاری واش بووە بەرهـەمی بەهرەمـەندان، لەچنگی بوغزو ڕكو کینی فەوتان پارێزراونو بەهۆی کەسانی دڵسۆز بەئەمەكو ماندوویی نەناس ژیاوانەتـەوەو لـەنێو مێـژووی ئـەدەبی کوردیـدا لەگـەڵ نـاوی خاوەنەکەی جێی بۆ کراوەتەوە. مەبەستی ئێرەمان، باسی چۆنیـەتی ژیـانو بەسـەرهاتی شـاعیرێکی کـەم ناسـراوو بەهرەمـەندی کـوردە لـە ڕۆژهەڵاتی کوردستان.

نەتەوەکەمان وەچەی شاعیرو ئەدیبی.. وا کەم نەناسراوی کەم نببـە، بـەڵام بەداخـەوە وەك لـێرە بـەپێش گـوتم لەسـۆنگەی زەبـرو زەنگـی پیـاوخۆرانو نـەبوونی زەمینـەی ڕەخسـاوو چاپەمـەنیو ڕاگەیاندنـە جۆراوجۆرەکانەوە ئێجگار پیاوی گەورەو کارامەو هەڵکەوتوومان بووەو هەیـە کـە جێـی شـانازیو سـەربەرزی میللەتەکـەمانن لەخانـەی فەرامۆشـیدان. بـۆ نموونـە حەسـن سـەیفی قـازی [1] شـێخ ئەحمـەدی سریلاوا[2]، سەید کاملی ئیمـامی[3]، خالـەمین مـەلا غـەفوری دەبـاغی، خـالیدی حیسـامی (هێـدی)، ڕەشـیدی زەرزا، سـوارەو هـاوار.. لەتـەك شاعیری نیشتمانپەروەرو مـەلی خۆشـخوانی ئـەم شـوێنەمان مامۆسـتا حەقیقی".

پوختەی گەشتی ژیانی حەقیقی شاعیر

لەسـاڵی ١٩٠٢ ز، لـە گونـدە خنجیلانەکـەی "مـەرجان ئـاوای" موڵکـی خۆیانو سەر بە مەڵبەندی زەنوێرو سازگاری دەشـتی حـاجی حەسـەن، بۆ یەکەم جار چاوی ژینـی لەباوەشی چیا سەربەرزەکانی کوردسـتان پشکوت.

ئای ڕاستی، عەباس کوڕی عەلی پاشا کوڕی ئیبراهیم ئاغای تاڵاو کوڕی شێخ ئاغا کـوڕی شـێخ بـەیرەم ئاغـای باپـیرە گـەورەی عەشـیرەتی دیبوکرییە، دیبوکری هۆزێکی ناو بەدەرەوەو بەنێوبانگو لەمێژینـەی

کوردە، چەندین ژنو پیاوی ئازاو قارەمانو بوێـرو چانەترسیان تێـدا هەڵکەوتووە، بـۆ بـەجێ گـەیاندنی ئـەرکی نەتەوایـەتیو نیشـتمانی لـەخۆبردوویی‌و فیداکـاریو دلـێری بـوون لەناوچەکـەدا ئـەم شـاعیرە دیارییەکی هەرە هێژاو رۆڵەیەکی هەڵکەوتوی ئەم بنەماڵەیە، کە دەبێ پێی بنازین، نازناوی شیعری لە مێژووی ئەدەبی کوردیـدا "حەقیقی" یە، ئێستا دانیشتووی شارە دڵگیرو شیرینەکەی "بۆکان"ە.
لەمێردمناڵیـەوە بـەگوێرەی رێورەوشـتی خوێندنـی ئـەم دەمو وچاخـە لەگوندی "مەرخۆر" دەنێردرێتە قوتابخانەی خۆماڵی "حوجرە"و لەلای مـەلا قادر ناوێك، ئەلفـو بێکە فێردەبێ. قورئانی پیرۆزو هێندێ وردە کتێبـی فارسـی ئـەو سـەردەمەی وەك: سمـایل نامـەو ناگـەهانو ئـەی شودەو جورم بەخشی خوێندووە. کە شەڕی یەکەمی دنیادا گڕ قەوما زۆر ناوچەی ئێرانیشی گرتەوە، تایبەت ئازەربایجانو کوردستان بوون بە جەهەندەمی شەڕی لەشکری رووسو رۆم لـە خۆرهەڵاتی گڕگرتووی ناوەڕاسـتدا گـەردەلوولی رۆژگـار وایکـرد ماڵـە بـابی شـاعیر لـەزێدو نیشتمان پەرت بنو بەخاوو خێزانەوە پەنایان بە دەوروبەری سلێمانی برد، بۆ ماوەیـەکی نادیار زەمانـە لـەو هەرێمـەیان دەپەستێوێ، پـاش هێمنیو ئارام بوونەوەی وڵات لە کە زوڵمو لاساری وردە وردە تەمو مژی رەوییەوەو بەرەو هەواری ژیانگە بایاندایەوە. هەر لـەو سەرو بەندانەدا لـە خزمـەتی بـاوکی کتێبـی گولسـتانو بوسـتانی سـەعدی شـیرازیو کیمیای سەعادەتی ئیمام محەمەدی غەزالی خوێنـدووەو دەرکی ئەدەبی فارسی لێکراوەتەوە.
دێوی مەرگ کە باوکی شاعیری راماڵ کردو بنەوبارگەی بۆلای بارەگای هـەق تێکنـا، بـۆ ماوەیـەك پـەکی خوێندنـی دەکـەوێو لـەو ماوەیـەدا بـەردەوام دەسـت بـە خوێندنـەوەی دیوانـی شـاعیرانی فـارس دەکـات، لـەئاکامی خوێندنـەوەی زۆر، زمـانی شـیعری پـڕاوەو رۆژ لـەدوای رۆژ زەوقـی شـاعیری پـەرەی ستاندووەو کانیـاوی بـەهرەی شـیعری زیـادی کردووە. بێکاری ئەوکاتی شاعیریش بۆخۆی دەرفەتێك بوو بۆ زێدەتر خوێندنەوەو شیعر نووسین.
بۆ درێژەدان بەخوێندنو خۆگۆشکردن لەگەڵ خاڵەمیندا رێگەی زانست دەگرێو دەچێتە حوجرەی "ئێسکی بەغدا" و ماوەیەك بەسەر دەبات.. ئەوجا لەتەك سەید کامیلی شاعیر بۆ خوێنـدن روو دەکاتـە قوتابخانەی باخچە[٤]. دیسـان بـۆ جـارێکی دی قوتابخانـەی "ئیسـکی بـەغدا" کـە

دەگوێزرێتەوە ئاوایی قولقولەو ئی حاجی بایز ئاغای ئیلخانیزادە بووە، بەسەردەکاتەوەو برێتر دەخوێنێ. پاش تەواوکردنی "سرفو نەحوو مەنتیق" لە ساڵی ١٩٣٤ نیشتەجێی مەهاباد دەبێو لە دائیرەی دارایی دامەزراوەو لەگەڵ کچی خاڵیدا زەماوەندو تەدارەکی سازکردووە. ساڵی ١٩٦٣ز خانەنشین کراو خوا پێنج کوڕو چوار کیژی بێ پەخشیوە. شایانی باسە؛ حاجی بایز ئاغای مامی شاعیر، پیاوێکی هونەردۆستو زیتو وریاو دنیا دیدە بووە. بەسێ زمان فارسی، عارەبیو تورکی شیعری رەوان بوو، هاندەرێکی بەهێزو پاڵپشتێکی قایم بوو بۆ شاعیرەکەمان کە زیاتر رێچکەی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی بگرێو لێی لانەدا.. بەقسەو گفتی خۆی ئەوی هەیەتی لەبەختو چاوی ئەوی دەناسێ.

حەقیقیو مەبەستی شیعری

لەباری زمانەوە شیعرەکانی سادەو پەتیو رەوانن، بە چەشنێکی ساکارو لادێیانە گوتراون. پڕن لەبۆنو بەرامەی وشەی ناسکو چەلەنگو شیرینو گرشەدارو هەست بزوێنو رازی شادی. خوێندەوارو نەخوێندەواری کورد زوو لێی حاڵی دەبێ، تێکۆشاوە وشەی رەسەنی کوردی بەکاربێنێو بۆ بوژاندنەوەی زمانەکەمان ئەوەندەی لێی دەزانێو شارەزایەتی شەنو کەوی بکاو وشەی نامۆو لاوەکیو داتاشراوی خوێنتاڵێ ناڕەسەنی لێ دەرباوێژێ. بە واتای فرە جوان رازاونەتەوە بە تەشبیهی نایاب ئاخنراوە. ئەمە لەلایەك، لەولاکەی کەشیەوە سەرنج بدەین تێدەگەین شیعرەکانی وەك شاعیرانی کۆمەڵایەتی دیکەی کورد، لەرووی مەبەستو ناوەرۆکەوە بەهێزە، پتر بەو باسو خواسانەوە خۆی ماندوو کردوە کە بەرەی میللەت تێی دەگەنو حاڵی دەبن، بەڵام لەبارەی هونەری شیعرییەوە گرنگییەکی ئەوتۆی بەهونەری شیعر نەداوە. لە بارەوە تکایە بڕواننە ئەم چەند بڕە شیعرانە:

تاخوا حەزلەکا ئازاو نەترسن
بۆ مەردو رەندی لێیان مەپرسن
شێری شکارن ئازاو بەکارن
ئەمما داخەکەم نەخوێندەوارن
هەر بۆیەش ئاوا لێك نامۆو سڵن

داوا یەکێکەو تێیدا دوو دڵن
ئاخر مەتاکەی وابێ بەشی تۆ؟
کەی ئاوا نەبێ ڕۆژی ڕەشی تۆ؟[1]

ڕکەو هەورازو نشێوو چڕیو دوندی بەرزو ڕەوەزی ئەستەمی زۆر دیوەو بە پەنا ڕووباری خوڕێنی هەست بزوێنو مێرگو دەشتو موچەو مەزاری دلڕفێندا رابردووەو بە بەژنو باڵای دیمەنی شۆخو شەنگی خوڕسکی کوردستانو ژیانی سادەی ڕەشو ڕووتی خەڵکی کوردەواریو کارەساتی خوێناوی مێژووی وڵاتی هەڵگرتووەو بە بیروخەیاڵو وردەکاری ناسکی شاعیرانەی خستۆنێتە نێو چوارچێوە میحرابی شیعرەکانییەوە کە کورەی دەروونی سوورەوەبووی جۆش داوەو سەرچاوەو ئیلهام بەخشی بوون.

بەهارە مانگی خۆشی بانەمەڕ سەیرێکە بیبینە
دەوروبەشتو چیاو کەژی دنیا هەموو شینە
چیا غەملی، گیا شین بوو، چەم ڕازاوە، گوڵ پشکوت
لەمەر لا تێنەفکری سوێسنەو بەیبوونو نەسرینە
دڵۆپەی شەونمی پەلکی گوڵو بۆنی شنەی شەوبۆ
مەناسەی ساردی فەرهادەو تکی فرمێسکی شیرینە
عەزیزم پایزە، کاتی زەکاتەو وەختی خەرمانە
بەهاری مەیلەکەت زستانە، ئەمما لێرە هاوینە
"حەقیقی" ئەو بەهاری سوورو شین پەندێکە بۆ ئێمە
بەهاری عومری ئێمەش دەمێ سوورەو دەمێ شینە[2]

حەقیقی شاعیرێکی گەش بینە، هیوای بە ئێستاو دوارۆژو چارەنووسی مرۆڤو ژیانی ئازادیو سەرفرازی میللەتی کورد هەیە.
حەقیقی نموونەی شاعیرێکی باشی ژیانو میللەتە، چاك چاك دەزانێ کە شیعر زمانی جەماوەرەو جەماوەریش کەرەستەیەتی. بۆیە هەر ئەو جۆرە شیعرە بەشیعری گەل دەناسرێو لەگەڵەوە بۆ گەل دەمێنێتەوە کە دەبێ شیعر بۆ بەرژەوەندی ئاپۆرەی کۆمەڵانی خەڵك بنووسرێ، ژیانی تاڵو پڕ کوێرەوەریو خەمو پەژارەی زەحمەتکێشو ڕەنجدەرانی گەل بگۆڕدرێتەوە بەهەتاوی بەختەوەریو دێوەزمەی تاریکی،

ناهومێدیو سەهۆڵبەندانی بن دەستی بتارێنێو نەمێنێ. هەر بۆیەشە شیعرەکانی دەخاتە قاڵبێکی واوە کە حەشاماتی نەتەوە بتوانن لە خوێندنەوەی تێی بگەنو کەڵکو سوود لێ وەربگرن.
ئەوەی پێویستە بگوترێ: یەکێتی بابەتو پشت تێکردن لەمانای تاکە شیعر مەرجێکی گرنگی شاعیری راستەقینەی ئەم سەردەمە جەنجاڵەیە کە ئەوە لای شاعیر روونو ئاشکرایە، یەکێکی دی لە خاسیەتەکانی شیعری شاعیر ئەوەیە کە سۆزی ئەڤینو بیری سیاسی تێکەڵ بە شیعرەکانی دەکاتو باشیش سەرکەوتووە.. لەوەسفی "بەهار" دا ئاوا زمانی شیعری دێتەگۆ:

بەیاری رۆژی رووتو پەرچەمی شەو
بەرۆژی روون دڵت بردم بەشەو خەو
قسەن پەیمانی ئەتلانتیکو وەرشەو
ئەوان با هەر لە فێڵێ بن لەمەو لەو
ئەمن پەیمانی تۆ نادەم بەناتۆ[٨]

بە تێڕادیوی لەخۆمان دەتوانین بڵێین: ئەم شاعیرە یەکێکە لەو ئەستێرە گەشو پرشنگدارانەی ئاسمانی کوردەواریمان کە جێگەو پلەوپایەیێکی دیارو شیاوی لەسەر لاپەڕەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی بۆ خۆی داگیر دەکات.
حەقیقی لەکانی دڵەوە گەلو نیشتمانەکەی خۆی خۆ دەویو دەیپەرستێ. وەك مرۆڤێچکی هۆشیارو شاعیرێکی کۆمەڵایەتی هەستی بە چارەڕەشیو بەدبەختیو ئازارەکانی نەتەوەی کلۆڵو ستەمدیدەی کورد کردووە لەنێو تاڵو سوێری کێشەو گرفتی کۆمەڵی خەڵکدا ژیاوەو پێگەیشتووە. گومانی تێدانییە ئەوە بڕاوەتەوە کە دەردی نەزانیو نەخوێندەواری دەردێکی ئێجگار کوشندەی باری پاشکەوتوویی نەتەوەی ئێمەیە، شاعیر دەبینێ کە کچو کوڕی وڵاتەکەی نوقمی نەزانیو نەخوێندەواری بووەو لەمافی بەئازادی خوێندنو نووسینو بیروباوەڕ دەربڕین دوورە بەشەو دابو نەریتو جلو بەرگو مۆسیقاو هەڵپەڕکێی میللی کوردی.. لێزەوت کراوە، شاعیر دێ، زیانی نەخوێندەوارییو کەڵکو پایەی زانستمان بە تەعبیرێکی شاعیرانەو وەستایانە لەشیعری "عیلمو زانین" دا نیشان دەداو دەنووسێ:

خەياڵێكی نەكەن وەختو زەمانێكی هەیە خوێندن
لەبێشەكەرا زەمانی خوێندنێ تا كاتی تەلقینە
مەڵێن بۆ نێرو مێ فەرقی هەیە، فەرموویەتی فەرزە
لەسەر كوللی موسڵمانێ چ مێ بێو چ نێرینە
"حەقیقی" وەك نەزانێ ئافەتە بۆ دینو دنیایە
حەقیقەت عیلمو زانینێ زیبی دنیاو زێوەری دینە[٩]

هەر بەوەندە رانەوەستاوە، بەراوێژی شیرینو هێمنیو لەسەرەخۆ ئەو مەسـەلە لەگـەڵ فێركـاری قوتابیـان كـەزمانی هۆشـیاریو پێگـەیاندنی منداڵانی دوارۆژە دوویاتە دەكاتەوەو دەڵێ:

ئەی موعەللیم ئەی فریشتەی رووی زەوی
ئەی سروشتو رێو رەوشتت مەعنەوی
تۆ نەبی منداڵ حۆلن دەخوێنێنەوە
ئەو لەوی دەكوتێ بە مستان ئەم لەوی
بۆ بەیانی باشی دەرسی بێچوان
تا بەیانی بێوچان دڵناكەوێ
داری خۆشی كەی بەبێ تۆ دێتەبەر
سەروی نازی، نەخلی بەرزی نانەوی
خوێندنە هۆی راپەڕینی هۆزەكان
هەر بەوی خەڵكی زەوی چوون بۆ جەوی
با هەر ئی تۆ بێ كەلیمەی كۆڵنەدەر
راپەڕە، تێكۆشە، باهەر سەركەوی
گیانەكەم پەندی حەقیقی بگرە گوێ
تا بەفریات بێ خودای بەرزو نەوی[١٠]

لاوانەوەو پیاهـەڵدانی كۆچـی دوایـی شـاعیری نەتەوەپەرسـتی كـوردو تێكۆشەری رێگای خەباتی رزگاری كوردستان، خوالێخۆشبوو مامۆستا هێمن (١٩٢٣- ١٨/٤/١٩٨٦) دا بە شیعرێكی یـازدە بـەیتی بەشـداری خـەمو دڵتـەنگی مردنەكـەی كـردووەو بـەم دێڕانـە زوخـاوی دڵـی هەڵڕشتووە:

کەو و کوڕ کوڕ لەسەر لوندی چیای شین
دەناڵێنن لەشینی مەرگی مێمن
گوڵی باغی ئەدەب ژاکا لەناکاو
بەبێ وی زەردە ڕەنگم وەك بەهێ من
لەدووریت تازە دڵخۆش بم مەحاڵە
بە نەغمەی بولبولو قاسپەی کوێ من
بەبێ تۆ جەرگی من سووتاوە "مێمن"!
ئەمن ئاوام، ئەتۆ چۆنی بەبێ من؟
ڕەفیقان دڵ بریندارە "حەقیقی"؟
دەوای ئەو زامە داواکەم لەکێ من(11)

ئەڵمانیا- ١٩٨٩

ئاگام:
ئەم کورتە هەواڵدانێکی سەرەتایی بوو دەربارەی حەقیقی شاعیر. لێرەدا باسی هەموو لایەنەکانی شیعری ئەم شاعیرە تاوتوو نەکراوە، ئاواتەخوازم لە داهاتوویەکی نزیکدا بەرهەمی شیعری ئەم شاعیرە لەلایەن دۆستو لایەنگرانی شیعرو ئەدەبیاتی کوردییەوە بۆ باشتر هەڵسەنداندنی ئاسۆیەکی لێکۆڵینەوەی فراوانی بۆ بڕەخسێ:

پەراوێزو سەرچاوەکان:

١-شاعیری پایەبەرزو کوردپەروەر ی هەڵکەوتووی ناوچەی موکریان، ئەبولحەسەن سەیف القضات، کوڕێ میرزا قاسمی مامی پێشەوا قازی محەمەدی شەهیدو لە ساڵی ١٨٧٨ ز لەشاری مەهاباد لەدایك بووە. لەتشرینی ١٩٤٦ بۆ دواجار چاوی ئارامی لێکناو بادەی شەهادەتی مەرگی نۆشیو لاشەی پیرۆزی لەخانەقای شێخی بورهان بەخاك سپاردراوە.

پیاوێکی زاناو رۆشنبیرو سیاسی کۆمەڵایەتیو سۆفی بووە، ئەگەرچی بۆ خۆی لە بنەماڵەیەکی پۆشتەو تێرو تەسەل بووە، بەکاری مڵکداریو کشتوکاڵییەوە هۆگر بووەو لەم مەیدانەدا کەم کەس توانیویەتی دەسکەنەی لەدوو بکات، شایانی باسە، حەمە حوسێن سەیفی قازی شەهید کوڕی ئەم شاعیرەیە.

٢-شێخ ئەحمەدی سریلاوا (حیسامی)، خزمێکی زۆر نزیکی قازی محەمەد بووەو برای دکتۆر جەوادی قازیو مامی محەمەدی قازی نووسەر وەرگێراوە. (١٩٠٩-١٩٩٨/١/١٢ن).

٣-شاعیری بەراستی گوشراوی هاوچەرخمانو سەر بە ماڵی قوتابخانەی شیعری دەوڵەمەندی کلاسیکی کوردی، کامیلی ئیمامی زەنبیلی لە ساڵی ١٩٠٤ هاتۆتە دونیا، لە ١٨٩٨ لە تەمەنی ٨٥ ساڵیدا بارگەو بنەی بەرەو لای یەزدانیپەروەردگار پێچایەوە.

٤-باخچە: گوندێکە لە گوندەکانی (فەیزوڵا بەگی) و دەکەوێتە ٢٤ کیلۆ مێتری رۆژهەلاتی بۆکان.

٥-بۆ ژینامەی شاعیر تکایە بۆی بڕوانە: دیوانی حەقیقی چاپی دووەم، ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگو ئەدەبی کوردی، ئینتشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبی، ورمێ ١٩٨٨و گۆڤاری سروەی ژمارە: ٢ هەمان دەزگای چاو بڵاوکردنەوە.

٦-دیوانی حەقیقی، چاپی دووەم، هەمان سەرچاوە ل: ٩٣-٩٤.

٧-دیوانی حەقیقی، هەمان سەرچاوە ل: ٥٦-٥٧.

٨-دیوانی حەقیقی، هەمان سەرچاوە ل: ٤٩

٩-دیوانی حەقیقی، هەمان سەرچاوە ل: ٩٥

١٠-دیوانی حەقیقی، هەمان سەرچاوە ل: ٩١-٩٢

١١-دیوانی حەقیقی، هەمان سەرچاوە ل: ١٩٠

*حەقیقی، لەشەوی ١٩٩٧/١/١٨ دا کۆچی دوایی کردو لەشاری ئازیزی بۆکان بە خاك سپاردراوە، گیانی شادبێ..

فائق بێکەس

١٩٠٥-١٩٤٨

فائق بێکەس

دیوانی شاعیری نەمری کورد (بێکەس) هاتە بەر دەستمو خەریکی خوێندنەوەی بووم، ئەم کتێبە بە هەوڵو کۆششی مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم کۆکراوەتەوەو ساڵی ١٩٧٠ لە بەغدا لە چاپخانەی شەفیق چاپ کراوە، پاش چاوپیاخشاندنو خوێندنەوەی بابەتەکان ویستم بەچەند وشەیەك رێز لەم زاتە بزورگەوارەی نەتەوەکەمان بگرمو با قەڵەمە شکاوەکەم شتێکی لەسەر بنووسم.

بێکەس ناوی راستی فایەقە، کوڕی عەبدوڵلا بەگی کوڕی کاکە حەمە کوڕی ئەلیاسە قووچە. سەرناوی شیعری (بێکەس) ە، لە ساڵی ١٩٠٥ زدا لە گوندی سیتەك مەڵبەندی ناوچەی شارباژێر کە (٣٠) سی کیلۆمەتر لەسەرووی خۆرهەڵاتی سلێمانییەوەیە لەدایك بووە. ماڵی باوانی لە (قەڵاچوالان) ەوە هاتوونەتە سلێمانی، لە ساڵی (١٩١١) دا باوکی بە کاروباری دەوڵەت چووە بۆ خانەقینو لەوێوە بۆ بەغدا لە بەغداوە دەنێرێ بەدووی خێزانەکەیاو لەوێ نیشتەجێ بوون. پاش ماوەیەك ئەوان لە بەغدا بەجێ دێڵێو -خۆی دەچێ بۆ ئەستەمبوڵ ساڵی (١٩٢٩) لە (مەرعەش) لە تورکیا چرای ژینی بۆ ئێجگار کوژاوەتەوە. کاتێ کە لە بەغدا بوون لە ساڵی ١٩١٧ دا لەبەر هەژاریو بێ دەرامەتی، لە ساڵی ١٩١٨دا لە بەغدا (حەبەخان) ناوێك کە هاوسەری ئەفسەرێکی خەڵکی سلێمانی بووە دەیانباتەوە بۆ سلێمانی بۆ لای حاجی ئەمینی مامیو لەبەر ئەوەی بێکەس لاوێکی هۆشیارو زرنگو تێگەیشتوو بووە کاتێ کە چۆتە قوتابخانە لە پۆلی سێیە وەردەگیرێو تا ساڵی ١٩٢٣ بەردەوام دەبێ، هەموو ساڵێکی خوێندنی بە پلەی یەکەم دەرچووە، هەر لەو ساڵەدا لەسەر قسەی مامی دەست دەکاتەوە بە خوێندن، لە قوتابخانەی (علمیە) ی کەرکوك وەردەگیرێ لەوێ بۆی نالوێ خوێندن درێژە پێبدات. لە ساڵی ١٩٢٤-١٩٢٥ دا لە ((دار العلوم)، لەبەغدا درێژە بە خوێندن دەدات، دیسانەوە لەوێش بۆی ناگونجێ لەبەردەم بزێوی خۆی بخوێنێ، لە ساڵی (١٩٢٦- ١٩٢٧ دەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی کە تەنها پۆلی یەکەمی ناوەندی تیا بووە ناچار دەبێ رووی لێدەنێ، بێکەس لەزماندا عەرەبیو فارسی زانیوە کەمێکیش شارەزای لە ئینگلیزیدا بووە، لە ساڵی ١٩٢٨ دا بووە بە مامۆستای (زانستی) و لەسەردەمی فەرمانڕەوایی شێخ مەحموودی مەزن (١٨٨٢- ٩-١٠/١٩٥٦) دا مامۆستای قوتابخانەی (مۆرتکە

بووەو پاشان دەگوێزرێتەوە بۆ (تەویلە). لە ساڵی ١٩٣١دا میری ئەوکاتە لەسەر کار لای دەبات بە بیانووی ئەوەی مرۆڤێکی نیشتمانپەروەرو بیروباوەڕی کوردایەتی لەناو کۆمەڵانی خەڵکی کوردستاندا بڵاو دەکاتەوە.

لە ساڵی ١٩٤١دا دەوڵەت وەری دەگرێتەوە بە مامۆستاو تا کۆتایی ئەو ساڵەی کە گیانی بەخشی، لەقەرداغو سلێمانیو سورداشو هەڵەبجەدا بەوانە وتنەوە خەریك بووە[1]

شیعری بێکەس شایانی لێکۆڵینەوەیەکی وردەو پێویستی بەوەیە بە درێژی لەسەری بنووسرێ[2]. بێکەس وەك رۆڵەیەکی هۆشیارو شاعیرێکی کوردپەروەری دیار، کە بۆخۆی کارێکی بچووك نییەو کەسانی شارەزاو خامەرەنگینی کارامەو لێهاتووی دەوێ لەماوەی ساڵانی تەمەنی ژیانی شاعیرێتیدا توانیوێتی پلەو پایەیەکی ئەدەبی بەناوبانگی هەبێو شوێنەوارێکی گەورەو زۆر پارچە شیعری بەهێزو هونەرمەندانەی بۆ بەجێ هێشتووین.

شاعیری گەل:

یەکێك لە نیشانەکانی شاعیری رەسەن لەوەدایە، لە شیعرەکانیدا شتێکی وا دەربڕێ بکەوێتە سەرزاری جەماوەر یا لەقازانجو بەرژەوەندی ئەواندا بێ باسو خواسێکی هێمنانەی پێوە دیار بێو بەسەر کارەساتو تەقینەوەدا زاڵ بێت، یان بێ هەڵچوونو سەرلێشێواندن ئاوێنەیەکی بریقەداری رۆژی خۆی بێو ناوەرۆکێکی پوختی هەبێ کە مرۆڤی نەتەوە لەشوێنی دەگەڕێتو لەکۆمەڵ جوێ نابنەوە، لەهەمان کاتیشدا بەرپەرچدانەوەیەکی شۆڕشگێڕانەی راستی هەموو هەرا هەراو بۆشیو درۆو دەلەسەی هیچو پوچو لەڕێ لادەرانەیە کە دوورن لەژیانی واقیعو لەبیری پێشکەوتنخوازانەو لە مەبەستە پوختەکان بەدەرنو لەسەر زەمینی واقیع نەوەستان. ئەمە لەولاوە بوەستێ، لەم لایەی کەشەوە بەرهەمێك خاوەنەکەی دەکا بەشاعیر بەرهەمەکە دەبێ لەناخو ئارەزوو و ویستی گەلەوە سەردەربێنێو هەستو خۆشی راستەقینەی گەل بۆ مرۆڤەکانی ئەم سەردەمە بخاتە رووو رەشو رووت و برسیەکانی ئەم سەرزەوییە پەروەردە بکا ئەوجا بایەخێکی ئەدەبی هەیە، شاعیری شۆڕشگێڕی راستەقینە "لەپێناوی سارێژکردنی زامەکاندا تێ ئەکۆشیو خۆشی تا چەند بۆی بلوێ ئەو بیرانە بەکردەوە

بسەلمێنی ئەوا لای جەماوەر گەورەتر دەبێ نموونەی ئەو جۆرانە وەك حاجی قادری کۆیی‌و بێکەسی نەمرە.[3]

شیعر لای بێکەس:

بێکەس کارەساتە خوێناوییەکەی (٦) ی رەشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٠- بەر دەرگای سەرای شاری سلێمانی دیوەو یەکێك بووە لە سەرکردەکانی ئەو راپەڕینە دلێرانەیە، شاعیر لە ئەنجامی هەراکەدا سەری بە قۆناغە تفەنگی جەندرمەکانی رژێمی پاشایەتی گوێ لەمستی بەریتانیا بریندار کراو خرایە بەندیخانەوە، لەناو بەندیدا بوو سروودی (ئەی وەتەن) ی شۆڕشگێڕی هەڵبەستو کردییە دیاری‌و پێشکەشی گەلەکەی کرد تاکو تێکۆشن‌و کۆڵنەدەن لە مەیدانی خەباتو گیان بازی بۆ دواڕۆژێکی روونتر، لەگەڵ ئەوەی هێزی تاریك سەرکەوت، بەڵام خەڵکی کوردستان زیاتر هۆشیار بووەو باوەڕی بەهێزتر بوو کە پێوەندی دەستو بێ دەکرێتەوەو دوژمن دەبەزێنرێ.[4]

ئەی وەتەن مەفتوونی تۆمو شێوەتم بیر کەوتەوە
وەختی بەندیی‌و ئەسارەت پێ بەتەوقو کۆتەوە

دیاری کردنی سەرکەوتوویی یا لاوازی شیعر دەگەڕێتەوە بۆ بیرو فەلسەفەو ئەو وشە

دەربڕاوانەو ئەو تاقیکردنەوە وردو درشتانەی شاعیرەکەو ئەو رۆشنبیرییەی هەیەتی، هەروا لەگەڵ لایەنە زگماکیە تایبەتییەکانیدا. ئەم شیعرە لەرووی ماناو دەربڕینی هەستو بیرەوە ساکارو رەوانو ئاشکرانو زوو مەبەست بەدەستەوە ئەدەن، خوێنەر کە دەڕوانێتە ئەم شاکارەی هەستی خاوێنی تیکەڵ ئەو دیمەنە ناوازانە دەبێ، شاعیریش چەندی لەدەست بێ بۆ دڵخۆشی مرۆڤەکان وەستایانە وێنەی ئەو واقیعە سروشتیە پڕ لە نهێنییانە دەگرێو ئەو وێنانەش مرۆڤ وا لێ دەکەن لە خۆشیانان شاگەشکە دەبێ. شاعیر لەم شیعرەیدا ئیلهامی لە سروشتی وڵاتەکەی وەرگرتووەو ئەڤینی تەڕو تازەی دیمەنی شاخی گۆیژە دڵو دەروونی شاعیر دێنێتە جووڵەو بەسەر ئاوو هەواو خاکو وەتەنو ئازایی‌و جوامێری کورددا هەڵدەڵێو تابێ لەخۆشیانا دەنگی لێ بڵند دەکاتەوەو دەچریکێنێ:

شاخی رەنگاو رەنگی گۆیژە باعیثی کەیفو سروور
هەربەمە بەرگی ئەپۆشێ، گا سپی گا سەوزو سوور
وەصفی قەومی کورد ئەکەی تۆ بەم هەموو رەنگانەوە
رەنگی سوورت شامیە بۆ کورد کە قەمێکن جەسوور
بەرگی بێ گەردو سپیشت دیارە وا هاوار ئەکا
قەومی کورد دڵ سافو پاکن میللەتێکن بێ قسوور
بەرگی سەوزیشت ئەڵی ئەم خاکە هەر شینایی‌یە
پڕ لە دەغڵو دانو کانی، سەربەرزو پڕ لەنوور
ئەی وەتەن شایانی فەخری واجبە مەدحت بکەم
دارو بەردت عەینی گەوهەر خاکو خۆڵت وەك بلوور

وەك دەزانـن بەشـیعری بــەرزی نیشـتمانیو خۆشەویسـتیو خــاكو نەتەوەپــەروەری نــاوی رۆیــوەو زۆر بەرهــەمی ئازایانــەی بــۆ گــەلو خاکەکەی تەرخان کردووە، پێم وایە، ئەگەر دڵسۆزیو ئەمەکداریو خۆشەویستی نیشـتمانو نەتەوەکـەی نەبوایـە ئـەو شـیعرە گـەورەو مەزنانەی تیشکی رووناکی چاپیان نەدەدیو بێکەسیش ئەو پایە بەرزو ناوو ناوبانگە زلەی نەدەبوو. ئەم شیعرەی راستییەکە دەبێ لە پێش چاو بگیرێ،بانگێکە بۆ ئازادیو ئامانجی رێی راستی ئاشکرا دەکا، نیشـانەیە بـیری کۆنەپەرسـتیو نەژادپەرسـتی ریشـەکێش دەکـا، بانگهێشـتنێکە بـەپیرەوەچوونی مـرۆڤ هۆشـیارو بێـدار دەکاتـەوەو ئاواتو ئاکامو مەبەستی گەل سەردەخا. شایانی گوتنە کاتی دانانی ئەم شیعرە دوای راپەڕینەکەی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ی گەلانی عێراق بووە.

داری ئازادی بە خوێن ئاو نەدرێ قەت بەرناگرێ
سەربەخۆیی بێ فیداکاری ئەبەد سەر ناگرێ

فایەق بێکەس بە چامەیەکی وەك (٢٧ ساڵە..) ناوبانگێکی زۆری پەیدا کردووەو مەرزو سنووری دووری وولاتی شکاندووەو خۆیشی بەکردەوە سەلماندوویەتی. ئـەم شـیعرە لـە رێگـای هـەجووی کاربەدەسـتێکی ئینگلیزییەوە هێرشێکی ئازایانە دەباتە سەر ئیمپرالیزمی جیهانیو

هەموو داگیرکەرانی گەلو نیشتمان، کاتێ باری کورد لەژێر رکێفی چەوسێنەرانی بەریتانیا بە کولەمەرگی دەبینێ کاربەدەستەکەیش (مێجەر ئەدمۆنس) بوو راوێژکاری کاربەدەستی وەزارەتی کاروباری ناوەوە، لەسالانی دوای جەنگی دووەمی جیهاندا بەبۆنەی گەرانەوەی بۆ بەریتانیا، لەسلێمانی ئاهەنگێکی بۆ رێك دەخەن بێکەسی پالەوانیش خۆشەویستی نیشتمانی ئازیزی دەی هەژێنێو ئەوپەری جۆشی هەلدەستێو ئەم شیعرەی بەبێ ترسو پەروا، بەبێ ماستاو کردنو سەرشۆرکردن رووبەرووی ئەندمۆنسو حکومەتە داتاشراوەکەی وتووەو وەك نارنجۆك بەروویا تەقیەوە کە ئەدمۆنس ئەو کاتە خۆی هەموو شتێك بووە لەو سەردەمەدا کە دەلێم ترس لەکن مرۆڤی شۆرشگێر سیفەتی ترس لە هەندا سوور بوون لەسەر بەرگری کردنی شەرەفو خواستو ئیرادەی مەسەلەی جەماوەرو سەربەستیدا گشت رووە سەلبییەکانی پوچ دەبنەوەو دەبێتە قەلایەکی سەخت، یان هێزێکی کاریگەر لەمەیدانی خەبات کردن بۆ پاشەرۆژێکی ئازادو بەختیارتردا. قەسیدەکە هەمووی تووڕەییو بێزاری دەردەبرێو پەردەی بێشەرمیو بێ ئابروویی لەرووی دوژمنی مل هورو چاوچنۆکەکانی هەلدەمالێ. لەم قەسیدە شیرینە پڕ لە هەستوخۆشەویستییەی هونەرمەندی رەندو قەلەندەر (بێکەس) ئێستاش خوێنەر بە خوێندنەوەی رەحمەت دەنێرێ کە وەکو بەرهەمێکی بەرز جێگای خۆشەویستی لەدلی کۆمەلانی خەلکیدا گرتووە، شاعیر لەم شیعرەیدا وێنەی تەواوی راستەقینەی هەستو تاسەی دەروونی دەگرێو زریکەی لێ هەلدەستێتو پڕ بە دەم هاوار دەکاتو دەلێ:

بیستو حەوت سالە من رەنجبەری تۆم
بە نانو ئاوو جلو بەرگی خۆم
خزمەتم کردی لە ئێرانو رۆم
لە پێناوی تۆ شکاوە ئەستۆم
کەچی هێشتا هەر دیلو رەنجەرۆم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟!
بۆچی بەناحەق وا سووکت کردم؟!
بیستو حەوت سالە تالە ژیانم
لەژێر دەستی تۆ زۆر پەرێشانم

له ئینسان ناچم، عەینی حەیوانم
کەی رزگار ئەبم ماڵی وێرانم
وا بەخۆت ئەڵێیت (حامی) گەلانم
گونامم چی بوو بەم تەریتەت بردم؟!
بۆچی بەناحەق وا سووکت کردم؟!
بیستو حەوت ساڵە دڵم لێت پڕە
ئەحواڵم بەدەست تۆوە زۆر شڕە
صەد بڵێن بدەی لەلای من تڕە
بەسیەتی ئیتر ئەم وڕە- وڕە
نۆکەریت ناکەم ورگم مەڵەڕە
گونامم چی بوو بەم تەریتەت بردم؟!
بۆچی بەناحەق وا سووکت کردم؟!

پارچە شیعری (قەومی کورد).. کە بەبۆنەی هاتنەوەی لاشەی چوار ئەفسەرە قارەمانەکانمانەوە بۆ سلێمانی لە ساڵی ١٩٤٧ دا وتراوە کە لەبەغدا لەلایەن رژێمی نەگریسو چەپەڵو دابڕاوی تەختی پاشایەتییەوە بەپەتاکران، ئەم چەند دێڕە دەنگو هاواری شۆڕە سوارو شاعیرێکی شۆڕشگێڕی نەتەوەکەمانە کە بە هەناسەیەکی پاکو بزوێنەری ویژدانو هەستی مرۆڤانەیەوە لەبابەت ئەو رۆژگارە رەشەوە دەدوێو بە ئەستانێکی جوانو وردەوە خۆستوونیە دێڕی شیعرەوە. ئەوەی شایانی باس بێ شاعیر بیرو هەستی خۆی لە قاڵبی شیعردا بە زمانێکی سادەو بێگرێو گۆڵ دارشتووە تا خەڵکە ساکارو رەشو رووتەکان سوودی تەواوی لێ ببینن، نەی ویستووە گونگرو خوێنەر بەدەست مەبەستو ماناکانییەوە ماندووبن. چونکە مەبەستی شاعیر زیاتر لایەنگیری ئایدۆلۆژییەو باری دوواکەوتوویو پلەی رۆشنبیری ئەو دەمەی گەلەکەی هەڵدەسەنگێنێ. لەم دوو تاکەی بەرەوەدا لە مرۆڤی هەلپەرست (ئینتیهازی) و بێ سفەت دەدوێ ئەو کەسانەی کە بۆ قازانجو سوودی تایبەتی خۆیان تێدەکۆشن، بە مەرجێك ورگو گیرفانی خۆیان پڕبکەن، "دز بازاڕی شێواوی خۆش دەوێ" مەسەلەیەکی راستە لەگەڵ مەڕان لەشێنو لەشایی گورگان چۆپی کێشن.

بەڵام ئایا ژیان هەوەسە؟ هەر بەم خۆرە هەڵدەسوڕێو هەر بەئارەزوو و کامی دڵی ئەم چەشنە بنیادەمانە رەورەوەی ئەم چەرخە کۆنەی گەردوون دەخولێتەوە. حاشا.

گەرچی هەندێ کەس خەریکن وەکو گیرفان پڕ ئەکەن
شەو بەبێ خەم سەر ئەنێنە سەر سەرین، هەر سەر سەرین
پیاو ئەبێ دائیم خەمی قەومو وڵاتی خۆی هەبێ
ئەو کەسانەی بێ خەمن حاشا نەوەی ئەم خاکە نین

بێکەس کەم ژیا بەڵام کەڵ ژیا. لەتەمەنی (٤٣) ساڵیدا، لە رۆژی ١٩٤٨/١٢/١٨ بە نەخۆشی تەوژمی خوێن مەرگ لە هەڵەبجە دڵە گەورەکەی بێکەسی لە چنگ ئەو نەخۆشییە کوشندەیە رزگار کردو لە مەڵبەندی نازداران، لە گۆڕستانی سەیوان لە سلێمانی چووە ئامێزی خاکی دایکی کوردستانو مۆمی ژیانی کوژایەوەو بە یەکجاری پێڵوی چاوەکانی لێك نا، هەر بە جەستە مردووە، بەڵام هەتا هەتایە ناو و شیعرە ئاگرینەکانی دەمێنێو لەدڵا دەگەشێنەوەو سەوز دەبنەوە.

سەرچاوەکان:
١-مامۆستا عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، چ ٢، ١٩٧١.
٢-دیوانی بێکەس، کۆکەرەوەو ئامادەکردنی بۆ چاپ، محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، چاپخانەی شەفیق، ١٩٧٠، ل١.
٣-پاشبەندی کوردی عێراق ژمارە (٢٨) تەمموزی ١٩٧٩.
٤-مامۆستا دوکتۆر مارف خەزنەدار، "شیعری سیاسی، کوردی لە کوردستانی عێراقدا.." بڕوانە گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، ژمارە (١٥).

به‌ختیار زێوەر

١٩٠٨-١٩٥٢

ویستم رستێك سەرنج و بیروڕای هەژارانەم بە یەك دوو زاراوەی راچەنیوی کوردانە سەبارەت ژیان و کپیی خەرمانە دیوانی بەچاپ نەگەیشتووی شاعیرێکی لەیاد چووی کورد تاودەم بەمەبەستو نیازی خزمەتگوزاری ئەدەبی کوردو بەتەماشاکردنی چاوی بینەری هێژای ئەم رۆژگارەو نەوەی نوێی پێ گەشبێتەوە کە پێم وایە تاهەرخستنی ئەم سەرە هەودایە لەهەمێزی گەرمی گۆڤارانو رۆژنامە دوور بووە بەکەڵك وەرگرتنم لە شوعلەی کتێبی "کاروانی شیعری نوێی کوردی" کاکەی فەلاحیشەوە.

ئەو شاعیرە پشت گوێ نراوو وێڵ کراوو خانەدانە کە ناوی لەبەرهەمی بڵاوترەو بە هەموو ئاقارو کەلو کولێنێکی کوردستان بە گشتی و ناوچەی سلێمانی بە تایبەتی گەیشتووە بە لەقەب بە "بەختیار زێوەر" ناسراوە[1].

ناوی راستی خۆی "فائق" کوڕی شاعیری پایەبەرزو یەکەم سروودنووسی کورد مامۆستا مەلا عەبدوڵڵا زێوەر کوڕی محەمەد ئەفەندی کوڕی مەلا رەسووڵ کوڕی مەلا حسەینە.

گەشتی ژیانی:

بەختیار بە گوێرەی نووسینی خۆی سالی ١٩٠٨ ی زایین [2] لە بنەماڵەیەکی ئایینی و شیعرو ئەدەب دۆست لەدایك بووەو لەگەڕەکی "کانی ئاسکان" ی شاری سلێمانی پێی نایە سەر تەختی زەوی، وەك گشت مێردمندالانی ئەو دەمو چاخە، لەسەرەتای تەمەنی ژیانیدا نراوەتە قوتابخانەی خۆمانە (حوجرە) و پاشان قوتابخانەی رەسمی و پۆلی شەشەمی بەرایی تەواو کردووە. ئەوجا چۆتە بەغداو دەورەی برین پێچی ئاژەلانی بینیوەو لەسەر ئەو ئیشە دامەزراوە. شارو دێهاتەکانی هەرێمی سلێمانی و هەولێر گەڕاوە بۆ ماوەیەکیش لە (پردێ - ئالتوون کۆپری) بووە. سالی ١٩٤٦ کە فێرگەی ئێواران لە سلێمانی کرایەوە، بەختیار بێ گوێدانە پلەو پایەی کۆمەلایەتی و شاعیری دەبێ بە قوتابییەکی ئەو قوتابخانەیەو لە سالی ١٩٤٨دا کارنامەی سێی ناوەندیی تیادا وەردەگرێت.

بەختیار هەر لەشکلی و کالیدا نەخۆشی مێشك (اعصاب) ی بووە. بە تایبەتی سالی ١٩٤٨ بەهۆی دوعاخوازی باوکی (١٨٧٥-١٩٤٨) یەوە

که لەدەست پیرەژنی فەرهاد کوژی ئەم کۆنە دنیایەدا رزگار هاتو بوو بە میوانێکی نازداری قەبرساتانی (گردی جۆگا) لە سلێمانی، ئێجگار بەدەستی نەخۆشییەکەیەوە لەناو پەرێشانیو هیلاکیو گرفتاریدا دەتلایەوەو تووشی خەمو پەژارەیەکی ئەستوور هاتو دنیای لەبەرچاو تاریکو رەش کردبوو، کەچی بەپێچەوانە لە شیعرەکانیدا هومێدو بەرچاو روونیو دوارۆژی روون دیارە.
لەبەغدا عەمەلیاتی مێشکیان کردووەو کاسەی سەریان هەڵگرتووە، دوای شەش مانگ، لە رۆژی ۳۱ کانوونی یەکەمی ۱۹۵۲ لە تەمەنی چلو چوار ساڵیدا تۆماری ژیانی پێچایەوەو مەرگ دەستی نایە بینیو گوڵی تەمەنی ژاکانو هەڵوەران. داخو غەمو خەفەتێکی زل خستە نێو دڵی ئەدەب دۆستو نیشتمانپەروەرەکانی نەتەوەکەمان بە تایبەت دەروونی شاعیرو نووسەرانو دۆستانو هەڤاڵانی. مردنی بەختیار، ئەمیش وەك مەرگی کتو پڕی نووسەرانو بەهرەمەندانی دیکەی کورد زیانی خۆی گەیاند.
لەگەڵ نەمراندا گیانی پاکی بە پەروەردگاری خۆیو لە گۆڕخانەی (گردی جۆگا) لە سلێمانی، لە تەنیشت باوکییەوە بە خاك سپاردرا.[3].
ئەوەی شایستەی گوتنو نووسینە شاعیرمان هەر لە منداڵیەوە لە بینایی چاوێکی بێبەش بووە، دوو ساڵ پێش لەدنیا دەرچوونی زەماوەندی سازکردووەو بێ نەوە سەری ناوەتەوە[4]. لەو ماوە کەمەی تەمەنی ژینی پڕ لە ناسۆریو دەردەسەریدا هێندەی توانیبێتیو لەباریدا بووبێو بۆی رەخسابێ لە ئەرکی سەرشانی خۆی سستی نەنواندووە.
بەختیار شاعیرێکی بەدەسەڵاتی دنیای ئەدەبی بووە، خزمەتێکی بەنرخو هێژای میللەتو گەنجینەی ئەدەبی کوردی کردووە، بەو دیوانە شیعرییەی لاپەڕەیەکی گەشی لەمێژووی کۆمەڵو مرۆڤایەتی بۆ خۆی تۆمار کردووە.
بەختیار زێوەر، جوانێکی خووڕەوشت بەرزو پەسەند بووە، هەمیشە چاوی لە بەزەیی خواو بە ئیتاعەتو مرۆڤ دۆست بووە، قورئان خوێنو نوێژو رۆژوگرێکی پاك بووە، یەزدانی گەورەو گرانو نەمر بە میهرەبانی خۆی چاکەی کردەوەی بداتەوەو بیپارێزێ.
لەمەیدانی خەباتی نەتەوایەتیو جوڵانەوەی رزگاریخوازی گەلەکەشیدا درێغی نەکردووە. یەکێکە لەریزی پێشکەوتنخوازەکانی کورد، شاعیرو

خەباتکەرێکی چالاکو نەترس بووە، لەکۆڕی تێکۆشانو سیاسەتی حیزبی (پ- د- ك) کاری کردووە.

بەرهەمی:

بەختیار زێوەر، بەپێی دیوانە دەستخەتەکەی خۆی بەرهەمی شیعرنووسینی کردووە بە دوو جۆر یا دوو بەشەوە: پلەی یەکەم- لە ١٥ ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٥ تا ١ی مارتی ١٩٢٨ شیعری گوتووە، پلەی دووەم- پاش وازهێنانێکی دوورو درێژ ٩ ساڵو ١٠ مانگ شاعیر بیێ ئەوەی لە سۆنگەی ئەو وەستانە بدوێ، لە ٣ ی تەمموزی ساڵی ١٩٣٨ ی میلادیەوە دەست بە شیعر نووسین دەکاتەوە تا ٢٠ ی ئەیلوولی ١٩٥٠، دوایی تەنگو چەڵەمەی نەخۆشییەکەی تینی بۆ دێنێو بڕستی پێ ناهێڵێ. لەدنیای چیرۆك نووسینیشدا بە چەشنی ئەحمەد موختار جاف، تاقە یەك چیرۆکی نووسیوەو وەك ئەویش مەبەستی راستەوخۆ رەخنەگرتن بووە لە کۆمەڵ، بە تایبەتی لەو لایەنانەوە کە پتر پەیوەندیان بە شەخسی خۆیەوە هەبووەو کاریان کردۆتە سەر هەستو بیرو هۆشی. بەڵام لەشێوەدا زیاتر پەیڕەوی چیرۆکەکەی جەمیل سائبی کردووە، چونکە ئەمیش نەك بەخەو، بەڵکو لەرێگەی خەیاڵێکەوە رووداوەکانی چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە[٥].

نابێ ئەوەشمان لەیاد بچێت، بەختیار شارەزاییو بڕشتی وەرگێڕانی بەسەر زمانەکانی عەرەبیو فارسیدا هەبووە. شەش شیعری عەرەبی لەپارچەکانی جەمیل سیدقی زەهاویو محەمەد بەهجەت ئەسەریو ئەحمەد شەوقیو کامیل گەیلانی بەشیعر گۆڕیوەتە سەر زمانی شیرینی کوردیو پێنج خشتیەکیەکی لەسەر غەزەلێکی حافزی شیرازی (؟ - ١٣٩١ز) تەخمیس کردووە[٦].

رێبازی شیعرگوتنی بەختیار زێوەر

بەختیار زێوەر لەهەوەڵ دەست پێکردنی کاری ئەدەبیدا بەشێوازی کلاسیکی کۆنو لە تەمەنی حەڤدە ساڵییەوە شیعری وتووە کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٢٥ واتە: هاوڕێی شاعیرانی ئەو دەورو چەرخە بووە، ئەو شاعیرانەی کە لەدەست پێکردنی شیعر نووسینیانەوە لەسەر رێو شوێنو کەرەستەی دەربڕینو شێوەی کلاسیکی زمانی شیعریان پڕاوە.

هـەر خوێنـەرێك یـان هـەر كەسـێك بـەوردی لەدیوانـە بـەجێماوەی دەستنووسەكەی شاعیر تێ هەڵڕوانێ بۆی دەردەكەوێ كەجێ پەنجەی لەژێر كـارتێكردنی ڕێبـازی زێـوەری بـاوكی بـەتابلۆی شـیعرەكانیەوە دیارە، بە تایبەت لە سرود دانـاندا چونكـە (زێـوەر) جگـە لـەوەی كـە شاعیرێكی باڵادەستی كلاسیكی بوو، زانایەكی ئایینیو زانست خوازو كـۆڕ گەرمكـەر بـوو. بەچكـە سۆنە لەسـەریەتی مەلـە فێربـێ، ئـەوەتا بـەختیار لەیەكەم پلەی شیعر نووسینو لەمەیدانی شـیعری -غـەزەل- دڵـداریو خۆشەویسـتیدا لەسـەر پـەیڕەوكردنی شـیعری كلاسـیكی دەڕوات. ئەم پارچە وێنەی زمانو شیعر نووسینێتی:

بێ شەوق قەمەر وەختێ كە مەڵدێ لەمیلالا
مۆمێكە لەچاو حوسنی ڕووخی دولبەری واڵا
شێتی لەبی تۆم، وێڵەو مەجنوونی بیابان
پەروانەیە دڵ، وێڵە بەدووی دیدەیی كاڵا
لەم ڕێگەیی پڕ تابو غەما فائیقی زێوەر
سووتانە، بەشی مردنە، حیسەیی لەمائالا (٢)

بەهەڵداوانەوەو سەروبن كردنی لاپەڕە شیعرەكانی ئەو ڕاستـییەمان بۆ ڕوون دەبێتـەوە كـە بـەختیار زێـوەر بەیـەكێك لەشـاعیرە هەڵكـەوتوو نیشتمانپەروەرەكانی سەردەمی خـۆی دەژمێـدرێ، شـێوازو شـەقڵی شیعر نووسینی بریتـییە لە: دڵداری، كوردایەتی، وەسف، كۆمەڵایەتی، زانست پـەروەری، ئامۆژگـاری، سرووود بـۆ منـاڵان، بەرەنگاربوونـەوەی بیروبۆچوونی خەرافیاتو پڕو پووچ.
لەبەشی شیعری نیشتمانیو سۆزی كوردایەتیەوە بـەختیار زێـوەر بـە هەستو گیانێكی خاوێنو بێگەردەوە زۆر بەهەرەو تینو توانای خۆی لەم شاڕێیەدا تـەرخان كـردووە، هـەنگاوی باشـی نـاوە لەبـەر چاوخسـتنی نموونەی ڕاستی ژیان. دیوانەكەی بەر لـە هـەر شتێكی دیكە زیاتر بەم ئارەزو شەوقە پاكەوە شەپۆل دەدات.
فەرموون سەیری شیعری (میللەتێك) بكەن كە بە تەلی هەستی بەرزی شاعیرانەی نوسیویەو دەڵێ:

میللەتێك هیوای بەرزی ژیان بێ
تینوی ئازادیو دیلی زەمان بێ
بەندیو هەژاری زۆر لاگران بێ
هێزی مەردانەی کە هاتە گەردوون
وەك ئەتۆم زەمین دێنێتە جونبوش[٨].

شیعری ئەم پلەی دواییەی بەختیار، بە بەرگی رەش بینیو ورەبەردان نەڕازاندۆتەوەو لەدەریای ئازارو شینو گریانو هەنسك رشتندا غەرق نەبووە. بە پێچەوانە بەرەو پێش چوون لەناو سەرجەمی شیعرەکانی ئەم پلەیەی شاعیردا دیارە، وردە وردە کەوتە گۆڕینی شێوەو ناوەرۆکی شیعری کوردی بەرەو هەواری ریالیزم، بەم چەشنە وەك کوردێکی کۆڵنەدەرو جەربەزە دەچێتە کۆڕی خەباتو قەڵەمی بەهەقو ئازادیپەرستی هەڵدەگرێو شیعر بۆ دوارۆژی ژیانو کامەرانیی ئاپۆرەی گەلو خاکەکەی دەنووسێ:

ئەمەوێ عالەم تێبگەیەنم
بیری نوێ لەناو کورددا ئەچێنم
رەگی بیری کۆن لەبن دەربێنم
دەسیسەی ناپاك
دەنێمەناو خاك
ئاواتی دوژمن
دەردێنم لەبن
ئامەوێ بژی کۆنەپەرستی
ئاو ئەدەم بەخوێن گوڵی سەربەستی
پێم قوت نادرێ دیلیو ژێر دەستی
بەدەنگی دلێر
وەك بێچووە شێر
هاوار ئەکەم من
بڕوخێ دوژمن[٩]

لەساڵەکانی چل بەدواوە بەختیار زۆر بە هۆشیاریو ژیرانە رووی کردۆتەوە مەڵبەندی پاراویو دەوڵەمەندکردنی زمانە شیعرییەکەی،

ئەوەندەی کە لە عۆزەی هاتبێ لە ووشەی عەرەبیو فارسی کەم کردۆتەوە. ئەم پێشکەوتنو گۆڕانە تەواو بە بەرهەمی دوای چلەکانەوە روونو ئاشکرایە. بەوێنە بڕوانە: پارچەکانی مامۆستای دڵسۆز ٢٦-٢-١٩٤٧ وتاری کوردێك ٢١-٨-١٩٤٧، بەستەی جوتیار ٩-١٢-١٩٤٧، میللەتێك ٩-٢-١٩٤٨(١٠). هەر وەك وتمان لەبارەی گۆڕینو نوێ بوونەوەی بابەتی شیعریو جۆری دەربڕینو ناوەرۆکو کێشی شیعرەکانیشیەوە ئەم سەرکەوتنو نوێخوازیە بە روخساری شیعرەکانیەوە بەدی دەکرێ، خوێنەر هەست دەکات کە بە سەلیقەی وردو دەربڕینی هەستی ژیرانەیەوە بەرەو هەوارگەی ریالیزمی شۆڕشگێڕانە بۆتەوەو تێکەڵی زەحمەتکارو بەرەنگاری کورد بووەو بۆ ئەوان خەریکی نووسینی بەرهەمی ئازایانەیە، شیعری دەمو راوێژ خۆشی بەختیار زێوەر پڕیە لە ئامۆژگاری بەسوودو رێ نیشاندانی بەکەڵك. بەسەرهاتی جەماوەری زۆر لێکراوو ستەمدیدەی نەتەوەی بێ دەرەتانی کوردو کارەساتی خوێناوی مێژووی کوردستانمان دێنێتەوە بیرو لێ نزیك دەخاتەوە تا بەهێزو گوری مەردانەی خۆمان باسکی لێ هەڵمالین.

بارزان(١١)

ئەوجێیە خۆشەی ناوی بەرزانە
مەڵبەندی کوردو جێی سەربەرزانە
قەڵای کوردزمان
چاوی نیشتمان
بۆکورد پشتیوان
خوێنی بێگانەی تێدا مەرزانە
(٢)
ئەو دڵ پاکانە فەخری وڵاتن
بۆ بەرزیی ئێمە زۆر بە ئاواتن
بەماڵو بەسەر
بەخوێنی جگەر گشت بوونە سەنگەر
بۆ سەربەستی کورد زۆر بە ثەباتن
(٣)
چەند جار هەستاون بەرامبەر دوژمن

شەڕیان کردوە تێکڕا پیاوو ژن
لەشەڕدا پسپۆڕ
کوردی سلاح شۆڕ[12]
دوژمنیان چاوشۆڕ
کۆڵیان نەداوە لەڕێی سەرکەوتن
(٤)
ئەی خوێن پاکانی خاکی کوردستان
دریغی مەکەن بۆ خێڵی بارزان
لەمەر کوێیەبن
لەرقی دوژمن
قەدریان بگرن
چونکە بۆ ئێمە بوونە پشتیوان[13]

لەوسفو پیاهەڵگوتندا بە من وایە لەشاعیرانی دیکە کەمتر نەبووە. بڕوانە دیمەنی هەمەرەنگی شەنگو شۆخی پارچەی "پیرەمەگروون" بە راستی زۆر چاك دەسەڵاتو توانای شیعرو شارەزایی شاعیرمان بۆ دەردەخات کە چۆن لەسروشتی خۆرسك وردبۆتەوە، هەتا بڵێت تەبیعەتی فرەجوانو ناسكو باڵای لەسروودی "پیرەمەگروون" دا بۆ هاتووە، شێوەی ئەم هونەرەو وەسفە بەرزەی گەیاندۆتە ئەوپەڕی سەرکەوتوویی‌و جوانی لە ئەدەبیاتی کوردیدا، لە پاڵ ئەمەشدا بە هاوارێکی پڕ لە هەستی خۆشەویستی‌و وڵاتخوازی‌و وریایی‌یەوە دەیەوێ لایەنی ئازادیخوازانەی ئاشکرا بکات.

پیرەمەگروون موقەدەسی
دۆستی دائیمی کوردی
بەو مەنزەرەی شیرینەوا
دافعی سەد نەوع دەردی
قامەتی بەرزی تۆ
دامەنی سەوزی تۆ
نیشانەو رەمزی تۆ
باعیسە لەبۆ نەمێشتنی میحەن[14]

دوا وتەم ئەگەر بە چاوێکی ورد سەیری دیوانە شیعریەکەی ئەم شاعیرە پێشـکەوتنخوازە بکـەین زۆر بـاری سـەرنجی زانسـتیو رووناکبـیری شاعیرمان بۆ روون دەبێتەوە.

پەراوێز:

١-شاعیر پێش ناوی بەختیار نازناوی (سەرکەوتوو) بوو کە گۆڕێنی فائیقە.

٢-لە دەستنووسێکدا بەختیار سـاڵی ١٩٠٨ ی ز بـە مێـژووی لـەدایك بوونی خۆی داناوە.

٣-لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ناڕەوای ئینگلیزەکاندا لە سلێمانی ماڵی مـەلا عـەبدوڵلای بـاوکی بـەختیار زێـوەر دەپشـکنن‌و دەسـت بـۆ کتێبخانەکەی درێژ دەکەن‌و هەرچی دەستنووس هەیە بە تالانی دەبەن. مەلا عەبدوڵلا بەم کارەساتە زۆر نیگەران دەبێ، بەختیاری کـوڕی کـە ئەمە دەبیستێ خۆشبەختانە بەهانای باوکی دێ‌و دەڵێ: بابە موژدەت دەمێ، ئارام بە، هەموو شیعرەکانتم لەبەرە قەول بێ هەر ئێستا بۆتی دەنووسمەوە.

٤-بۆ کورتەی ژیاننامەی شاعیر سوود لـە کتێبـی "کـاروانی شـیعری نوێی کوردی" کاکەی فەللاح وەرگیراوە، چاپخانەو بلاوکردنەوەی کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی یەکەم، بەغداد، ١٩٧٨.

٥-حسەین عارف (چـیرۆکی هونـەریی کـوردی ١٩٢٥- ١٩٦٠) بـەغدا، چاپخانەی دار الحریە، ١٩٧٧، لاپەڕە ٨٤-٨٥.

٦-بڕوانە: دەستنووسی شاعیر، مەبەست لـە دەستنووس ئەوە نیـە کە بەدەستو خەتی شاعیر خۆی نووسرابێتەوە، بەڵکو دەستاو دەستی پێ کراوە.

٧-دەستنوس، دەستخەتەکە بەشـێوە نووسـی عـەرەبی نووسـرا بـوو. ئێمە هێنامانە سەر رێنووسی باوی رۆژ.

٨-دەستنووس.

٩-دەستنووس.

١٠-بەختیار کە لە رۆژی ٣ی تـەمووزی سـاڵی ١٩٣٨ دا دەسـتی بـە شیعر نووسین کردوە یاسـایەکی جـوانو پەسـەندی بـۆ خـۆی رەچـاو کردووە بەوەی هـەر شیعرێکی وتبـێ رۆژو مـانگو ساڵو شـوێنەکەی

لەسەر دیاری کردووە، کە ئەمەش چۆنیەتی گۆڕانی ژیانی ئەدەبیی شاعیرەکەمان بۆ ئاسان دەکاتەوە.
١١-بۆ یەکەم جار ئەم شیعرەی بەختیارم لە گۆڤاری "هەڵوێست" ی ژمارە (٥)، خولی دووەم، ١٩٩٠ دا بڵاوکردۆتەوە، ئەوەش پێویستە بڵێم، شیعرەکە خۆی لە دەستنووسەکەدا بێ ناونیشانە، من خۆم ئەو ناونیشانەم بۆ نووسیوە.
١٢-سلاحشور: کۆڵنەدەر، خەباتگێڕ
١٣-دەستنووس، ئەم شیعرەو چەندان دانە شیعری دیکەی شاعیر، لەدیوانە چاپکراوەکەی ساڵی ١٩٨٩ بڵاونەکراونەتەوەو بەر دێوەڵۆکەی سانسۆری رژێم کەوتووە.
١٤-دەستنووس، کاتی خۆی هەندێ شیعری شاعیر لەگۆڤاری کتێبی قوتابخانە رەمسیەکاندا بڵاوکراونەتەوە، لەبەر ئەوە ئێمە پشتمان بە دەستنووسی شاعیر بەستووە بە پێویستمان نەزانی ئیشارە بۆ جێگەیەکی تر بکەین.

شیعری بارزان

دوای ٣٨ ساڵ، بەسەر کۆچی دوایی شاعیری جوانەمەرگی ئاشتیخوازو کوردپەروەرو نوێکارو لەش بەئازارو بێ ریا بەختیار زێوەر (١٩٠٨-١٩٥٢)، بنەماڵەکەی سەرجەمی شیعرەکانی شاعیریان لە دیوانێکی ٢٣٢ لاپەڕەیی قەوارە بەتاڵدا کۆکردۆتەوەو ساڵی ١٩٨٩ دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی چاپو بڵاوی کردۆتەوە.

ئەوەی شیاوی باسە ئەوەیە، یەکێ لە شیعرە شۆڕشگێڕانەی بەختیار کە بۆگەلی کۆڵنەدەری کوردو لەپەسنی ئازایی شەرکەرانی خێڵی دوژمن تەزێنی "بارزان" نوسرابوو شیعری "بارزان"ە. دێوەزمەی سانسۆری رژێمی شۆڤێنی عەفلەق -تکریتی دوژمن بە کورد، رێگەی نەداوە لەگەڵ چەند دانە شیعری دی بەختیار لەدیوانەکەیدا رووناکی ببینن و جێیان ببێتەوە.

ئەم کارە بێ ئەدەبی رژێمی بۆرژوازی عێراقی داگیرکە وەنەبێ هەر بۆ دیوانی شاعیری ناوبراو ئەنجامی دابێ، بەڵکو بەرامبەر بە شیعری مێژوویی، سیاسی، کۆمەڵایەتی کە هەنگاوی مێژوویی پڕ خۆنازیی و دواڕۆژی بووکی رازاوەی کوردستان دەنەخشێنێ چاوی بەرایی نایە..

هەروەتر لەکاتی چاپکردنی دیوانەکانی شاعیری کورد کامەران موکریشدا (١٩٢٧-١٩٨٦) چەپکێك لە شیعرە سیاسیی و حەماسیی و شۆڕشگێڕەکانی کە لە ساڵانی شۆڕشی مەزنی ئەیلوول بوونە ویردی سەر زمانی خەڵکی نیشتمانپەروەری کوردو لاوی کون لە جگەر نەبووی خوێن گەرمو جگەرسۆزی رێگەی خەباتو خۆبەختکەرو ئازادی، دێوەڵۆکەی سانسۆری دەسەڵاتدارانی پەتو سێدارەی بەغدا نەیهێشت لە دیوانەکەی ساڵی ١٩٨٧دا چاپ بکرێنەوە.

لەبەر ئەوەی ئەم شیعرە بەرزەی بەختیار زێوەر لە ئاکامی هەڵو مەرجێکی مێژوویی و پڕ لەکارەساتی وولاتەکان لەدایك بووو ژانو ئازارو هیواو ئاواتو رێبازی مێژوویی واقیعی خەباتی گەلەکەمانی بە راستگۆیی نیشانداوەو لەبەر چاوگرتووە.

لەیادی ٣٨ ساڵەی کۆچی دوایی بەختیار زێوەری شاعیری ناسك خەیاڵو بەکوێرایی چاوی ناحەزانی شیعری خوێنو خەباتی کوردی، شیعری سروودی نیشتمانی "باروان" چاپو بڵاو دەکەینەوە.

(١)
ئەو جێیە خۆشەی ناوی بارزانە
مەڵبەندی کوردو جێی سەربەرزانە
قەڵای کوردزمان
چاوی نیشتمان
بۆ کورد پشتیوان
خوێنی بێگانەی تێدا هەرزانە

(٢)
ئەو (دڵ) پاکانە فەخری وڵاتن
بۆ بەرزی ئێمە زۆر بە ئاواتن
بەماڵو بەسەر
بەخوێنی جگەر
گشت بوونە سەنگەر
بۆ سەربەستی کورد زۆر بە سوباتن

(٣)
چەند جار هەستاون بەرامبەر دوژمن
شەڕیان کردووە تێکڕا پیاوو ژن
لەشەڕا پسپۆڕ
کوردی سیلاح شۆڕ[1]
دوژمنان چاوشۆڕ
کۆڵیان نەداوە لەڕێی سەرکەوتن

(٤)
ئەی خوێن پاکانی خاکی کوردستان
درێغی مەکەن بۆ خێڵی بارزان
لە هەر کوێیەبن
لەرقی دوژمن
قەدریان بگرن
چونکە بۆ ئێمە بوونە پشتیوان

[1] سیلاح شۆڕ: کۆڵنەدەر، خەباتکەر، نەبەز.

فانی

۱۹۱۰-۱۹۷۳

ئاوردانەوەیەك لە ژیانو شیعرەكانی فانی

كورد خاوەنی گەلێك تێكۆشەرو شاعیرو ئەدیبو هونەرمەندی لێهاتوو بووە كە خزمەتێكی گەورەیان بە نەتەوەكەیانو بەزمانو ئەدەبو كولتووری كوردی كردووە، یەكێك لەو شاعیرو مرۆڤە بەئەمەكو ماندوونەناسو ئاشتیخوازانەی رێگای ئازادیو مەیدانی ئەدەبیماز مامەند ئاغای فانییە، كە چ بە شیعرو چ بە كردار نازایانە دژی رژێمی داگیركەرو بزاڤی خێڵەكی رووبەڕوو بۆتەوەو بەگژیاندا چووە سەرجەمی شیعرەكانی فانی شایەتی ئەم راستییەن.

حاجی قادری كۆیی (١٨١٦-١٨٩٧) یەكەم دانەری بەردی بناغەی شیعری نیشتمانیو كۆمەڵایەتی كوردییە، دوای ئەو شاعیرانی دیكەی وەك مەلای گەورەی كۆیە، ئەحمەد موختار جاف، ئەسیری، قانع، بێكەسو هێمن.. تاد لەسەر هەمان رێبازی مامۆستاكەیان رۆیشتوونو پەرەیان بەم رێبازەی شیعری كوردی داوە.

مەبەستی سەرەكی شاعیرانی سەر بەم رێبازەو قوتابخانەیە تەنیا دەربڕینی ناوەرۆكو هوشیاركردنەوەی خەڵكی رەشو رووتو ستەملێكراوی كورد بووە. فانیش لەسەر هەمان رێبازی حاجی قادرو لەتەك شاعیرانی سەردەمی خۆی، وەك شاعیرێكی بەتوانای شۆڕشگێڕ بەردەوام بووە.

فانی كێیە؟

ناوی راستی مامەند ئاغای كوڕی رەسووڵ ئاغایەو لەهۆزی میراودەڵی پشدەرە. بە مامەند ئاغای قایمقام ناسراوە چونكە باوكی لەسەردەمی توركدا قایمقامی قەزای چەمچەماڵ بووە، بێجگە لەم نازناوە، لەشیعرو ئەدەبیاتی كوردییدا بە (فانی) ناسراوە.

فانی لە ساڵی ١٩١٠ لە ئاوایی (مەرگە) ی ناوچەی قەڵادزێ، مەڵبەندی بەیتو حەیراتو بەستەی رەسەنی کوردەواری لەدایك بووە.
فانی وەك هەموو شاعیرانی کلاسیکی کورد لە مزگەوتو ناوەندە ئاینییەکان، کە ئەوکاتە تاکە سەرچاوەی زانینو خوێندن بوون، خوێندوویەتیو ئاشنای ئەدەبیاتو زمانی عەرەبی، فارسیو تورکی بووە، لە ساڵی ١٩٥٧دا کراوەتە سەرۆکی شارەوانی مەرگەو لە ساڵی ١٩٦٤دا دەستی لەکارەکەی کێشاوەتەوە.
فانی لە ٣-١-١٩٧٣دا هەر لەدێی مەرگە کۆچی دوایی کردو دوای خۆی یانزە نەوەی بەجێهێشتوون، شەش کور: سەلیم، محەمەد، ئەنوەر، کەمال، فەرەیدونو پشتیوانو پێنج کچ: نەسرین، لەعلیە، رەوشەن، پاکیزەو رووناك.
فانی لەسەرەتای لاوییەوە مەیلو ئارەزووی شیعرنووسینی بووەو ویستوویەتی بە چەکی قەڵەم بچێتە سەنگەری بەرەنگاربوونەوە دژی جەورو ستەمی ئاغای دەرەبەگو نەیارانی ئازادیو دژی چەوساندنەوەی نەتەوەییو بیری پێشکەوتنخوازیو زانستو خوێندەواری بەناو لادێکانی کوردستاندا بڵاوکردۆتەوە.
فانی گەلێك لە شیعرەکانی خۆی لە گۆڤارو رۆژنامە کوردییەکاندا بڵاوکردۆتەوە. بەڵام تەنیا بەشێکی کەمی شیعرەکانی، کە بریتیە لە دیوانێکی ٢٦٠ لاپەڕەیی، لەلایەن شاعیرو ئەدیبی بەتوانا کاك کەمال میراودەلی کوڕی شاعیرەوە بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٧٥دا چاپو بلاوکراوەتەوە.
شیعرەکانی ناو ئەم دیوانە بەم جۆرە دابەشکراون:
١-نیشتمانی.
٢-کۆمەڵایەتی.
٣-دڵداریو خۆشەویستی مەجاز (غەزەل)
٤-چیرۆکە شیعرو.. بابەتی جۆراو جۆر.

بەپێی تامو چێژی ئەدیبی من شیعرەکان زۆر رێکو پێکو چەلەنگو رازاوەن. ئەم جوانیو رەدیفیو جەربەزەییەش پتر بە هۆی بیرو بۆچوونو هەڵوێستی مەردانەو دڵسۆزی شاعیرەوەیە کە لە دووتوێی شیعرەکانییدا رەنگیان داوەتەوە.

فانیو هاندانی لاوان بۆ خوێندن

ئەگەر لەدیوانی فانی وردبینەوە دەبینین گەلێك جار ستایشی خوێندنو خوێندەواریو زانست دەکات. بەلای شاعیرەوە خۆگۆشکردن بە زانستو خوێندنو خوێندنەوە مرۆڤ پێشدەخات. شاعیر لە چەندین هۆنراوەدا دووپاتی دەکاتەوە کە نەخوێندەواری دەردێکی کوشندەی کۆمەڵایەتیو کۆسپێکی هەرە گەورەو دژواری پێشکەوتنو بێهێزی مرۆڤی کوردە لە رێی نەگەیشتنی بە کۆمەڵگای جیهانی.

فانی بە شیعرەکایرا دەردەکەوێت کە کتێبی رۆشنبیریو تازەبابەتی سەردەمی خۆی زۆر خوێندۆتەوە کە لە زمانانی ئەورووپاییەوە تەرجومەی زمانی گەلانی ناوچەکە دەکران. فانی لەرێگەی زمانانی عەرەبی، فارسیو تورکییەوە ئاگاداری رووداوو هەواڵەکانی سەردەمەکەی خۆی بووە.

لەکاتێکدا کە نەخوێندەواری باڵی شوومی بەسەر کوردستاندا کێشاوەبوو. فانی وەك شاعیرێکی مولتەزیم بەرامبەر بە مەسەلەی گەلو نیشتمانەکەی، هەوڵی دامەزراندنی قوتابخانەی دەدا تا ببێتە هۆیەکی بزوێنەرو پاڵپشت بۆ هۆشیار بوونەوەو رابوونی لاوانی کورد، بە هیمەتی جوامێرانەی خۆی لە ساڵی ١٩٥١دا توانی قوتابخانەیەك لە مەرگە بکاتەوە. ئەگەرچی ئەو قوتابخانەیە دوو جار لەلایەن ئاغا ناتێگەیشتووەکانی مەرگەوە سوتێندرا، بەڵام فانی خۆراگرانە کۆڵی نەدا تا قوتابخانەکە سەری گرت.

شاعیر لە پێشدا کوڕو کچی خۆی نایە بەر خوێندنو پاشان داوای دایکو باوکان کرد کە منداڵەکانی خۆیان بنێرنە قوتابخانە بۆ ئەوەی فێری خوێندەواتریو زانست ببنو لەو ڕێگایەوە بتوانن لە خەوی غەفڵەت ڕاچەنن‌و لە تاریکستانی نەزانین ڕزگاربن.

لاوی کوردستان هەتاکەی مەستی بادەی غەفڵەتی؟
نووری هیوای نیشتمانی پشتیوانی میللەتی
جۆشو هۆشی تۆ نەبێت خورشیدی ئیقباڵو زەفەر
تا ئەبەد دەرناکەوێ لەم خاکە نوورو تەلعەتی
چاوەنۆڕی هەوڵو تێکۆشینە دایکی نیشتمان
مێشکو بازووی تۆیە جێی داهاتی عززو شەوکەتی
مەستە وەك لاوانی زانا رووکە شاری عیلمو فەن
تا نەجاتت بێ لەداوی دێوی جەهلو ئافاتی
میللەتی بێ عیلمو زانین تا ئەبەد یەك ناگرێ
گەر بە زانین ئاشنابێ سەهلە ڕێکیو وەحدەتی

فانیو شیعری کۆمەڵایەتی

فانی شاعیر ڕقو توورەیی خۆی بەرامبەر بە بەگو ئاغاو شێخو دوژمنانی ئازادیو کۆنەپەرستانی ناوخۆ دەربڕیوەو بە کەسانی هەلپەرستو نۆکەری بێگانەو بەهۆیەکی سەرەکی دواکەوتنو ژێردەستی داناون.

نەئاغامو نەکوێخامو نەشێخم
لیباسی موفتەخۆرانم لەبەربێ
بەسەر مەستیو پەستی رابوێرم
سەرم وەك بەردی ڕێگا بێ خەبەر بێ

لەگەڵ دوژمن بەدیناری بسازم
وڵاتم گەر هەموو زێڕو زەبەربێ
لەچاکەی هاوزمانان چاوو گوێچکەم
هەتا گیانم لەبەربێ، کوێرو کەڕبێ
لەسەر کیسەی گەلو داهاتی کۆمەڵ
مریدو نۆکەرم فێری لەوەڕ بێ
لەناو دێ تۆوی شۆڕو شەڕ بچێنم
هەتا خێری نەسیبی من لەشەڕ بێ
رەفیقو خۆشەویستی من کەسێ بێ
کە خاوەن چێشتی چەورو زیوو زەڕ بێ
تفـو لەعنەت لەوانەی وایە دڵیان
کە خۆیان شادو گەلیان دەربەدەر بێ

فانیو بەدکارانی دڵ

فانی رژێمە داگیرکەرەکانی کوردستان بە بەدکارانی دڵ ناو دەبات. کە بـۆ کـورد بوونەتــە ملـۆزەو بەشـێوەیەکی دڕندانــە مـافی نەتــەوەییو سەربەستیو ئازادی کوردیـان پێشـێل کـردووەو، تەنانــەت سـەرەتایی ترین مافی سروشتی مرۆڤ بەکورد رەوا نابینن:

یوسفی دڵ کەوتە ناو زیندانی غەم
دەنگی ناڵەی دێ لەبەر زۆری ئەلەم
باسی غوصصەم گەر بکا نووکی قەڵەم
دێنە شێوەن عەرەبو رۆمو عەجەم
گەرچی هەر ئەوسێبەشن بەکاری دڵ
دایکی پاکی نیشتمانی جوانی من
هەرکە دیتی بۆ ئەوە گریانی من

خوێنی تۆیەو موڵەعی دەرمانی من
پێی گوتم ئەی لاوی کوردستانی من
لابەرن مەردانە عەیبو عاری دڵ
داستانی میحنەتی کوردی هەژار
گەر بنووسم بۆوچان لەیلو نەهار
هێنده بێ پایانه ناوترێ بەزار
لێی گەڕام با بمێنێ یادگار
ئەو حیکایەتە لەناو تۆماری دڵ

فانی چەند پارچە شیعرێکی بەسۆزی شیوەنو ماتەمی بۆ سەرۆکو کەسانی دڵسۆزی خەباتی رزگاریخوازی کورد نووسیوە لە هۆنراوەیەکدا لەسەر زمانی شەهیدی نەمر قازی محەمەدەوە قسە دەکاتو لەبری شینو ماتەمی رۆمانتیکییانە نەخشەیەکی شۆڕشگێڕانەی بە شیننامەکە بەخشیوە:

ئێمە رۆیشتین لەرێگەی رستگاری نیشتمان
بووینە سەرمەشقێکی گەورە بۆ کوڕانی قارەمان
چاترە مردن بە مەردی نەك بە نامەردی ژیان
قەت مەفەرموو پێشەوامان مردو کوردان بێنەوان
پێشەوای گەل ئەو کوڕانەن دێنە مەیدانی خەبات
پاڵەوانی تۆڵەسێنن قارەمانی کارەسات

فانیو شیعری دڵداری

شاعیرانی پێش فانی باسی جوانیو ئەوینو خۆشەویستی دولبەرەکانیان کردووەو تەنانەت هەندێکیان تارادەی پەرستن دولبەرەکانی خۆیان خۆش ویستووە، ئەم خۆشەویستییە بە وەسفێکی رووتی جوانیی دولبەر دەست پێدەکاتو هەندێ جاریش پڕە

لەزیادەڕۆیی بەلاغەت. تـا دەگاتــە وەسـفی لـەشو رادەی هـەوەسو ئارەزووی لەش، هەندێك جاری دیكەش شیعری كوردی بەرەو جیهانی تەسەوفـو شیعری دڵداریی سۆفییانە پەلی كوتاوە، كە ئەمە لە شیعری شاعیرانی سـۆفیی وەك مـەلای جزیـری، ئەحمـەدی خـانی، مەولـەوی‌و مەحویدا روونو دیارە.

فانی سەرباری شیعری شۆڕشگێڕی‌و نیشتمانی، كە گەورەترین بەشی شیعرەكانی گرتۆتـەوە شـوێن پێـی شاعیرانی پێش خـۆی لەشـیعری دڵداریدا هەڵگرتووەو بەشێوەی ئەوان شیعری نووسیوە.

فانی كە باس لەژن دەكات لەمەدحی خـەتو خـاڵو پەرچـەمو كولّمـی سـوورو لێـوی ئـاڵو جوانــی‌و شـۆخی مەعشـوقە نەدوی‌و دەكەوێتـە وەسفێكی هێندە جوانو چەلـەنگ كـە لـە شـاعیرانی سـەردەمی خـۆی دوانەكەوتبێ:

ئەو شۆخە كە شای مەملەكەتی حوسنو جەماله
لێو قرمزە، چاو مامزە، شیرین خەتو خاڵه
ماچی دەمی وەك شەهدە چ شیرینە مژینی
بێ ماچی دەمی ئەو دەمی من تینووە تاڵه
نارنجی مەمی گەنجی خودادادە لەناو دەس
هەڵگرتنی دەستم لەسەر ئەو گەنجە مەحاڵه
خۆشی لەژیان نووستنی شەوكارە لەگەڵ تۆ
گەر مانگە، ئەگەر ڕۆژە، ئەگەر حەفتەو ساڵه
مەشكێنە لەمەولا دڵی ناشوفتەیی (فانی)
ماچی دەیە خوێنی بكە ناو كاسە حەڵاڵه

فانی جگە لەوەی كە بە زمانێكی ساكارو بێ ئەوەی پەنا بەرێتە بەر وشەسازی‌و هەندێك وردەكارییەكانی دیكەی شیعر، زولف بە رەشمارو شەوی تار، مەمك بە لیمۆو نارنجو هەنار، ئەبرۆ بە شمشێرو چاو بە نێرگزو گوڵنەستێرە.. تاد چوناندووە.

ئەوەی جێگای شایانو گرینگییە ئەوەیە کە فانی، بەجیاواز راو سەرنجو لەچاو شاعیرانی پێش خۆی زیاتر بایەخ بە بابەتە کۆمەڵایەتییەکان دەداتو قووڵتر دەچێتە بنجو بناوانیان. بەچاوی رێزو بایەخ پێدانی دوور لە ئارەزووی سێکس سەیریان دەکاتو بە زمانە ناسکەکەی وێنەیان دەکێشێت.
ئەم رێز لە جوانی گرتنو پیاهەڵگوتنەی شاعیر لە هەندێك شیعریدا باسێکی دڵداریی رووت نییەو لەسنووری خۆشەویستی پەتیدا تێپەڕیکردووە. واتا فانی لایەنی وەسفو پیاهەڵدانی جوانی ئافرەتو رازاندنەوەی ئەو جیهانەی رەچاو نەکردووە. بەڵکو، وەك شاعیرێکی مولتەزیم بە مەسەلە کۆمەڵایەتییەکانەوە لەدیدێکی سیاسیو کۆمەڵایەتیو باوەڕبوون بە یەکسانی نێوان نێرو مێ، باسی ژن دەکات کە بەدرێژایی مێژوو حەزو ئارەزووەکانیان پێشێل کراونو ژیانیان وەکە ژیانی زیندانییەك بووە.

بەبازاڕی جوانیدا بە سەربەستی برۆ جارێ
مورێدو مورشیدو موفتی وەك من شێتو شەیداکە
ئەگەر پێت خۆشە کوردستان وەکو جەننەت موعەتتەرکە
بکە زوڵفی تەڕت شانەو سەعاتێ رووبەڕەو "با" کە
جلی کوردی لەبەرخۆکە لەبەزمی مۆلە پۆشانا
حەیاو حوسنو سەفا دەرخە هەموویان بێ سەروپاکە
کە بۆ عیلمو سەنایع بێ جوانە پەیڕەوی کردن
دەنا بۆ حیفزی ئاوی روو، لەجلی مۆلە حاشاکە
کە (فانی) عیشقی پاکی بێ دڵی پاکی مەڕەنجێنە
بەدەستی مەرحەمەت جێگەی لەباخی سینە بۆچاکە

شاعیر وەکو بەشیعرەکانییەوە دیارە، تاڵیو چەرمەسەریی ژیانی زۆر چەشتووەو، شاعێرێکی میللیو شۆڕشگێڕی چاوقایەو نەبەزو

کۆڵنەدەری سەردەمی خۆی بووە. ئەگەر بەرگەکانی دیکەی دیوانەکەی چاپ بکرێن ئەوا ئەوم مەسەلەیە فراوانتر دەردەکەوێت.
ئێمە بەشێکی زۆر کەمی شیعرەکانی فانیمان لەبەر دەستدایە، کە لە ساڵی ١٩٧٥دا چاپکراون. زۆربەی شیعرەکانی ناو ئەم دیوانە شیعری نیشتمانپەروەریی‌و شانازیکردنن بە خاکو وڵاتو مەسەلەی نەتەوەییەوەو پڕن لە هەستی نیشتمانپەروەری، فانی کاتێك باس لە مەسەلە کۆمەڵایەتی‌و سیاسییەکان دەکات، یان باس لە خوێندنو زانستو سروشتو تەنانەت لەهەندێ شیعری دڵداریشدا، بیرو هەستو سۆزی نیشتمانپەروەری لە شیعرەکانیدا دەردەکەون.

چ خۆشە رومەتی ئاڵت کە وەختێ ئارەق دەمێنێ
دەڵێی‌وا شەونمەو دەتکێ لەسەر دوو پەلکی لالەکەش
لەبەینی زوڵفو روو و چاوت، کرا بەش بەش حەواسی من
وەك خاکی گەلی کوردی کە زاڵم کردیان بەش بەش

زمانی شیعری‌و وشەو زاراوەی شیعرەکانی فانی کوردییەکی سادەو رەوانن. لە هەڵبژاردنو دەربڕینیاندا زۆر لە خۆکردنی تێدانییە، هەر ئەو زمانە کوردییەیە کە خوێندەوارو نەخوێندەوار قسەی پێ دەکەن. شاعیر خۆی لە وشەی قەبەو گرانو زاراوەی سواو پاراستووە. ویستوویەتی هەموو کەس لەزمانی شیعرەکانی تێبگەن.
سەرنج:
شاعیرێکی دیکەی کلاسیکی‌و نیشتمانپەروەر هەیە بەناوی (فانی) کەناوی مەلا حەسەنی فانییەو خەڵکی دێی ئابلاخە، کە ئەم دێیە ئێستا گەڕکێکە لەشاری سلێمانی. مەلا حەسەنی فانی هەر لەوێ بە مەلایەتی ژیاوە، تا لە ساڵی ١٩٤٠-دا کۆچی دوایی کردووە.
لەم بارەیەوە بڕوانە:
دوکتۆر مارف خزنەدار، لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، بەغد ١٩٨٤ ل ٤٣

شێخ لەتیفی حەفید

١٩١٧- ١٩٧٢

شێخ لەتیفی حەفید

شێخ لەتیف کوڕی سەرکردەی بەناوبانگی کورد شێخ یمەحموودی نەمرو کوڕی شێخ سەعیدی کوڕدی کاك ئەحمەدی شێخ (١٢٠٨-١٣٠٥) کۆچی، کوڕی شێخ مارفی نۆدێیە کە یەکێك بووە لە زانا ئاینییەکانی کوردستان.* خوالێخۆشبووی باوکی دوو ژنی هێناوە: یەکەم پاش شەهیدبوونی کاکی واتە: خێزانی شێخ ئەحمەدی مارە کردووە کە ناوی ئایشێ خانو کچی شێخ مارف (نقیب) ی شێخ محەمەدی کاك ئەحمەدی شێخ بووە.

خوا لەم ژنە کوڕو کچێکی پێ بەخشیون ناویان -لەتیف- و حەلاوەخان بووە، دووەم-بەهیەخانی کچی ئەمینی عەتاری هێنا، دوو کوڕی لێ بووە، شێخ بابەعەلیو شێخ رەئووف.

شێخ لەتیف لە ساڵی ١٩١٧ لە شاری قارەمانانو پڕشکۆی سلێمانی لە بنەماڵەیەکی بەناوبانگی کوردپەروەرو دین دارو ئەدەب پەروەر هاتۆتە دنیاوە، لەسەردەمێکی پڕ لە کارەساتو تەقینەوەی مێژوویی‌دا چاوی ژیانی هەڵهێناوە، خودا لێ خۆش بوو ئەحمەد تەقی (؟ -١٩٦٠/١/١٣) ئەڵێ: "ئەم خێزانە خانەدانەی شێخ مەحموود پتر لە (١٥٠) ساڵە لە کورسدتاندا ناوبانگیان بڵاوەو جێگایەکی تایبەتیان هەیە. هەموو کوردستانو بە تایبەتی لەلادێکاندا بەچاوی رێزو پیرۆزەوە تەماشای هەموو وەچەیەکی شێخ مارفیان کردووە". ناوبراو بەم جۆرە لەسەر باسەکەی دەڕواو دەنووسێ: "نەوەکانی شێخ مارف نەك هەر لەناو کوردستاندا رێزیان ئەگیرا، بەڵکو لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانیشەوە حسابیان بۆ ئەکرا، بەرادەیەکی‌وا کە سوڵتان عبدالحمیدی دووهەم شێخ سەعیدی حەفیدی بەمیوانی بانگ کرد بۆ ئەستەمبوڵ، شێخ مەحموودیش کە هێشتا منداڵ بوو لەم گەشتەدا بەشداری کرد.[1]

هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە سێ ساڵان، دوای بەدیل گرتنی (شێخ مەحموودی قارەمان) بەخاوو خێزانەوە روویان کردە نیشتمانی ژووروو

واتا: باکوری ڕۆژهەڵات لای سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شکاك). شێخ لەتیف لە تەمەنی سیازدە ساڵیدا بوو لە ساڵی (١٩٣٠)دا بەشداری بزووتنەوەی خەباتی چەکدارانەی شۆڕشی کوردی کردووە. لە ساڵی ١٩٤٣دا لەلایەن حکومەتی کۆنەپەرستی پاشایەتی گۆڕکراوەوە پەلامار درا، بەڵام دەستگیر نەکراو خۆی گەیاندە کوردستانی ئێران، دوای ساڵێك گەڕایەوە.

بەراستی هەستو نەستی ئاوێنەیەکی بێگەرد بووە بەرانبەر وڵاتەکەی، بیرو باوەڕی نیشتمانیو کۆمەڵایەتی بڵاودەکردەوە، ئەمە کارێکی گەورەی کردە سەر مشتو ماڵ کردنی ژیانی سیاسی کە بچێتە ناو بنجو بناوانی ژیانی کۆمەڵی ڕەشو ڕوتو هەژاران.

تەمەنی (٢٠) ساڵان بوو پارتێکی ڕامیاری دامەزراند بە ناوی (کۆمەڵی برایەتی) یەوە کە هەموو توانایەکیان بۆ ڕزگاری گەل تەرخان کردبوو دژی هەموو جۆرە چەوساندنەوەی نەتەوەیی. لەکاتی دامەزراندنی (پارتی دیموکراتی کورد) لە ساڵی ١٩٤٦ دا بە جێگری یەکەمی سەرۆکی پارتی هەڵبژێردرا. بە هەمو توانایەکیەوە لەدروست کردنی کۆماری جوانەمەرگی مهاباددا بەشداری کردووە.

گرتنو دەربەدەریو ڕاونانو دوور وڵاتی زۆری چەشتووە، گیراوەو لە شاری بەصرە خراوەتە بەندیخانەوە تاکو تەقینەوەی ڕاپەڕینەکەی ١٤ ی تەمموزی ١٩٥٨ ماوەتەوە.

ئەم شیعرەی لەگرتووخانەی ناوبراودا وتووە:

ڕۆژژ لەبەر فرمێسکی چاوو شەو لەبەر ناڵانی دڵ
ئێشی چەند زۆرە برینو داخی خەمخوارانی دڵ
وا پلوسکی بەستووە فرمێسکو خوێناوی جگەر
سەیرە ئارایش ئەکەن بەو خوێنە خوێنخوارانی دڵ[٢]

ئێمە لێرەدا وەك شاعیرێك باس لە شێخ لەتیف دەکەین، لە ژیانیا وەك نەختێك لەمەوبەر وتمان ئاوارەو دڵ پڕ زووخاو بووە، هەمیشە خەم هاوڕێو ئەنیسی بوو، ئەو کارەساتو ڕووداوانەی کە لەژیانی ڕۆژانەیدا ئەی دی کاری کردۆتە دیوی ناوەوەی دڵو دەروونی. شیعری (سکاڵا) باشترین نموونەی ئەم لایەنەیەتیو دەڵێ:

هەمیشە لانە شێواوو دڵ شکاوم
ببینە، ئەشکی حەسرەت دێت لەچاوم
هەناسەی ئاگرینی توێی دەروونم
نیشانە بۆ دڵو جەرگی سووتاوم
بەڕوو خۆشیم نەکەی بڕوا عەزیزم
وەرە سەیری دەروونی پڕ زووخاوم

لەبارەی شیعر هۆنینەوەو گەڕان بە شوێن ناوەڕۆکدا دەسەڵاتێکی بەرزی شاعیرانەی پێوە دیارە. شاعیر دڵدارو دولبەرو عاشق بووە، جوانی خۆش ویستووە، بەڵام عاشقێکی زەمینی، دوور بووە لە ئاسمانو خەیاڵی سۆفیزمی، لە مەیدانی شیعری دڵداریدا شوێنێکی گرنگی وەرگرتووە تەعبیرو وێنەکانی سەرکەوتووە وەك:

ئەو گرۆکاڵەی کەئێستە دڵ خەریکە فێر ئەبێ
وابزانم لێوی تۆ بمژێ تەواوی تێر ئەبێ
هەر بە ساوایی بەسێوی ئاڵەوە فێرە دەمی
بۆیە هەرکەس حەز بە ڕەنگی ئاڵە، ئاخرخێر ئەبێ

ئەمەشیان وێنەی ئەو دڵدارییەیە کە شاعیر بۆ ئەوپەڕی دێوانە بووەو خۆشی گەرەکە.

گەردنت مەر مەر وەکو کێلێك بشی بۆ گۆڕەکەم
جەننەتی چی، وا ئەزانم مەیلی حۆری مەر نەکەم

بەبۆنەی کۆی دوایی (شێخ لەتیف) موە خەم ئەوەندەی تیرێك لەدڵی دۆستێکی کاریگەر بوو، دڵو دەروونی ئەم دۆستە هەژاندو بە چاوی فرمێسکاوی‌یەوەو بەدڵی غەمگینەوە بە غەزەلێك شینی بۆ دەکات ئەمە تەواوی تێکستی شیعرەکەیە:

بۆ یەقینی لێم ئەی فەلەك چیت لێم ئەوێ؟
دەستی جەورو نالەباریت لەحزەیەك بۆ نەسرەوێ؟
کەی تەمەننام بوونی تۆیە، نامەوێ قەت دیتنت
چیت لە قەومی ئێوە داوە یارەبی کۆستت کەوێ
غەدرە لای تۆ ئاوەدان بێ خانەی‌ی-ئەهلی وەفا؟
بابمێنێ-باوکی کاوە- دەك سەری بەرزت نەوێ
بۆچ فراندت وابەزوویی؟ کەی مروەت وا ئەبێ؟
شەوکەتو شانت نەمێنێ، نامرادی جێی کەوێ
ساخوایە، ئەم نزایەی-دۆڵەچەوتی- وەرگری
رەحمەو عەتفی خۆت نصیبی شامی ئێمەش بێ لەوێ

دیسان هەر لە (دۆستێکەوە) لەبەشێکی تری دیوانەکەی‌دا، ئەمجا دۆستەکەی هەر ئەو دۆستەی پێشوویەتی یا کەسێکی دی[٣] بەداخەوە نازانین، لایەنی ئیجابی ئەو کردەوانەی دەردەخا کە بیری تیژو رۆشنبیری قوڵو هەڵوێستو باری ژیانی شاعیرمان بۆ دەگێڕێتەوە.

لەئاوارەیی‌و دەستبەسەری‌دا
لەووتەی راستی کوردپەروەری‌دا

لە بەندیخانەو پێوەندو کۆتا
لەژێر دەستەیی وولاتی خۆتا
لەقسەی خۆشو سوحبەتو باسا
لەگەڵ هەناسەی کەسی کەساسا
لە ووشەی ئاشتیو خۆشەویستیدا
لە تەنگانەدا، لە پێویستیدا
لەناو ژیانی دێهاتی کورددا
لەگەڵ زەبوونیو نەبوونی کورددا
لەناو زلنێو زاناو دلێردا
لە بەخشندەیی پیاوی چاوتێردا
لەخێر نەدیویو جوانەمەرگیدا
لەپادشاییو لەبن بەرگیدا
وێنەی (شێخ لەتیف) زۆر جوان ئەبینی
تێئەگەی چۆن ژیان، چۆن رابوورد ژینی

ئەم شیعرە سوکو ساکارەی لەرووی مەبەستو ناوەرۆکەوە بریتییە لەهاندانی رۆڵەی وڵاتەکەی بۆ پێشخستنی نیشتمانو چوونە ناو مەیدانی خەباتو زۆرانبازی لەنێوان ئەو دواکەوتوویيو پەیوەندییە نارێکانەی کە لەناو خۆدا هەن، بەتایبەتی دوودڵیو مەیخواردنەوە کە بەپەتاو نەخۆشییەکی پیسو کوشندەی هەرە نارەسەنو ناهەموارو ناگونجاوریو پاشەکشێی باری ژیانی کۆمەڵی کورد دادەنێ وەك لە سروودی (ئەی کوردی فەقیر) کە هەمووی ئامۆژگارییە، ئەوانەی بەلای شاعیرەوە دەبێ کەسانی شۆڕشگێڕو چاونەترس بنو مەرگی خۆیان پێش مەرگی کۆمەڵ بخەن، بۆ ئەمەیش بە یەکگرتنو دەست خستنە ناو دەستی یەکدییەوە میللەت پێش دەکەوێ کە هەموو هەموو مرۆڤێکی پێشکەوتنخوازی خەڵکی دونیا لەسەر ئەو باوەڕەن کە هیچ شتێك بەبێ

هاوكاریو پێشكەوتنو شارستانیەت ناكرێ، شارستانییەت یەعنی هاوكاریو بەیەكەوە ژیان.
لەكۆپلەی یەكەمو دووەمی شیعرەكەدا دەنووسێو دەڵێ:

ئەی كوردی فەقیر بۆچی ئەسیری؟
بۆچی گیرۆدەی بەندی زنجیری؟
براگەل بێنەوە بەیەكجار
بشكێنن تەوقی غەدار
كورینە وەرە بڕوانە
خاكمان هەموو وێرانە!
تاكەی دوو دڵی؟ دڵ پیس لەگەڵ یەك
زڕەی فنجانی مەشروبات بەپێك[4]
دەست بەنە دەست یەك، ئێوەو خواتان
بۆ پێشكەوتنی خاكی نیشتمان
كورینە بڕوانە
خاكمان وێرانە

شێخ لەتیف لە رۆژێكی گەڵێ ئاڵۆزو تفتو تاڵی دواكەوتوویی كۆمەڵی كورددا رایبواردووە. ئەم نەهامەتیو بێ ئارامیو تەنگو چەڵەمەیە لەناوەرۆكی نەژادی شیعرەكانیدا بەگشتی رەنگی داوەتەوە، وەك ژیانی خۆی لەشیعری (تەمەنی ژین)ە كەیدا بەیان كردووە تیایدا گوتوویەتی:

سەدوچوار جەژنە، تەمەنی ژینم
جەژنێكنم ندی،خۆشی ببینم
یان لە غەریبی، یا بەندیخانە

یان دەربەدەر بووم، لەم وڵاتانە
ئێرانو عێراق، هەتا باش قەڵا
وەك خێڵی قەرەج، گەڕۆك تەوەلا
یان باوك ئەسیر، یان خۆم فیرار بووم
بەدەست بەسەری، خاوەن ئازار بووم
بەسزای دوژمن، بێ وەفایی دۆست
ریشەی گەنجێتیم دەمێنرا لە پۆست
جەژنێکم نەدی، بەدرێژی ساڵ
لای باوكو دایكو عەشیرەتو ماڵ
هەر رۆژ لە شاخێ، هەر رۆژ لەدێیە
هەر رۆژ وڵاتێ، ساتێ لەجێیە
چەند سەگی دێهات بەمن وەڕیوە
چەند سەرماو گەرما، نەخۆشیم دیووە
دیداری خۆمو ئەولادو منداڵ
بووەتە خەیاڵات شتێکی مەحاڵ

راستیان فەرمووە: مزگەوت ئەڕوخێ، بەڵام میحرابی ئەمینی- شێخو ئەمریش بەهۆی بیروو باوەڕی کوردایەتیو مرۆڤایەتیو ژیانی سیاسی نیشتمانپەروەرانەیو شیعرەکانی‌یەوە توانیویەتی ئەمری بۆ خۆی بستێنێو بۆ هەتا هەتایە دیمەنو روخساری تایبەتی خۆی پێوە دیارەو مۆرکی مرۆڤێکی ئەم گەلی کوردە ئەنوێنێ.
لەم دوو تاکە شیعرە دڵگیرەی عوسمان شارباژێڕی کە ئەم رواڵەتی جوانەو هەم ناوەرۆك، لەژێر وێنەکەی‌دا نووسراوە.
ئەگەرچی مردن لاشەی ئەستێنێ
خاك-گۆشتو پێستو ئێسقان- ئەڕزێنێ
پیاوی مەزنو هونەرمەندی چاك
هەتا هەتایە ئەژیو ئەمێنێ

شیعری شێخ لەتیف بەسەر ئەم بابەتانەی خوارەوەدا دابەش ئەکرێن.
١-نیشتمانپەروەریێتی.
٢-کۆمەلایەتی.
٣-ئەڤین، دڵداری
٤-کۆمیدی، گاڵتەو گەپ، بابەتی پێکەنیناوی.

هەتا لەژیانا بوو حەزی بە بڵاوکردنەوەی شیعرەکانی نەکردووە. لە ساڵی ١٩٧٥دا کۆمەڵە شیعرێکی بەناوی (گوڵی وەریو) لەبەرگێکی شەنگو لەسەر کاغەزێکی نایابو بە (٨٢) لاپەڕەی قەوارە بەتاڵەوە چاپکراوە لە چەند رۆژێکی کەم خایاندا لەبازاڕی چاپەمەنی کوردیدا نەماو خەڵکی بە تاسوقەوە لەشوێنی دەگەڕان.

ئەوەی شایانی باسە، لەو چەندانەدا بەشێکی تر لە بەرهەمی-داستانێکە بەهۆنراوە.. داینراوە- بەنێوی -گیاکەڵەی کۆمەڵایەتی- بڵاوکرایەوە. کە لەلایەن ئەدیبی ناسراو مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم پێشەکی بۆ نووسراوە.

خولێخۆش بوو شێخ لەتیف لە ئێوارەی رۆژی هەینی ١٢ مایسی ١٩٧٢ لە نەخۆشخانەی (الراهبات) لە بەغدا لە تەمەنی (٥٥) ساڵیدا شەربەتی شەهادەتی نۆشیو دوایی بە خەزانی ژیانیهات. تەرمەکەی براوەتەوە سلێمانیو لەلایەن خەڵکی ئەو شارەوە بەوپەڕی رێزو حورمەتو بەدڵی تەنگییەوە لە مزگەوتی گەورە بە خاکیان سپارد.

هەزاران درودی پیرۆز لەگیانی هەرگیز نەمری شێخو لە هەموو ئەو مرۆڤە دڵسۆزانەی تەنگ بە شەوەزەنگی دەبەنگی هەڵەچنو تیشکی رووناکی دەخەنە سەر راستە شەقامی ژیان.

سلێمانی
١٩٧٩

پەراوێزو سەرچاوەکان:

*شێخ مارف نۆدێیی (١١٦٦-١٢٥٤) کۆچی، ناوی راستی شێخ محەمەد. لەکاتی فەرمانڕوایی ئیبراهیم پاشادا ئیمام جومعەی مزگەوتی گەورە بووە.

١-یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی، رێکخستن‌و ئامادەکردنی بۆ چاپ، جەلال تەقی، بەغدا، چاپخانەی (سلمان الأعظمي)، ١٩٧٠، ل ١٦.

٢-شێخ لەتیف شێخ مەحموودی ئەمر، گوڵی وەریو، سلێمانی، چاپخانەی راپەڕین، ١٩٧٥ ل-٧٤.

٣-لەو چەندانەدا بەخت یاربوو، لەبەر رۆشنایی تیشکی وتارێکی ژیکەڵەی بێ کەندو کۆسپەوە دەرکەوت ئەم دۆستەی شێخ لەتیف خوا لێ خۆش بوو شێخ مەلا ئەسعەدی مەحوی‌یە کە بەنامەو بەشیعر یەکتریان لاواندۆتەوە. (بڕوانە: سۆران مەحوی، ناوەندە ئەدەبی‌یەکی ئاڵۆزو ژیانی ئەدەبی‌مان!، پاشبەندی کوردی عێراق، پێنج شەمە، ژمارە (٢)، نیسانی ١٩٧٧، ل١٢.

هەر بە یارمەتی مامۆستا سۆران مەحوی بۆ وەدەست هێنانی وەرامێکی یەك لایی لە ئاست ئەم دۆستەوە دڵنیای کردین ئەو شیعرانەی لەدیوانی "گوڵی وەریو" هەن، چ ئەوانەی شێخ لەتیف بۆ دۆستی گوتوون وە چ ئەوانەی لەدۆستی‌یەوە پێی‌دا هەڵگوتراوە هەمووی لەمیانی مۆمۆستا مەلا ئەسعەدی مەحوی‌دا بوە کە لە جوانترینو بەرزترین سەرچاوەی خۆشەویستی‌یانەوە رێزو وەفاو وەعدو دڵتەنگی‌و بێزاری لە دڵەوە بۆ یەکدی هەڵدەڕێژن.. ئێرە جێی ئەوە نی‌یە بۆیە بە پێویستمان نەزانی نموونەو بەڵگەی لەمە زیاتر بنووسینەوە (دۆڵە چەوتی‌و عوسمانی شارباژێڕی)، دووڕ دۆستی دیکەی -شێخ لەتیف-ن، کە لێرەدا هەر یەکەیان بە پارچە شیعرێکی رۆمانتیکیانە شینی بۆ دەکات.

ناوبراوان مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایین لە سلێمانی. کاك عوسمان جگە لە پێشەکی، دەستی لەکاری هونەری ئاوازو مۆسیقاو چڕینی گۆرانی کوردی شیعر نووسیندا هەیە.

٤-ووشەی (پێك) لەگەڵ (یەك) لەتای تەرازوودا ناوەستن.

هەژار

١٩٢٠-١٩٩١

ماڵو گیان هەرچی هەمان بێ
بەقوربانی کوردستان بێ
هەرکەس نەیبێ بیری تۆڵە
لەبابی خۆی نەبووەو زۆڵە

مامۆستا هەژارو شاعیری
(شۆڕشگێڕو ئەدیبی دەستو قەڵەم ڕەنگینی کورد)

کەبێ (ژێ) هاریو، بێ (هێ) کەژاری
وەها وریاو ژیری، چۆن هەژاری؟
"مەلا ئەحمەدی چروستانی"

کارێکی پێویستو مەردانەیە لە ئەندازەی دەسەڵاتماندا تێبکۆشین هەواڵو بەسەرهاتی مێژووی ژیانی ئەو پیاوە نەمرانەی کە بەدرێژایی تەمەنو ژیانیان بەپێی توانستیان دەورێکیان لە پێشخستنو گۆڕینی کۆمەڵگەی کوردەواریدا گێڕاوەو خزمەتی گەلو نیشتمانی خۆیانیان شۆڕشگێڕانە بەرەو پێش بردوە لەبیر نەکەینو بیرو هۆشو ڕەنجمان لە تەك زیندوو ڕاگرتنو ناساندنی کارەکانیاندا تەرخان بکەین، دڵسۆزیو مرۆڤایەتیان باشتر بناسێنینو بخرێنە بەرچاوو دڵی کۆمەڵانی خەڵکی زۆرلێکراوی کورد.
ئەوی ڕاستی بێ گرنگیو گوێپێدانی ئەم بوارە دەبێتە مایەی ناسینی خودو هیواو کەسایەتی نەتەوایەتیو بەرەوپێشەوە چوونی باری ڕۆشنبیریمان. بەڵام بەسەرکردنەوەی ئەو جۆرە مرۆڤانە تا لەژیاندا ماون شوێنو پایەی شیاوی تایبەتی خۆیان لەکۆڕو کۆمەڵدا بۆ دەست نیشان بکرێو بدرێتێ ئەوە زۆر باشتر.

خۆم بە بەختیار دەزانم، سەرە دەزوویەك لەسەر ئەم شاعیرو ئەدیبە شۆرشگێرو جەربەزەیەی مەیدانی ژیانی رۆشنبیریو ئەدەبیو سیاسی نەتەوەکەمان با بەشێوەیەکی سەرپێ پێش بێ بووسەو کەمۆکەیەك بینایی چاوانی خوێنەرەوەی بەنرخو هێژای کوردی پێ روون بکەمەوە.

خوێنەری ئەدەبی کورد نییە شیعری هەژاری نەخوێندبێتەوەو جۆشو کوڵی نەخرۆشابێو هەستو ئاوەزی نەهەژابێ، یان کەسێ نییە ددان بەوەدا نەنێت کەمامۆستا هەژار سەرتۆپو سەرئامەدی شاعیرو ئەدیبە هەرە ناودارو بەهێزەکانی دنیای ئەدەبیاتی ئەم رۆژگارە ئاڵۆزو چەتوونو پڕ کێشەیەیە کە دەنگی زوڵاڵی ئازادیخوازانەی شیعرو نووسینەکانی لەهەموو قوژنەو کەلو کولێنێکی ئەم کوردستانەدا بڵاوبوونەتەوەو جێگەیەکی زێدە باڵای لەنێو دڵی گشت رۆشنبیرو هەرزەکارێکی دڵسۆزو گەل پەروەردا کردۆتەوە.

هەژار، هەر لەسەرتای دەستپێکردنی کاری ئەدەبیدا ناوی بە شاعیری شۆرشگێر پەیدا کردووە، رۆڵەی وولاتەکەی لەخەوی غەفڵەتو بێ ئاگایی راپەڕاندووەو بەرەو خەباتی هەقخوازانە لەپێناو رزگاریو سەرفرازیو خێرو خۆشی کوردو کوردستانا هانداوەو لەخۆبردوویی نیشانداوە. بەهۆی دڵسۆزی خۆییو خۆشویستنی گەلو خاکەکەیەوە هەر زوو چووە ناخو دڵی خەڵکی کوردستانو بووە بە شاعیرێکی زۆر نزیکی جەماوەری رەشو روتو هەژارەکانی کۆمەڵگەی کوردەواری، ئەمەش وای لە خەڵکەکە کرد کە لە شیعرەکانی دانەبڕێنو بەپەرۆشەوە بخوێندرێنەوە.

یەکەم بەرهەمی نوسراوەی ساڵی ١٩٤٥ بەناوی "ئاڵەکۆك" لە تەورێز چاپکراوە. کاری مامۆستا هەژار تەنیا بە شیعرەوە بەند نەبووە، بەڵکو بە لێکۆڵینەوەی قوڵو بەرفراوانی ئەدەبی کوردیو لەوەرگێرانی بەرهەمی ئەدەبی بیانیشدا ئەسپی خۆی تیا تاوداوەو دەوری باڵای لەو مەیدانەدا هەیەو جێدەستی دیارە.[1] گەلێك بەرهەمی لەشیعرو

نووسینی بایەخداری خۆی لەسەر سنگی گۆڤارو رۆژنامەکانی کوردستان، خەبات، دەنگی کورد، رووناهی،و دەنگی پێشمەرگەی پارتیدا رەنگی داوەتەوەو چەندین کتێبو دیوانو نامیلکەی بۆ چاپو بڵاوکردوونەتەوە. بەشێکی زۆر لە شیعرەکانی وەرگێردراونەتە سەر زمانی ئازەریو روسیو ئەرمەنی،. لە رۆژنامە هەرە بەناوبانگەکانی سۆڤیەت وەکو: (پراڤدا) و (ئەزدیسیا) دا چاپو بڵاوکراونەتەوە.[2]
ئێجگار بەتەنگ ووشەو زمانی شیرینی کوردییەوەیەو بەوئەوپەری میرخاسیو گەرناسییەوە هەمیشە هەوڵی ئەوەی داوە کە زاراوەی رەسەنی کوردی لە نەنووسران رزگاری بێتو پێشکەوێت.
ئەوەی جێی رێزو نرخ پێزانینە: مامۆستا هەژار جگە لە زمانی زگماکی کە بەهەق بۆ خۆی سوارچاکی کوردییەو یەکێکە لەدیارترین رووناکبیرو کارنەخشینە هەرە زرینگەکانی کورد لە زمانو ئەدەبیاتی فارسیو عەرەبیو تورکیشدا ئەوپەری گرتووە.
ناوی راستی هەژاری شاعیری میللیو بەهرەمەند، عەبدولرەحمانی کوری حاجی مەلا محەمەدی شەرەفکەندییە ناوی خوازراوی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا (هەژار)ە[3].لە حوزەیرانی ساڵی ۱۹۲۰ زدا لە بنەماڵەیەکی مەلازادەی کۆنەبەگ؟!و خوێندەوارو لەم کۆنە دنیایەدا لە گەرەکی (سەرخڕ)ی سابلاخ لە مەڵبەندی موکریان چاوی بەژانو ئازاری هەڵهێناوە. بۆ ئەم مەبەستە شاعیر لە شیعرێکدا جێگە هەوارگەی لەدایک بوونی خۆی پێ گوتووینو نووسیوە:

(سەرخڕێ)[4] زۆرتری هەمووان بەشی تۆم
کۆرپەیەکی خڕەکەی باوەشی تۆم
یەکەمین جێیەکی.. لێم دانا پێم
کوڕی خۆتم.. بتەوێم یا نەتەوێم.[5]

هەژار، لەشلکیو پێنجەم بەهاری تەمەنیدا لەژێر چاوەدێری باوکی پەروەردە بووەو مەلاشوی بە قورئانو حەدیس هەڵدرایەوەو فێری خوێندنەوەو نووسین بووە. دوای سیپارەو باغەبانو یاقیدەو سوڵتان جومجومەو سەنگتراشو ئەمیر ئەرسەلانو چەند وردە کتێبی دیکە چۆتە سوختەخانەو لەوێوە بۆ مزگەوت، لە فەقێیەتیدا[٦] گولستانو بوستانو لە زانستەکانی سەرفو نەحوی عەرەبیشدا سەرگەرم بووە. بۆ ئەقنە واتە: نان چنینەوە دەرگای ماڵانی کوتاوەو بۆ راتووە زۆر شوێنو گوندان گەڕاوە.

وەکو ئەوسایە فەقێ دەخوێنن؟
وەکو من دەقنە لەماڵان دێنن؟[٧]

پیشەی باپیرانی مەلایی بووەو خۆیشی وا بەنیاز بوە کە جێیان بگرێتەوە بەڵام بەختی رۆژ رەشی هێناو تووشی ژیانی سەرگەردانیو دەردەسەری هات. بابی هەژار لە ساڵی ١٩٣٧ز، لە تەمەنی (٦٥) ساڵیدا دەمرێ[٨]. هەژار، خوشکێکو سێ برای نەکاملی بچکۆلەی بۆ بەجێما. ئیتر دەستی لە خوێندن بەردا، بۆ پێوەچوونی بژێوی رۆژانە ملی لەکاسپی ناو وەك هەموو مێردمنداڵانی لادێکانو لەرواڵیدا دەستی دایە کاری وەرزێریو چەرچیەتیو گەنمو توتن فرۆشتن[٩] یەکەم نووسراوێك کە هەژاری هێنایە سەر بیری کوردایەتیو نیشتمانپەرستیو دنەی داوە بۆ ژیانی سەربەرزی کۆمەڵە شیعرەکەی حاجی قادری کۆیە (١٨١٦- ١٨٩٧) بووە.[١٠]

لە جەحێڵییەوە کە ئەوەدەم هەراشتر بوو لەم لاولاوە لەگوێچکەی دەروونی ئاخنرابوو کە زیندو نیشتمانەکەی کەوتۆتە بەر کەڵبەی ژەهراویو چڕنووکی درێژی درندانەی نەیارانو ناڵەی دێ، لەمێژساڵە کۆیلەو دیلی بێگانەیە، گەلخۆرانی داگیرکەر زۆر بە نامەردانە وەك رەوە

گورگ تێی ڕۆهاتوون‌و قەپۆزو لمۆزیان تێناوە، خۆی لە گەڵ هاوکارو نیشتمانپەرستان هەڵناو لە سیاسەتی کۆمەڵەی (ژ.ك) واتە کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد، بەشداری کردووە، بوو بە شاعیری شۆڕش‌و ئەندامێکی چالاکی کۆمەڵە.

ئەوکاتو زەمانە کە رووسەکان دەستیان بەسەر تەواوی وولاتدا گرت یەکەم شتێك کە مەبەستیان بوو تایبەت لەلایەن (جەعفەر باقرۆف) و کلکیان (جەعفەر پیشەوەری) یەوە- قوتدانی کۆمەڵەی ژێ. کاف بوو.[11] کۆمەڵە گۆڕرا. حیزبی دیموکراتی کوردستان لەشوێنی دانرا، هەزارو ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامە دڵسۆزەکانی کۆمەڵە، بە دڵی پڕ لە ئیمانی کوردایەتی‌و مرۆڤایەتییەوە چالاکانە لە سیاسەتو بەرنامەی (حیزبی دیموکراتی کوردستان- ئێران)دا بەشداریان کرد. لەلایەن کۆماری جوانەمەرگی کوردستانەوە لەقەبی (شاعیری میللی) پێ بەخشرا.

لە ئەنجامی بەشداربوونی لە سیاسەتو راپەڕین‌و شۆڕشدا تووشی بەڵاو گێچەڵی عەجەم هات، پەلکێشی حەپسخانەی سەقزیان کرد، هەل هەڵکەوتی وای رەخسان لە گرتووخانە هەڵات. ژینی ناخۆشی‌و ئاوارەیی‌و غەریببنەوازی لە ساڵی ١٩٤٧دا دەستی پێکردو بەرەو بەغدایە دایقەلاشت. لە پێناو پاروە ناندا دەست بەحەماڵی‌و قوڕکاری‌و شاگرد مەیخانەیی کردن‌و سەرکاری عەمەلەو دوکانداری‌و وێنەگری.. دەکا. جگە لەمانەش بۆ تێشوی ژیان ناچار دەبێ لەلای ماڵە دەوڵەمەندو خواپێداوەکان غولامی‌و نۆکەری‌و بکات. خۆی واتەنی: (بەنانەزگ!!)

پاشان زەحمەتو کوێرەوەری‌و کەندو کۆسپی زەمانە لە بەغدایەش لەشان‌و کۆڵی نەبۆوە. لەوێش توشی گێچەڵو کێشەی پەلاماردان‌و گرتن‌و هەلاتن هاتووە، پۆلیس‌و ئەمنیە بێ لغاوەکانی نوری سەعیدی (١٨٨٨- ١٩٥٨) تاوانبارو کەوش دانەری ئینگلیز هەڵیان داشت.

پەنای بە جەزیرەی کوردستانی داگیرکراوی سوریا بردو لەگوندی (تربەسپی) دەگیرسێتەوە. ماوەی سێ ساڵان لەو هەرێمەدا مایەوەو. دوو ساڵانیش لە لوبنان مایەوە. چۆوە سوریا، دوای شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ساڵی ١٩٥٨ بۆ بەغدا بایدایەوە. جارێکیتر لەدەستی پۆلیسی عێراق رایرکردەوە سوریا.

هەژار، هەر لە سەرەتای ژیانی لاوێتییەوە بەشی هەرە زۆری تەمەنی لەناو شاخو کونو گەلاو قوژبنی ئەشکەوتو بن بەردی کوردستان، یان لە وولات بەدەریو کۆڵان گەڕیدا خەرج کردووەو ژیانێکی گەلێ سادەو سەختو ناخۆشو پڕئیشو ئەشکەنجەی بەسەر بردووە -دەورێکی گرنگو کاریگەری لەژیانی پێشمەرگەییو بواری سیاسیدا بینیوەو هاوبەشییەکی دیاری کردووە، هەردەم چرایەکی روونو پرشنگداری ناو هەموو چینو توێژە کۆمەڵایەتییەکانی شارو گوندەکانی کوردستان بووە. زۆر رووخۆشو گفتو لفت شیرینو دەم بەخەندەو خاوەن دڵو دەروونێکی خاوێنو بەخشندەو بێ ریایە. ئەم وولاتانە گەڕاوە: تاران، بەغداد، سوریا، لوبنان، قاهیرە، رۆمانیا، روسیا، ئەڵمانیا، فرەنسا، نەمسا. لەچوونی بۆ یەکێتی کۆمارە شۆسیالیستەکانی شۆڤیەت!!؟ بە ئەندامی شانازی دەستەی نووسەرانی ئازەربایجان پەسەندو هەڵبژێردراوە.[١٢]

شاعیرەکەمان بەهۆی رژێمی نەگریسو ستەمکاری حەمەرەزا شا ١٩١٩-١٩٧٩)ی گۆڕبەگۆڕکراوی ئێرانەوە وەك لەسەرەوە نووسیم دەربەدەریو ئاوارەییو جودایی زۆری چەشتووە، ئەم پەرتەوازەو دوورکەوتنەوەیەی لەخاکو گەلو نیشتمانەکەی داخو خەمو خەفەتو ئازارێکی فرەی خستۆتە ناخی دڵو گیانی شاعیرو بەزەقی بەهەمەندێ شیعرییەوە دیارە، ئەمەتا لەدەست توندو تیژی غەمیو ناحەزان پەرێشانو گلەو گازندەی دووری خۆی بەم شیعرانە هەڵڕشتووەو نووسیویەو دەڵێ:

سەربەخۆ کەوتمە شوێن ئاواتم
دوور لەتۆ تووشی نەهاتی هاتم
دەستی پانم لەبنی باغەڵ گرت
ئابڕوم ویستوسەری خۆم هەڵگرت.
ئەوە چەند ساڵە کەوا دەربەدەرم
لە گوتن نایە چها هاتە سەرم:
جوانی وەك ژینی کوڕێنیم دەرچوو
سپیەتی روم خزی بۆ مووی سەرچوو.
خەم رەوێنم خەمە کەس هەر کەسەرە
دەردی دڵ چاری دڵی دەربەدەرە.. (١٣)

کێشەی خەباتی نەتەوایەتیو ژیانی ناسۆری میللەتەکەی وایان لێکرد بۆ تیمارکردنی زامەکانیو دەربڕینی هەستو تاسەی بیروباوەڕی دەروونی هانا بەرێتە بەر دەرمانخانەی شیعر.
شیعرە سیاسیو حەماسیو کۆمەلایەتیو کوردایەتییەکانی هەژار، سەرمەشقی ئازایەتی جوامێریو لەخۆبوردنیان پێوە دیارە، کە بە خۆشویستنی نیشتمانو نەتەوە داڕێژراون، نموونەیەکی بەرزنو تێکەڵ بە گیانی لاوە خوێن گەرمەکان بووە. هەرکەسێك گوێی بۆ شل بکات لە ناخو دڵسۆزییەوە کار دەکاتە سەر جەماوەرو دڵو دەروونی بەگیانی نیشتمانپەروەری زاخاو دەداتەوە. تەنیا عەشقو خۆشەویستییە گەورەکە واتە: ئەڤینی مرۆڤی کوردو سروشتی خاکی کوردستان ئیلهامی شیعری بەهەژار بەخشیوە. وەك لەم شیعرە نیشتمانیەی کە بە دەنگێکی زوڵاڵەوە دەڵێ:

بەدەربەدەری، یان لەماڵی خۆم
لە خاکی عەرەب، لە ئێرانو رۆم
کۆڵکو پۆشتە بم، رووتو رەجاڵ بم
کۆشکم لە قات بێ، وێرانە ماڵ بم
ئازاو رزگار بن شادانو خەندان
یان زنجیر لەمل لە سوچی زیندان
ساغ بم جەحێڵ بم، بگرم گوێ سوانان
یان زارو نزار لە نەخۆشخانە
دانیشم لەسەر تەختی خونکاری
یان لەکۆڵانان بکەم هەژاری
کوردەو لەرێی کوردو کوردستان
سەر لە پێناوم گیان لەسەر دەستان
بەکوردی دەژیم، بەکوردی دەمرم
بەکوردی دەدەم وەڵامی قەبرم
بەکوردی دیسان زیندوو دەبمەوە
لەو دنیاش بۆ کورد تێ‌هەڵدەچمەوە[١٤]

زۆربەی شیعرەکانی هەژار، لەسەر رێبازو کێشی فۆلکلۆری کوردییەو وەك چاوگێکی رەسەنو بەپێز سەودای لە تەکدا کردووە.

ماڵو گیان هەرچی هەمان بێ
بە قوربانی کوردستان بێ
هەرکەس نەیبێ بیری تۆڵە
لەبابی خۆی نەبووەو زۆڵە[١٥]

هەژاری شاعیرمان، لەسەر ئەساسێکی واقیعیەت بیر دەکاتەوەو لەسەر شانۆی گۆڕاندا نهێنییەکانی خۆیو دەنگە پەنگخواردوو کەفو کوڵە

کەڵەکەبووەکانی زیندانــی دەروونــی زۆربــەی زۆری مرۆڤــە کلۆڵــەکانی دەورووپشتی رادەگەیەنێو دەئاهاوێژێ لە هەستو هیواو ئارامو جۆشو خرۆشو گریانی خەمو پێکەنیناویاندا. شت ئاشکرا کردنە نەک تەنیا لە شیعردا، تەنانـەت لـە هــەموو ئـەو رێگـاو بوارانـەی دەربڕینیشــدا کـا نووسەرانو هونەرمەندان دەینووسن.

ئێمەی کورد وەك گەلێکی چەوساوەو کـەم خوێنــدە زۆربـەو زۆرینــەی شاعیرانمان بە کوردییەکی ساکارو رەســەن، لەهــەموو بـاخێك چەپکـا گوڵی شیعیران تەنیا بەنیازو مەبەستی کارتێکردنو هاندانو ووریـایی‌و هەژانو راپەڕاندنی جەماوەری گەلی ستەمدیدەی کوردسـتان، چنیوە -تا لە پلەی تێگەیشتنی رەشە خەڵکە دواکەوتووەکە دانەبڕێن.

هەژار بۆ تیرەی لاتو لەوارانو بەشخوراوان ژیاوەو لێبڕاوە -لەسەر مافی لەدەست چووی نەدارو هـەژاران دژی بـێ مـروەتو چەوسێنەرە تۆپزاز هەمیشە رووبەروو راوەستاوە. سـەرومالی بەرانبـەر ئـازادی‌و رزگـاری بەرەی خاکەسەران بەخشیوە. زمانو دەربڕینـی ووشـەی شیعری هـەژار زمـانێکی رەوانو بـێ گرفـتو کەرەستەیەکی خـاوی رووخسـاری جوانـی بێ گرێو گۆڵە، بە هەستێکی ووردو ناسك مەبەسـتو ئامۆژگارییـەکانی خستۆتە ناو میحرابی شیعرەوە.

ئەو کوردستانەیە یارم
بۆ وییە وێڵو هەژارم
دڵبەرم ئەو دەشتو کێوەن
ئەو پڕ نەوتو زێڕو زیوەن
کە عەنباری رۆژهەڵاتە
سەرچاوەی دەجلەو فوراتە..
یەخسیری دەستی تورکانە
داگیرکراوی ئێرانە

لەجێی خانزادی شەقڵاوە
وشتری گەڕ ئیخ دراوە!!.
لای تورکە نیوەی کەلاکم
عەجەم بەربوونە لولاکم
عارەبش بەشی خۆی دەوێ
قەپێك لێرە، قەپێك لەوێ..
بەڵام بە هەزار هێندە دەرد
نامرم، سەریان داوە لەبەرد
من بە پانیپاڵ نەمردم
جەنگیزخان قڕی نەکردم
شاعەباس لەبنەی نەهێنام
تۆزی بەبا بوو من هەر مام
گەلی خواردن گەلێ گرانە
تیابا ریخۆڵەی ئەمانە
سەد ساڵ جورابم، خورابم
قورسم هەرگیز هەزم نابم
پارووێکم: جیڕو دڕکاوی
کێ بمخوا دەبڕم هەناوی
لەچاویانرا سەردەردێنم
هەتا سەر هەروا نامێنم
زەوی دەگۆڕێو دەگەڕێ
هەردەم دێتە رووپەڕێ(١٦)

نووسەرو بەهرەمەندان کە دێن باسی رووداوی راستیو ناراستی شتەکان دەکەن دەبێ هەردانە ددان بەواقیعدا بنێن، پێویستە لەسەر ئاستی لێپرسینەوەی مێژوویی خۆیاندابن وەك ئەو گوتەیەی کە

گوتراوه: "شاعیر شایەدێکی راستگۆی سەردەمەکەی خۆیەتی". شیعر ئەگەر هەڵسو کەوتی لەگەڵ کۆمەڵەکەیدا نەبێ شیعر نییە، نووسەر بەرهەمەکەی لەسەردەم جودا بۆوە ئەوە ئەدەبێکی ناموڵتەزیمە ئاکامی بەرهەمەکانی بێبایەخو ناچیزە دەردەچێت. شاعیر دەبێ پڕوپووچی زۆردارو کارە بەدو گەندو ناپەسەندەکان بە جەماوەری گەل بناسێنێتو بیخاتە روو -شیعرەکانی هەژار لەو بابەتەن.

شیعر لای هەژاری شاعیری بەهەق ریالیستیو وێنەکێشانی ژیانی میللەتەکەمانە، واتە: شاعیرێکە بۆ وەرزێرو پاڵەو فەلایانو مرۆڤی هەژارو بەلەنگازانی کورد دەنووسێتو تەنگو چەڵەمەکانیان دەخاتەروو، بە زمانو بیرو هۆشی خەڵکی وولاتەکەمان قسە دەکاتو ئەوەی هەستی پێ دەکات دەیخاتە نێو بۆتەی شیعرەوە. پەیوەندی بە بەرنامەی پاکی ئایدۆلۆژیو دیموکراتیو واقیعو مەنتیقەوە هەیە کە بۆتە هەڵڕشتنی خەمو ژانو حەزو ئاواتی هەموو ئینسانی کورد.

رەمبەی پێلاقەو هەرەشەی زۆردار
شەقەی قامچیو دار تێکەڵ بەهاوار
خوێن بمژە، پێستم لەدار هاڵێنە
لەسەر من ئێستا مێزت بنوێنە
مێزی هەژاران دنیا داگرە
بۆ پۆشی گیانی خوێنمژ ئاگرە
یاری ئازادی دەگرینە باوەش
رۆژی روون هەڵدێ لەپاش شەوی رەش(١٢)

گەڕان بەنێو دیوانەکەی هەژاردا گەلێ هێرشو هەجوی رەواو بەجێ بەدی دەکرێن کە دەشێ سوکە ئاوڕێکی لێ بدەینەوە.

هەژار، ئاگاداری ژیانە پڕ لەدەردەسەریەکەی میللەتە، هەرچی لەدڵدا بووە بەشیعر دەربڕیوە. زۆر ئازاو جەربەزەو بی پەروا دژی ناپاکو هەموو جۆرە زۆردارو چەوسێنەران شوڵی لێ هەڵکێشاوە، ئەمە لەلایەك، رقو تورەیی تایبەتی خۆی بەرامبەر ئەوانەی گەلونیشتمانی خۆیان خۆش ناوێو لەبەر تیشکی بزووتنەوەی نەتەوەیی‌و نیشتمانی ناجوڵێنەوەو بەرژەوەندی خەباتی رەوای گەلی کوردیان فەرامۆش کردووە لەلایەکی دیکەوە دەربڕیوە.
هۆی گێرەشێوێنی‌و شێوازی‌و ئاشتی (صلح)و ئالۆزی باردۆدۆخی وولات تەنیا ناداتە پاڵ کردەوەی رژێمی سەرکێش‌و گۆپاڵ بەدەستی ناڕەواو خۆبەدەعیەو فیزگرتوو بەس، بەشکو دەیداتە پاڵ تێنەگەیشتن‌و نەفامی بەکرێگیراوان‌و کاسەلێسە دەبەنگەکان‌و هەتیوو مەتیوی ناڕەسەن‌و نمەك بەحەرام کە هۆی ئالەباری‌و دواکەوتوویی کۆمەڵن، بە دیتنی چەندین خۆفرۆشی کوردی ئەم رۆژگارە ئاگر بەربۆتە گیانی بە ئەندازەیەك ئاهونالەی بزواندووەو تەمغەی ریسوایی‌و چاوشۆڕی داوە بە تەوێلی چاوچنۆکی‌و قەناعەتی جاشایەتی ئەو زۆڵە کوردانەدا کە لە هەستی کوردایەتی‌و چارەنووسی نەتەوایەتی رەها بوون‌و بوون بە سوارچاکی مەیدانی غەیری کورد!!. تەمغەکەش وەك خۆرکەو ژەنگی سەر ئاسن وایەو بەلێکخشاندنی برەبەندو کارتیغو چەرخی کارەباش ناچێتەوە، یا مێژووی کۆن‌و نوێ بڕیاری داوە سڕینەوەی بۆ نییە هەر لە ئێستاوە هەتا کۆتایی گەردوون.
هەژار، لەچەند سەرەوە زۆڵە کوردی بێ ئاوەزو دەغەڵو ناپاکو خیانەتکارو دەلاڵو کرێگرتەی بەر پەلامارو پلارو گورزی شێرانەی خۆی داوە، پەردە لەسەر رووی ئەم قرخنە بێنرخو جل خوارو ترسنۆکو خەم لێشێواوو لابەلایانە هەڵماڵیوە کە نرخو پایەی خۆیان‌و کۆمەڵایەتیان دۆڕاندووەو لەخزمەتی بەرەی ناحەزانی کورددان‌و بونە قونی شەقی دوژمنان‌و کەوش دانەری دیوەخان‌و ئێسك کروسێنەوەو تەسبیحاتی دەستی کوردخۆران "کە دژی هەموو بەرژەوەندو رەوا بوون هەرا لەگەڵ دۆستدا دەنێنەوە.. وەك فێڵبازو قۆڵبڕو شەعبەدەبازی دنیا دۆست بە چاو فرمێسك دەبارێنن‌و بەدەستیش باخەڵ دەبڕن چونکە دەقی ئەزمریەکەیان‌و کردەوەیان هێندەی فرمێسك باراندن‌و قۆڵبڕین لەیەکدی دوورن"(١٨). ئەم

سەرزەنشتو پلار تێگرتنەی شاعیرەکەمان بەرامبەر ئەو خۆفرۆشانە بۆ ئەوەیە کە کۆمەڵ لە لالغاوی کەفی دەمیان رزگاریان بێ. چونکە ئەوجۆرە بنیادەمانە دڵسۆز نین نەبۆ مرۆڤ نەبۆ وولات، پتر پەرۆشی ئەوەیە کە جەردەو چەوتەڵی نەمێنێو کورد لەستەمی نەتەوایەتیو بندەستی پیاوخۆرانی چاوچنۆك رزگار ببێ. بێگومان هەبوونی ئەم بارە ناهەموارە لەمافی زەوت کراومان دوورترمان دەخاتەوە کە ئێستاش دێتەوە بەرچاوی بینەر!!

شاعیرمان لە شیعرەکانیدا نەبەس داوای شادمانیو ژیانی سەربەستیو سەرفرازیو سلامەتی گەلەکەی کردووە، بەڵکو بە قووڵیو پانایی بۆ بەختەوەریو رزگاری مرۆڤی گەلانی چەوساوەو زۆرلێکراوی جیهانیش دەنگی بەرزکردۆتەوەو نوسیویە:

لە ئەفریقا، لە ئاسیا
هەر گۆڕن لەگۆڕو چیا
لە عێراق، لەتونسی شین
لەهیند، لەچین لەهیندو چین
لە مەلاریا، لەکۆریا
لە جەزایر، لە کینیا
لە ئەندۆنیزی، لەیەمەن
لە میسرو عومانو عەدەن
بە هەزاران، صەد هەزاران
لە چۆڵگان، لەلادێو شاران
کوشتەی دەستی ئیستعمارن
گشت کەس وەك ئێمە داغ دارن
خەزایە داگیرکەر کوشتن
قڕیان دەکەین بەخوێن رشتن
تۆڵەی شەهیدان دەستێنین
کوردستانمان دەرەنگێنین[٣٠]

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

١-قانون در طب، لە عەرەبییەوە کراوە بەفارسی، بەرگ یەکەم، زانستگای تارانو بەرگی دووەم "سروش" لەتاران چاپیان کردووە.

هۆزی گاوان لە عەرەبی‌یەوە بۆ کوردی

-مێژووی سلێمانی- لە زمانی عەرەبی‌یەوە بۆ کوردی.

-ئەو شاکارانەی خوالێخۆشبو دوکتۆر عەلی شەریعەتی لە فارسییەوە کردوونی بەکوردی.

-یەك لەپەنای سیفری پێ بڕانەوە.

ئاری برا، ولڕابرا

-عیرفان، بەرانبەری ئازادی.

-دایە، باوە، کێ خراوە؟ ئەمانەو گەلێ بەرهەمی تر..

٢-پێشەکی حەسەنی قزڵجی لەکتێبی "مەمو زینی خانی" هەژار، ١٩٦٠.

٣-بە عەلدولڕەحمان شەرەفکەندیش بەناوبانگە.

٤-(سەرخڕێ) ناوی گەڕەکێکە لە شارستانی مەهاباد.

٥-هەژار، بۆ کوردستان، چاپی یەکەم، بێرۆت، چاپخانەی عیتان، ١٩٦٦.

٦-هەژار سەروەختی لاوی فەقێیەتی لە گوندی (ئیساکەند) و (تەکیەی شەرەفکەند) دا بەسەر بردووە.

٧-بۆ کوردستان، چاپی یەکەم، دەربارەی بڕوانە: ل/١٠٢.

٨-گڵکۆی خوالێخۆشبوو مەلا محەمەد ١٨٧٢- ١٩٢٧ لە خانەقای شەرەفکەندی سەر بە بۆکانو لە تەنیشت قەبری دایکی جوانەمەرگی هەژارەوە بەخاك سپاردراوە.

٩-بەسەر چڵی: ژینامەی هەژار، تکایە دەربارەی بۆی بڕوانە: شەرەفنامە، وەرگێڕاوی هەژار بۆ کوردی، چاپی دووەم، کە بە ئۆفسێت لەبەر چاپەکەی نەجەفو لە چاپخانەی جەواهیری لەتاران سالی ١٩٦٠ هەتاوی -١٩٨١ زایین لەچاپدراوەتەوە، ل/٨٣٥.

١٠-کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، ئامادەکردنو چاپکردنی ئەورەحمان سەعید، چاپخانەی "دار السلام" بەغدا، ١٣٤٤-١٩٢٥. (کۆپی کراوە).

١١-قسەو یاداشتی مەلا قادری مودەڕیسی، کە یەکێك بووە لە بەدیهێنەرانی کۆمەڵەی ژ. ك. بۆی بڕوانە: نامیلکەی ژێ. کاف چیبوو؟ چی دەویست؟ چی لێ بەسەرهات؟ ئامادەکردنی: سەید محەمەدی سەمەدی مهابادسالی ١٣٦٠ هـ، ١٩٨١ زاینی ل/١٧.

١٢-بڕوانە پێشەکی حەسەن قزلجی لەکتێبی مەم و زینی خانی- هەژار، ١٩٦٠.

١٣-هەژار، بۆ کوردستان، ١٩٦٦، ل/١١٥.

١٤-هەژار، بۆ کوردستان، ١٩٦٦.

١٥-هەژار، بۆ کوردستان، ١٩٦٦، ل/ ١٣٧- ١٣٨.

١٦-هەژار، بۆ کوردستان، ١٩٦٦، ل/ ٣٠،٣١،٣٢.

١٧- هەژار، بۆ کوردستان، ١٩٦٦، ل/ ٣٩،٤٠،٤١.

١٨-مەسعود محەمەد، مرۆڤ و دەورووبەر، بەشی دووەم، بەغدا، چاپ و بڵاوکردنەوەی کۆڕ... ١٩٨٤، ل/٧٦.

١٩-هەژار، بۆ کوردستان، ١٩٦٦، ل/ ٩١.

٢٠-هەژار، بۆ کوردستان

٢١-هەژار، بۆ کوردستان، چاپی سێیەم، تاران، چاپخانەی جەواهیری، ١٣٥٨ هـ. ل/٣٢٠-٣٢١.

٢٢-دەربارەی بڕوانە: زیادەی چاپی دووەمی کتێبی شەرەفنامە/ وەرگێڕاوی بۆ کوردی هەژار، تاران، چاپخانەی جەواهیری ١٩٨١.

کۆچی دوایی مام هەژار

لە رۆژی ۱۹۹۱/۲/۲۰دا، ئەدیبو شاعیرێکی شۆرشگێری نەتەوەیی مەزنو پێشکەوتنخواز، تێکۆشەرێکی نەبەزو بەرچاورروونو چقڵی چاوی نەیاری ئازادیو کۆلۆنیالیست، ئەستێرەیەکی بەشەوقی ئاسمانی کوردەوارییو چرای رووناکی بیری کوردایەتیو لایەنگرو پشتیوانی چینی دەستو پێ قلیشاوو زەحمەتکێش، پەپوولەی شەیداو عیشقی تیشکی خۆری ئازادیو سەرفرازییو سەربەستی کوردستانو هەموو مرۆڤ.. دوژمنی سەرسەختی فس فس پاڵەوانو چەقەو هەرای پیاوی خوارو بەدگارو گەندەخۆر.. بۆ یەکجارەکی دڵە گەورەکەی لەکارکەوتو لە وولاتی غەوارە دەستی لەژیان بەرداو بەرگی مەرگی پۆشیو گیانی پاکو بێتاوانی بەخوای تاك سپارد، سەد حەیفو مەخابین، سەد داغو نیگەرانی دەروونی..

هەژار، ناوی راستی عەبدولرەحمانە، کوری حاجی مەلا محەمەدی شەرەفکەندییە. لەنێو لانکەی بنەماڵەیەکی زانستی ئایینیو ئەدەب دۆستو کوردپەروەر. بەدوو ساڵ پاش برانەوەی شەری یەکەمی جیهانی، ۱۹۲۰ لە رۆژهەلاتی کوردستان لە شارستانی شیرینی مەهاباد، مەڵبەندی شێرە کورانی موکریان چاوی ژیانو کوڵو کەسەرو ئازاری هەڵهێناوە.

هەر لە مێردمنداڵییەوە هەستی بەدیلیو چەوساندنەوەی نەتەوایەتی کردووەو ویستوویەتی هەموو جوانـاوی تەمەنی شیرینی ژیانی خۆی ئازایانەو بێباکانە بە خزمەتکردن بە رێی کوردو کوردستان تەرخان بکات، هەر واشی کرد. هەر بۆیە زوو چووە ریزی ئازادی پەرستانو لەبەرامبەر ستەمو زوڵمو زۆرداری دوژمنە هەمە شێوەکاندا بە شێوەیەکی زۆر مەردانەو بەگیانێکی لەخۆبووردنی کوردانەوە وەك قارەمانێکی چاوقایمی رەسەنی کەم وێنە خۆی بەدیار دەخات. زیاتر لە هەموو شاعیرانی تری کورد هەژار بووە بە جێگرو پەرەپیدەری شیعرە

حەماسیو ئاگرینەکانی شاعیری رابەرو داهێنەری ئەدەبی شۆڕشگێڕی نوێی کورد حاجی قادری کۆیی (١٨١٦-١٨٩٧) لە سەرەتای چارەکی دووەمی ئەم سەدەی تەکنیکو پرکێشەو هەرایەدا. بۆیە هەژار ناوبانگی بە شاعیری شۆڕشگێڕو مرۆڤێکی کوردپەروەرو هۆشیارو ئازاو تێکۆشەر دەرکردووە. لەلایەن کۆماری جوانەمەرگی کوردستانەوە نازناوی شاعیری میللی پێ بەخشرا.

لە هەرەتی هەرزەکاریداو پاش تێکشکانو هەرەس هێنانی کۆماری دیموکراتی کوردستان، ١٩٤٦/١/٢٢- ١٩٤٦/١٢/١٦، بەهۆی زوڵمو رژێمی بۆگەنی فاشستیو سایەی سیاسەتی شومی حەمەی کوڕی رەزای پیاوی هیتلەر، وەك زۆر لە نووسەرو شاعیرانی کورد ئەمنوای شێوێنراو لە یارو دیارو کەسو کار هەڵبڕاو لەزێدو نیشتمانە خۆشەویستەکەی تۆرێنراو ئاوارەو پەرپووەی عێراق کرا. لەوێش لەسەر کوردایەتی هەزار هەورازو نشێو دەپێویو پەندو مەخسەرەو گۆڵمەزی بەسەردێ، تووشی تەشقەڵەو هەراو راکە راکەو دەردەسەری زۆر دەبێ بۆ قووتێکی بێ منەت ناچار بووە کاری سەختی قورەکاریو حەماڵیو شاگرد مەیخانەییو وێنەگری بکاو سەر بۆ ناکەسو نامەردان نەوی نەکا. وێڕای ئەوانەش نەخۆشی وەرەم (سیل) تینی بۆ دێنێو لەمەرگ نزیك دەبێتەوەو بەجۆرێك بەرچاوی لێڵو دنیای روونی لەلا رەشو تاریك دەبێ. ئیدی وای لێ دێ دەست لەژیان دەشواو هیوابڕاو دەبێو خۆش خزمەتی لەمردن بەئاوات دەخوازێ.

ئەوەتا بۆ نامرادیو ئاگزووری خۆی پارچە شیعرێك بەر لە ئاویلکەدا بۆ سەر کێلی قەبرەکەی خۆی دەنووسێ.

نامرادێك

لاوەکان، گەورە کچان، ئازدلران

دلبەران، دڵتەڕان، دڵدلران

دەمەوێ تاوێ بمێنن لێرە

فاتحایێکی بخوێنن خێره
لەنێو ئەم گۆڕە هەژار نێژراوە
زۆر لە ڕێی ئێوە جەفای کێشاوە
ژینی خۆی کردە فیدای خۆشی کورد
لەرێی ئازادی بە ناکامی مرد
توخودا کاتێ کە ئازادیو سەند
رەگەزی خوێن مژەکانو هەڵقەند
کیژو کوڕ هەرچی بەلاما لادا
پێم بڵێو پاێ بە قەبرمدا دا
ئەی هەژار بەسیەتی مردن هەستە
موژدەبێ مەوتەنەکەت سەربەستە

لەو هــەموو ژیـانی چارەڕەشــیو تـاڵیو ســوێرییو پــەڕەندەییو رەنـجو دەبەردەرییــەدا، ئـەم بەپێچەوانــەی زۆر کــەس ئاســۆی بـیری بڕســترو بـەرفرەوانتر دەچـوو، کۆمـەڵی کوردەواریــیو گـرێ کوێـرەی مەســەلەی کوردی باشتر ناسیوە، ئاگای لە گەندەڵ بەفێڵی دوژمنان بووە، هەمیشە رۆڵەی وولاتەکەی بۆ خەبات هانداوەو هەستی بەئازارو زامیان کردووەو دەرمـانی بـۆ تیمـارو چارەسـەرکردنی دیوەتـەوە، رێپیشـاندەری ئـاواتو خواستی گەلەکەی بوو، قاڵ بووی کۆڕی خەبات بوو.

ئــەو یەکــەم کــەسو ئــەدیبێك بــووە کــە مێــژووی کــوردو کوردســـتانی "شــەرەفخان"ی بــە ووشــەی زێڕینــی پــەتیو راســتو رەوانــی کــوردی وەرگێڕاوە.

ئــەو لــە شــاعیرو نووســەرانە بــوو کــە بــەزمانی خــەڵکی رەشو رووتو نــەخوێندەوار، بــەزمانی ســاکارو کــوردی پــەتی رۆڵــەی جــەماوەری زەحمەتکاری کوردستانی دەخرۆشان، پەیامی ئێشو ئاواتو خواستی گەلەکەمانی پێ دەناسین. شیعری هەژار لـەم بوارەدا دەنگێکی زوڵاڵی ئاشتیخوازو نەبەزو کەم هاوتایە.

بەشێکی لە شیعرەکانی وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی فارسیو رووسیو ئازەری.. هەروەتر گەلێ شیعرو نووسینی بایەخداری لەرێی رادیۆی دەنگی شۆڕشی کوردستان خوێندراونەتەوە لە چاپەمەنییەکانی کوردستان، خەبات، دەنگی کورد، رووناهیو نووسەری کوردو دەنگو پێشمەرگەدا.. بڵاوکراونەتەوە.
پاش پەیماننانەی ئازاری ١٩٧٠ یەکەمین سەرۆکی یەکێتی نووسەرانو کوردو ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کورد بوو،گەورەترین خەڵات کا پێشکەشیان کرد نیشانی فەخری بارزانی بوو کە ساڵێك.. پێش مردنی لە لایەن پارتی دیموکراتی کوردستانەوە پێشکەشی کرابوو.
هەژار، یەکێکە لەریزی هەرەپێشەوەی ئەو شاعیرو کەڵە نووسەرانەی کە بەرچاوترینو بەنرخترینو زۆرترین بەرهەمی ئازایانەی پێشکەشو کتێبخانەی کوردی کردووە، خۆیو پێنوسەکەی لەپێناو پێشکەوتنو سەرفرازی وشەی پیرۆزی رەسەنی کوردیو ئەدەبی کوردو مێژووی گەلەکەمان تەرخان کردووەو تاسەری نایەوە ئازانەو بازانە کێردی لە ئێسكو گیانو سەروسەکوتی پیاوی چروكو دزو درۆزنو جەردەو چەتەوڵی داگیرکەری کوردستان رادەچوو.
بەهۆی کارە ئەدەبییە باڵاو شیرینکارییەکانیەوە بە بارستایی چیا بەرزەکانمان سەربڵندیو شانازییەکی ئێجگار فرەی بۆ خۆی ستاندووەو تاکو کورد بمێنێو کوردەواری بەپێوە مابێ سەربەرزی دەنوێنێو هەرگیز کەمایەتی ناهێنێو لەبیر ناچێتەوە. تاماو و لەبەرچاوان بوو، نووکی تیژی قەڵەمی لەکاربوو، داخێك بوو لەدڵی داگیرکەرانی کوردستانو ناموس فرۆشان.
هەژار، بەراستی شاعیرو نووسەری دەستو قەڵەم نەخشینو شیرینکار بوو، مێژوونووس بوو، وەرگێڕ بوو، پێشمەرگە بوو، بەهەق بۆ خۆی بەتەنێ کوردی زان بوو، مەردو رەندو ئازاو زاناو رۆڵەی بەجەرگی گەلی قارەمانیو کورد بوو، دەستو داوێن پاكو بێباكو بێگەردو گزی بوو،

مشورخۆرو چاوقایم بوو،.. بەڵام تا ئەو ڕۆژەی بەرو بوخچەی ژیانی پڕ ژانی بۆ دواجار شەتەکداو خاترخوازی وەفاو دڵسۆزی لە کوردو کوردستان کردو لاشەی نازداری گڵەبان کرا، تێرو تەسەلو چاولەبەری هیچ کەس نەبوو.

بەڵێ وەیشومەی خەزان شاعیری کوردایەتی، ئەدیبو مێژوونووسی بەنرخو هێژای لەدەست داین، سێبەری لەسەر زەوی ڕەوی، ئۆغری کرد، ئاوێنەی ژێر توێی خاکو گڵی قەبرستان (بودلق سوڵتان) ی مەهابادی زێدو نیشتمانی کراو لە تەنیشت هاوڕێی گیانی بەگیانی سەردەمی لاوێتیو دەربەدەری، مام هێمن (١٩٢٣- ١٨/١٩٨٦/٤)ی ڕەحمەتی شاردرایەوە، دڵی پڕپیاوەتیو مرۆڤایەتی لە تەمەنی (٧١) ساڵیدا لە لێدان وەستا.

بەڵام ئێمە دڵنیاین تا دنیا دنیابێ ناوی پیرۆزی لەنێو دڵی هەمو ڕۆڵەیەکی بەشەرەفی نیشتمانپەروەرو ڕۆشنبیرو شۆڕشگێڕێکی بە ئەمەکو ڕاستگۆی ڕێگای کوردپەروەرایەتیدا بە زیندویی دەمێنێتەوەو مێژوومان بەشانازیو فەخرەوە، لەتەك کاروانی نەمرانی ڕاستەقینەی میللەتەکەماندا گیانی گەورەو چاکی مەردایەتی ئەو ڕۆڵە جوامێرەو ماندوویی نەناسو بلیمەتە دەپارێزێ.

سروود لەگیانی پاکو هەرگیز نەمری مامۆستا هەژار.

گیانی شادبێ.*

لەندەن

١٩٩١/٢/٢٥

*گۆڤاری مامۆستای کورد، ژمارە (١١-١٢) هاوینی ١٩٩١ ئەمەی ئێرە دەقی نووسنی ئەو کۆڕەیە کە یەکێتی نووسەرانی کورد، (لقی بریتانیا)، لەئێوارەی ڕۆژی شەممە، ڕێکەوتی ١٩٩١/٣/٢٣دا بۆ یادو ڕێزگرتن لەسێ شاعیرو ئەدیبی کورد (کاکەی فەلاح، حەمە ساڵح دیلان، هەژار)ی ڕێکخستبوو، لەلایەن خاوەن باس خوێندراوەتەوە.

شیعرو شاعیر

شاعیر ئەو مرۆڤەیە لە شیعرەکەیدا هەڵوێستو بیرو بۆچوونی یاخود گرێی نهێنییەکانی خۆی بە جەماوەرانی گەل ئەگەیەنێو لە پاشماوە سەلبیاتو عەشیرەتگەرییە کۆنو کەوتەنەکان ئەپەڕێتەوە لەپێناوی سارێژکردنی زامەکاندا تێئەکۆشێو خۆشێو تا چەند بۆی بلوێ بەکردەوە بیانسەلمێنێ ئەوا لای جەماوەر گەورەتر ئەبێ، نموونەی ئەو جۆرانە وەك حاجی کۆیی‌و بێکەسی ئەمر.

شاعیر ئینسانە، هونەرمەندە، لەزۆربەی زۆری خەڵك زووترو زیاتر هەست بە رووداوەکان دەکاتو لەشیعرەکانیدا بەراستی دەیانخاتە بەر چاوو نیشانی خەڵکی ئەداتەوە، ئەو رووداو و دیمەنانە شاعیر وا لێدەکەن بیرکردنەوەی چڕوپڕتر بێو ژیانی کۆمەڵی بەرەو پلەیێکی بەرزتر بەرێ.

شاعیری مولتەزیم ئەوەیە وەکو ئاسنو پۆڵا لەگەڵ گەلەکەی یەکیان گرتووەو لەپێناوی بەختیاریو ئاسودەیی کۆمەڵگای رەنج دەکێشێ، وەکو لای هەموانمان ئاشکراو روونە هەر هونەرمەندێ لەساتو رووداوەکانی دەوروبەریو خواستو ئیرادەی مەسەلەی نیشتمانەوە هەنگاو بنێ مانای ئەوەیە چارەنووسی خۆی لەچارەنووسی نەتەوەکەی جودا ناکاتەوە، "نالی" لەکاتی گەڕانەوەی لەحەج، لەشام نیشتەجێ دەبێ سۆزو خۆشەویستی نیشتمانی ئازیزی ئەی هەژێنێو ئەوپەڕی جۆشی هەڵدەستێو نامە شیعرییەکەی کە بۆ سالمی صاحێب قرانی برادەری گیانی بەگیانی کە دوای هەرەس هێنانی ئەحمەد پاشاو بانگ کردنی بۆ ئەستەمبووڵ دەنێرێ کە رێکەوتی ساڵی ١٨٤٧ی زایینی، یادوای ئەولا پاشای برایو دامرکاندنەوەی هێزی بەبەکان کە دەکاتە ساڵی ١٨٥١ زایینی(١) کە هەمووی هەواڵ پرسینە لەرووداوی سولەیمانی، لەم چامە شیرینە پڕ لە سۆزو هونەرمەندییە کە تا

ئێستاش بە خوێندنەوەو لێ وردبوونەوەی مرۆڤ دڵ گران دەبێ‌و خەم دایدەگرێ.
سەرەتاکەی دەڵێ:

قوربانی تۆزی رێگەتم ئەی بادی خۆش مرور
وەی پەیکی شارەزا بە هەموو شاری شارەزوور

هەروەها دەڵێ:
لەم شەرحی دەردی غوربەتە، لەم سۆزی هیجرەتە
دڵ رەنگە بی بەئاوو بەچاوا بکا عوبور!(٢)

بۆیە دەبێ شیعر لە کەسایەتی خۆی دانەبڕێ‌و رێگە نیشان دەری خەڵکی بێ‌و گرێ کوێرەی شتەکان بکاتەوە. بێگومان "بیری مرۆڤی توانای گەیشتنی بە زانیاری مەوزوعی هەیە، کە شێخ رەزا بە "حەقایق" ناوی دەبات، ئەم مەسەلەیەش تەنیا تیوری نییە بەڵکو پراکتیکیشە"(٣).
شێخ رەزا بەم تاکەی وەڵامی مەسەلەیێکی بنەڕەتی لە مەسەلەکانی فەلسەفە دەداتەوە..

مومکین نییە ئیدراکی حقایق بە تەواوی
مومکن نییە ئیدراکی نەکا زیهنی زەهاوی

ئەدەبی نەمر ئەوەیە بە گیانی برایەتی‌و خۆشەویستی نیشتمان دائەرپژێ و یەکێتی گەل بەهێزئەکاو مرۆڤی نوێ دروست ئەکات. بۆ ئەمەش "ئەی رەقیب" کە ئێستا بووە بە سروودو وێردی زمانی هەموو لاوێکی خوێن گەرمە لە کوردستانا(٤) نموونەیەکی ئاشکرایە.

با بچینەوە لای مامەی شارەزووری، کە زۆر دڵپاکو نەرمو بێگەرد بووە. هەستی بەرزی بەرانبەر زمانی نەتەوەکەی ڕەنگی داوەتەوەو پایەیێکی مەزنی وەرگرتووە، نالی بۆیە شیعری بەکوردی گوتووە مایەی سەربەرزیو شانازی پێوە کردنە لەو سەردەمەدا بە جۆرێکیوا خۆی تاقی کردۆتەوە، شیعرو ئەدەبی کوردی بردوەتە شوێنێکی زۆر بڵند. نالی بەرپەرچی ئەوانەشی داوەتەوە کە وایان خستۆتە پاڵ گوایە زمانانی تر نازانێ بۆیە شیعری بە کوردی داناوە. لەوەرامی ئەوانەدا نالی خۆی دەفەرموێ:

بەکوردی شیعر وتنم هی ئەو نیە ناتوانم بەفارسیو عەرەبی شیعر بڵێم بەڵکو ئەمەوێ خۆم تاقی بکەمەوە شتێکی نوێ بێنمە ئاراوە کە تا ئێستا کەس نەیکردبێ: بەکوردی شیعر بڵێم(٥) لەوبارەوە بەڵگەی ڕاستی ئەم ڕایەمان بەرچاو دەنێو دەڵی:

طەبعی شەککەرباری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا،
ئیمتیحانی خۆیە مەقسودی، لە (عمدا) وا دەکا
یا لەمەیدانی فەصاحەتدا بە میثلی شەھسوار
بێ تەئەممول بەو هەموو نەوعە زوبانی ڕادەکا(٦)

بۆیە ئێمەش شیعرێکمان دەوێ بەرگری لە میللەتو زۆربەی زۆری خەڵکی وولاتەکەمان بکاو بەگژ هەموو جۆرە چەوساندنەوەو ئازارێکدا بچێ، وشەی ڕەسەنو پیرۆزی وا شاعیری ئازادیخوازو دەروون بێگەردێك بۆمانی بنوسێو تۆماری بکەن، ئەوەشمان لەیاد نەچێ شاعیرمان هەن بەرهەمەکانیان هەر بۆ سەر ئێشە نووسراونەتەوەو لەچەند وشەییێکی بی مەعناو لەناوەرۆکێکی گەندەڵ پێك هاتوون. ئەو جۆرە بنیادەمانە نایانەوێ خەڵکەکە لەژیانی واقیعو هونەریو ڕۆشنبیری بگەن یان وا بیر دەکەنەوە کە هونەر بۆ هونەرە.

شیعری راستەقینە هەمیشە لەپێناوی خزمەت کردنو کەڵکو سوودی چینە چەوساوە ساویلکەکان نووسراوەتەوەو وەك نان پێی هەڵدەکەنو پێی دەژین، بەپێچەوانەی ئەو بنیادەمانە درووستکەری ژیانێکی واقیعو پرشنگدارو گەشاوەیە "لە سەدەی نۆزدەمی میلادیدا، شیعری مەدرەسە تەقلیدی ئەدەبی کوردی گەیشتە ئەوپەڕی بەرزبوونەوە، لەلایەن فەنی شیعرییەوە، ئەم چەشنە شیعرە بەهێزەی کوردی دوو لقی لێ بووەو، لقێکیان لە ئاسۆیەکی تەسکو تروسکا ئەژیا، شاعیر هەوڵی ئەدا کە سۆزی دەروونی خۆی بکاتە ئامانجی شیعری، دوور بێ لە کۆمەڵ، لە کۆمەڵی کورد، لەبیروباوەڕی گشتی"(٧).

بۆیە شیعر دەبێ خۆشەویستی بێ، شیعر چەکی بەرگری بێ لە جەماوەرانی زۆربەی گەل، شیعر هانمان بدا بۆ سەربەرزیو سەرفرازیو فێری ئەوەمان بکا کە بەهیواوە بۆ ژیانی دوارۆژ بڕوانین.

شیعر دەبێ فێرمان بکا لە هەوڵدان سارد نەبینەوەو لە تێشکاندا زەبوونو لەسەرکەوتندا مەغرور نەبین. شیعر ئەمانەو زۆر شتی تری جوانمان فێرئەکا.

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

١-دیوانی نالی: لێکۆڵینەوەی مەلا کەریم مودەریس فاتیح عەبدولکەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦، ل/٤٠.

٢-دیوانی نالی، هەر ئەو سەرچاوە، ل/١٧٤و ١٩٧.

٣-گۆڤاری رۆژی کوردستان، ژمارە (١٥) ساڵی سێیەم، کانوونی دووەمی ١٩٧٤.

٤-کەریم شارەزا، کۆیەو شاعیرانی، چاپخانەی النجوم، بەغدا، ١٩٦١، ل ١٠.

٥-دیوانی نالی، هەمان سەرچاوە، ل/٦٥.

٦-دیوانی نالی، هەمان سەرچاوە، ل/١٠٦.

٧-ئەحمەد هەردی، پێشەکی رازی تەنیایی، بەغدا، ١٩٥٧.

هەڵگێڕانەوەی تۆژاڵێك لە واتاكانی شیعرو شاعیر

شیعر لكێكە لە مەیدانەكانی ئەدەب، شاعیر بەهۆیەوە دەتوانێ هەڵوێستی خۆی بە ئاشكرا لەو رۆژگارەی تیایدا دەژیێت دیاری بكات. شیعر ئیلهامێكی كاتییەو لەقوڵایی هۆش‌و هەڵچوونی هەستی كاتێكی دیاری نەكراوەوە دەردەبڕێ.

شیعر پتر بەندە بەدەسەڵاتو بەهرەی سرشوتی‌و لایەنە زگماكیە تایبەتییەكەوە، دەبێ لەچەرخ بدرێت‌و مشت ماڵ بكرێت. ئەویش بە تەجرەبەو خوێندنەوەو پەروەردەو تاقیكردنەوەو زادەی مەشق‌و راهێنان خەلق دەبێ، هەروەها پێویستی بە چەندین هەوڵ‌و زەحمەت‌و شتی تریش هەیە كە وەك سەرە رم تیژترو بەبڕشتر دەبێ كەئەگەر ئەمانە لەكار نەخران بەرەو كوژانەوەو وەستان‌و دواكەوتن‌و نەمان دەچێت یان وەكو بڵقی سەرئاوی لێدێت، شیعر تەنیا بریتی نییە لە دروست كردنی رستەو وشە ریزكردن‌و ستوون دانانی كێش‌و سەروا، ئەم تەرزە دەمەتەقەو تەسك دیتن‌و بۆچوونانە بەهیچ كلۆجێك مانای راستی‌و تەواوەتی شیعر بەدەستەوە نادەن‌و روو لەشیعر ناكات (مەگەر بە زۆرەملێ).

بەم پێیە هەرگیز بەبێ پاسپۆرت بە جیهانە فراوانەكەی شیعر گوزەر ناكەن‌و نابن بە شاعیر، چونكە بینای شیعر تەنیا هەر بەم شێوە دەربڕینانە دروست نابێ، "شیعر ئەو زمانەیە كە لەدەست گشتمان نایە قسەی پێ بكەین، زۆرجار دەبێ، مرۆڤی بیر قووڵ‌و ورد، لێكدانەوەی بەرز، ئەندێشەو سۆزێكی ناسكی هەیە، كەچی ناتوانێ بیخاتە قاڵبی شیعرەوە،، چونكە ناتوانێ شاعیرانە وشە بەكاربهێنێ، كە دیارە بەكارهێنانی هونەرمەندانەی وشە بۆ خۆی مەرجی هەرە پێویستی شیعرە"(١).

لەسەردەمی ئەمڕۆماندا شاعیرمان لەكڕیارو خوێنەری شیعر زیادە، بەرهەمیشیان لەناویان زێدەترو بڵاوترە، بەڵام زۆرێكی ئەم بەرهەمە

وەکو روونو ئاشکرایە (بەلای خوێنەری زیرەك) گیرۆدەن بەئاگری عیشقو سووتان لە میحوەرێکی کۆنەپەرستی دووقوڵی دلبەرەکانیان دەسووڕێتەوە، لەمەیش بترازێین مەنتیقو داخوازی -داوا دەکات کە بڵێین ئەم بەرهەم زۆریو هەرەمەکییە مەرج نییە خاوەنەکانیان بکەن بەشاعیرو هەروەك مێزەرو جبە مەلا دروست ناکات، شیعر هەیە ئەمرۆ لەدایك دەبێ کەچی پاش چەند رۆژێك، نەك تووشی پەتاو نەخۆشی گێڕیو ئیفلیجی دەبێ بەڵکو تووشی شێرپەنجە دەبێو زوو دەچێتە رۆخی گۆڕو بیرچوونەوە.

شیعری چەندین کەڵە شاعیری ئەوتۆشمان هەن وەکو: نالیو سالمو کوردیو مەحویو حاجیو شێخ رەزاو ئەحمەد موختارو بێکەسو قانیعو هەژارو هێمنو.. هتد هەمیشە لەزەینو دڵو چاوی کۆمەڵدا دەمێننەوەو دەوترێنەوە، ئێمەو بۆ تا هەتایە قەرزاری ئەو رۆڵە وەفاکارانەین.

دوکتۆر مارف خەزنەدار، لەژمارە نۆزدەی گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیاتدا نووسیویەتیو دەڵێ: "تاقە شیعرێکی وەکو -نیش کە رووی ئێستا- نەوەکو تەنیا دەچێتە ناو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، بەڵکو جێگایەکی دیاریش لەسەر لاپەڕەکانی ئەم مێژووە داگیر دەکا، چونکە ئەمە گوڵە گەنمەو ئەوانی تر زیوانن، هەزارزیوان بەگوڵە گەنمێك ناشێ"[٢]

هەر هونەرمەندێ بەرهەمەکەی لەسەردەمەکەی دابڕا ئەوە ئەدیبێکی نامولتەزیمە (غەیرە مەسئوول) و ناشیو ترسنۆکە، شاعیری نەتەوەپەرستی رەسەن ئەو کەسەیە کە بە سەردەمەکەیەوە مولتەزیم بێ، هەست پەئێشو ئازاری ئامانجە مێژوویەکانی میللەتەکەی بکاو خۆی بۆ سوودو قازانجی نەتەوەکەی تەرخان بکات. "ئاشکرایە جەماوەری گەل شیعرێکی دەوێ باسی خۆی بکاو لێی تێبگا.. ئێمە دەبێ بۆ جەماوەر بنووسین.. هەر شاعیرێ لە جەماوەری رەشو رووتو هەژاری گەلەکەی خۆی دوور کەوێتەوە ئەوا لەمردن نزیك دەبێتەوە..![٣]

هەر نووسەرێك دەستی دایە پێنووسەكەی لەپێش ئەوەی بنووسێت دەبێ ئەوە لەپێش چاو بگرێ كە لەسەر نەتەوەكەی لەپێناو داخوازیەكانی نەتەوەكەیدا دەنووسێت، لە بابەتە ئەدەبییەكانیدا مەسەلەو رووداوە گرنگەكانی سەردەم باس بكاو رەنگدانەوەی شێلەی بیرو هۆشو باری چینایەتیو دەردو ژانی هەژاران خۆی بە بەرپرس بزانێ.

شیعر هەر ئەوە نییە بەدەنگێكی پڕ لە حەماسەت بەشداری خۆپیشاندانو بەیانی ناڕەزاییو سۆزی ئەڤینو فیكری سیاسی تیا لە قاڵب بدرێ..شاعیر ویژدانو نوێنەری راستەقینەی میللەتو شایەتی سەردەمەكەیەتی، دەبێ ئاسۆی بیركردنەوەی فراوانو بەرچاو روونو دڵی بەدنیا زۆر خۆش بێ، ئاگای لەوەزعی جەماوەر بێت. لەكێشەكانی ژیانی رۆژانەی كۆمەڵگەی كوردەوارییەوە بۆ دواڕۆژ بڕوانێ، هەوڵی پێشخستنی بدات، دەبێ بڕوا بە پاشەڕۆژو هەلاتنی خۆری ئازادیو سەرفرازیو خەباتی بێ پسانەوە بێنێ، تەنانەت نابێ بەتەنگ سەری خۆشیەوە بێ. پیرەمێردی گەلپەروەر جوانی فەرمووە كە دەڵێ:

ئومێدی سەر لەسەر دەركەن ئەوانەی راستو رووناكن
قەڵەم هەر سەر قەڵەم، مۆم بۆ مقەست هەر بۆ ئەویش چاكن![٤]

سەرچاوەکان:

١-سەباحی غالب "زمانی شیعر" مکتبە زانکۆ، سلێمانی، چاپخانەی زانکۆ، سلێمانی، ژمارە ٢، تەمموزی ١٩٧٧.
٢-دکتۆر مارف خەزنەدار، شیعری بەرزی هەندێ لە شاعیرە کەم ناسراوەکانی کورد، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، چاپخانەی دار الحافظ، ژمارە ١٩، ١٩٧٩، ل/١٢.
٣-گفتوگۆیەکی ئەدەبی لەگەڵ شاعیری کورد لەتیف هەڵمەت، بۆی بروانە رۆژنامەی عێراق پاشبەندی کوردی، ژمارە ٣٤، لە ٢١ شوباتی ١٩٧٩، ل/٩.
٤-محەمەد رەسوڵ هاوار، پیرەمێردی نەمر، چاپخانەی (العانی) ساڵی ١٩٧٠.

سەرچاوەکان

١-عەلی کەمال باپیر، (١٨٨٥- ٣٠/١١/١٠٧٤)، شاعیرە ناو ون بووەکانی کورد، سلێمانی چاپخانەی راپەرین، ١٩٧٣.
٢-ئەمین فەیزی بەگ، (١٨٦٢- ١٩٢٩)، ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد، ئەستەمبووڵ، چاپخانەی تەرجومان حقیقت، رەبیعولئەوەلی ١٣٣٩- ١٩٢٠.
٣-عەلائەدین سوجادی (١٩٠٧ سنە/ پێنج شەممە: ١٢/١٣/ ١٩٨٤)، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی یەکەم، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٢.
٤-دیوانی نالی، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیسو فاتیح عەبدولکەریم، پێداچوونەوەی محەمەدی مەلا کەریم، لەچاپو بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.
٥-دکتۆر مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، بەغدا، چاپخانەی (بابل) ١٩٨١.
٦- محەمەدی مەلا کەریم "نالی لەکلاوڕۆژنەی شیعرەکانیەوە، بەغدا چاپخانەی ئەکادیمیای عێراق، ١٩٧٩.

٧-نامەیەکی دەستو خەتی مامۆستا هەژار موکریانی.
٨-کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، کۆکەرەوە ئامادەکردنی بۆ چاپ، عەبدولڕەحمان سەعید، بەغدا، چاپخانەی دار السلام، ١٣٤٤-١٩٢٥ز.
٩-مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم، چاپخانەو بڵاوکردنەوەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٣.
١٠-دیوانی حاجی قادری کۆیی، ساخکردنەوەی محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی (دار الحریه) بەغدا ج، ١٩٨٩.
١١-د. فەرهاد فازیل عومەر، ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، بەرلین، ١٩٨٦.
١٢-گوڵبژێرێك لەدیوانی.... حاجی قادری کۆیی، چاپو بڵاوکردنەوەی، هەیئەتی ناوەندی کۆمەڵەی (ژ.ك) خاکەلێوەی ١٣٢٢-١٩٤٣، لەشێوەی سیپارەیەك چاپ کراوە، کتێبخانەی سەیدیان سەرلەنوێ چاپی کردۆتەوە، بەڵام مێژووی ساڵی لەسەر تۆمار نەکراوە؟!
١٣-د. کەمال فوئاد، کوردستان یەکەمین رۆژنامەی کوردی (١٨٩٨-١٩٠٢) بەغداد، چاپخانەی (الاخلاص) ١٩٧٢.
١٤-گۆڤاری "روناکی" پاشبەندی کوردی رۆژنامەی "النور" ژمارە. ١٨٠، هەینی، ٢٣لا مایسی ١٩٦٩.
١٥-دیوانی حاجی قادری کۆیی، گردوکۆو بڵاوکراوەی گیو موکریانی. هەولێر، چاپخانەی کوردستان،١٩٥٣.
١٦-عەلائەدین سوجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ (٢)، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٧١.
١٧-وتاری مامۆستا عەلائەدین سوجادی، لەکتێبی (یادی پیرەمێرد)دا، ئەو نووسراوو شیعرانەن کە لە ئاهەنگی چلەی دوایی پیرەمێردد خوێندراونەتەوە لە سلێمانی، لەسەر ئەرکی (یانەی سەرکەوتن) و لەژێر

چاودێری مامۆستا عەلائەدین سوجادیدا لەچاپ دراوە، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥١.
١٨-عومەر مەعروف بەرزەنجەیی، (لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردی)ی ١٩٧٨.
١٩-شێخ محەمەدی خاڵ، گۆڤاری بەیان، ژمارە ١٨، تشرینی یەکەمی ١٩٧٤. گۆڤاری بەیان، ژمارە ٢١، کانوونی دووەمی ١٩٧٥، چاوپێکەوتنێك لەگەڵ کاك ئەسعەد بەگی کوڕی عەبدولڕەحمان بەگی بابان.
٢٠-محەمەد ڕەسوڵ هاوار، پیرەمێردی نەمر، بەغدا چاپخانەی (العانی)، ١٩٧٠.
٢١-دیاری مەلا محەمەدی کۆیی، چاپخانەی کوردستان، چاپی چوارەم، هەولێر، ١٩٦٩.
٢٢-گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارەی (٧) ساڵی چوارەم، بەغدا چاپخانەی ماعاریف، تەمموزی ١٩٤٣. گەلاوێژ ژمارە (٥) ساڵی (٤) اغستۆس ١٩٤٣، بەغدا چاپخانەی مەعاریف.
٢٣-شاکر فەتاح، زێوەر، سلێمانی چاپخانەی کامەران، ١٩٧٤.
٢٤-دیوانی زێوەر، سۆزی نیشتمان، بەشی یەکەم، بەغدا، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٨.
٢٥-سۆزی نیشتمان، بەشی یەکەم، لە شیعرەکانی موفتی پێنجوێنی، بەغدا، چاپخانەی (اللواء)،١٩٧٢.
٢٦-سەباحی غالب، "موفتی پێنجوێنیو شیعری کۆمەڵایەتی"، نووسەری کورد ژمارە ٦، بەغدا، چاپخانەی (الزمان) مارت- نیسان، ١٩٧٢.
٢٧-دیوانی قانیع، سەرجەمی بەرهەمی قانیع، چاپی یەکەم، بورهان قانیع، کۆی کردۆتەوەو ئامادەی کردووەو پێشەکیو پەراوێزی بۆ نووسیوە، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ١٩٧٩.

٢٨-دیوانی ئەسعەد مەحوی، بەشی یەکەم، چاپخانەی راپەڕین، ١٩٧٠.
٢٩-سۆران مەحوی، "مەلا ئەسعەدی مەحوی لە فەرهەنگی بەسەرکردنەوەدا"، گۆڤاری کاروان، ژمارە ١٦، ساڵی دووەم، کانوونی دووەم، ١٩٨٤.
٣٠-شێخ لەتیف شێخ مەحموودی نەمر، گوڵی وەریو، سلێمانی چاپخانەی راپەڕین ١٩٧٥.
٣١-نامەی قانیع، بەغدا، چاپخانەی (دار التضامن) ئەهای، ١٩٧٤.
٣٢-دیوانی حەقیقی،(١٩٠٢- ١٩٩٧/١/١٨)، چاپی دووەم، ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگو ئەدەبی کوردی، ئینتشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبی، ورمێ،١٩٨٨.
٣٣-گۆڤاری سروە، هەمان دەزگای چاپو بڵاوکردنەوە، ژمارە٣.
٣٤-دیوانی بێکەس، کۆکەرەوەو ئامادەکردنی بۆ چاپ، محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، چاپخانەی شەفیق، ١٩٧٠.
٣٥-ئۆرخانی غالب، شیعرو شاعیر، پاشبەندی رۆژنامەی (العراق) بەکوردی، ژمارە٢٨، تەمموزی ١٩٧٩.
٣٦-دکتۆر مارف خەزنەدار، شیعری سیاسیی کوردی لە کوردستانی عێراقدا..، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، ژمارە، ١٥، ١٩٧٥.
٣٧-دیوانی دەستنووسی بەختیار زێوەر، مەبەست لە دەستنووس ئەوە نیە کە بەدەستو خەتی شاعیر خۆی نووسرابێتەوە، بەڵکو دەستاو دەستی پێ کراوە کە لەلایەن دۆستی بەڕێز کاك غەریب زێوەرەوە بەدەستم گەیشت، شایانی باسە، بنەماڵەی شاعیر سەرجەمی شیعرەکانی بەختیاریان لە دیوانێکدا کۆکردۆتەوەو ساڵی ١٩٨٩ دەزای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی چاپو بڵاوی کردۆتەوە.

٣٨-كاكەی فەللاح، كاروانی شیعری نوێی كوردی، چاپخانەو بڵاوكردنەوەی كۆڕی زانیاری كورد، بەرگی یەكەم، بەغدا، ١٩٧٨.
٣٩-حسەین عارف، (چیرۆكی هونەریی كوردی ١٩٢٥-١٩٦٠)، بەغدا، چاپخانەی دار الحریە، ١٩٧٧.
٤٠-یادداشتەكانی ئەحمەد تەقی، ڕێكخستن‌و ئامادەكردنی بۆ چاپ، جەلال تەقی (١٩٣٩- ١٩٩٢/٤/٥)، بەغدا، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، ١٩٧٠.
٤١-دیوانی فانی، چاپخانەی ڕاپەڕین، سلێمانی، ١٩٧٥، كۆكردنەوەو ئامادەكردنی بۆ چاپ، كەمال میراودەلی.
٤٢-سۆران مەحوی، ناوەندە ئەدەبییەكی ئاڵۆزو ژیانی ئەدیبان، پاشبەندی كوردی عێراق، ژمارە(٣)، ٢١ی نیسانی ١٩٧٧.
٤٣-پێشەكی حەسەنی مەلا عەلی قزڵجی (١٩١٥- ١٩٨٤/٩/٢٩)، لەكتێبی "مەم‌و زینی خانی"ی هەژار، بەغدا، چاپخانەی نەجاح١٩٦٠.
٤٤-هەژار، بۆ كوردستان، چاپی یەكەم بیروت، چاپخانەی عیتان ١٩٦٠.
٤٥-شەرەفنامە، وەرگێڕانی هەژار بە كوردی، چاپی دووەم، بە ئۆفسێت لەبەر چاپەكەی نەجەف‌و لە چاپخانەی جەواهیری لەتاران ساڵی ١٣٦٠ هەتاوی/١٩٨١ زایین لە چاپدراوە.
٤٦-كۆمەڵەی (ژێ. كاف) چ بوو؟ چی دەویست؟و چی لێ بەسەرهات؟ ئامادەكردنی: سەید محەمەدی سەمەدی، مەهاباد، ١٣٦٠ هـ، ١٩٨١ز.
٤٧-مەسعود محەمەد، مرۆڤ‌و دەوروبەر، بەشی دووەم، بەغدا، چاپ‌و بڵاوكردنەوەی كۆڕی زانیاری كورد، ١٩٨٤.
٤٨- كەریم شارەزا، كۆیەو شاعیرانی، چاپخانەی النجوم، بەغدا ١٩٦١.
٤٩-ئەحمەد هەردی، پێشەكی ڕازی تەنیایی، بەغدا ١٩٥٧.
٥٠-سەباحی غالب، زمانی شیعر، مكتبە زانكۆ سلێمانی، چاپخانەی زانكۆی سلێمانی، ژمارە(٢)، تەمووزی ١٩٧٧.

٥١-دکتۆر مارف خەزنەدار، شیعری بەرزی هەندێ لە شاعیرە کەم ناسراوەکانی کورد، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، چاپخانەی (دار الحافظ)، ژمارە١٩، ١٩٧٩.
٥٢-گفتوگۆیەکی ئەدەبی لەگەڵ شاعیری کورد، لەتیف هەڵمەت، پاشکۆی کوردی عێراق، ژمارە ٢٤، شوباتی ١٩٧٩.
٥٣-کەریم شارەزاو جەبار جەباری، ئەسیری شاعیرێکی شۆڕشگێڕی قۆناغی دوای حاجی قادری کۆیی‌یە، چاپخانەی شارەوانی هەولێر ١٩٧٤.

ژیاننامەی
ئەو شاعیرو ئەدیبو نووسەرانەی
لێرەدا یادیان کراوەتەوە

سەرپاکیان لە گۆڤارو رۆژنامە کوردییەکانی نێوخۆی وڵاتو دەرەوەی وڵاتدا چاپو بڵاوکراونەتەوە کەوا لێرەدا بەرەو خوار بۆ زانین ناوی سەرچاوەکانیان تۆمار دەکەین.
*نالی، گۆڤاری پەیڤ، ژمارە(١٥)، لەندەن، فێبریوەری ١٩٢٢.
*حاجی قادری کۆیی، مەڵبەند، بڵاوکراوەیەکی مانگانەی مەڵبەندی رۆشنبیری کوردە لە لەندەن، ژمارە (٦٣) سبتمبر ١٩٩٥.
*حاجی قادری مرۆڤو دیموکراتیخوازو رابەری بیری مرۆڤایەتی، مەڵبەند، بڵاوکراوەی مەڵبەندی رۆشنبیری کورد، لە لەندەن، ژمارە ٨٤، نۆڤمبری ١٩٩٧ خەزەلوەر، سەرماوەز، ٢٦٠٩ی کوردی.
*پیرەمێرد، شۆڕەسوارێکی نەمر، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٢١) ١٩٨٤.
*مەلای گەورەی کۆیە، زاناو بلیمەتی کورد، رۆژنامەی کوردی پاشکۆی (العراق)، ژمارە (٢٥)، مارتو نیسانی ١٩٧٩، ئەم باسە جارێکی دی بە ئۆفسێت لەبەر چاپەکەی پاشبەندی عێراق، لەئێران چاپ کراوەتەوە، بڕوانە: گۆڤاری گرشەی کوردستان، ژمارە (٨)، تاران ١٩٨١.

*زێوەر، یادەخۆری راستیو دێوانەی ژیانی مەردایەتی، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٢٧) ١٩٨٤.
*موفتی پێنجوێنی شاعیرو ئاشتیخواز، رۆژنامەی هاوکاری، ژمارە ٦٩٧، ٦٩٨، ١٩٨٣.
*ئەسیری شاعیری شەیدای گەلو نیشتمان، هەواڵنامەی مەڵبەند، ژمارە (٧٠)، مایسی ١٩٩٦، بەشی دووەم، مەڵبەند، ژمارە ٧١، حوزەیرانی ١٩٩٦، لەندەن.
*مەلا ئەسعەدی مەحوی، گۆڤاری پەیڤ، ژمارە (١٤)، ١٩٢٢ لەندەن،
*قانیع شاعیری میللیو چەوساوەکان، پاشبەندی کوردی عێراق، ژمارە (٢١)، تشرینی دووەمی ١٩٧٨.
*حەقیقی، گۆڤاری خەرمانە، ژمارە (٧) ١٩٩٣ سوێد.
*فایەق بێکەس، گۆڤاری کاروان، ژمارە (١٦) ساڵی دووەم، کانوونی دووەم، ١٩٨٤.
*بەختیار زێوەر، بەشی یەکەم، مەڵبەند، ژمارە (٢٣)، دیسەمبەری ١٩٩١. بەشی دووەم، مەڵبەند، ژمارە (٢٤)، جانوەری ١٩٩٢ لەندەن.
*شیعرێکی بڵاونەکراوەی بەختیار زێوەر، گۆڤاری هەڵوێست، ژمارە (٥) خولی دووەم ناوەڕاستی ١٩٩٠ لەندەن.
*مامەند ئاغای فانی، گۆڤاری رابوون، ژمارە ٢٤ی ١٩٩٨ سوید.
*شێخ لەتیفی حەفید، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٨) ١٩٨٣.
*مامۆستا هەژار شاعیری شۆڕشگێڕو ئەدیبی دەستو قەڵەم رەنگینی کورد، بەشی یەکەم، ژمارە (٩)ی رۆژنامەی بارزان، فێبریوەری ١٩٩٢، بەشی دووەم، ژمارە (٢٢)ی بارزان، ئاگوستی ١٩٩٦ ئەمەریکا.
*کۆچی دوایی مام هەژار، گۆڤاری مامۆستای کورد، ژمارە (١١-١٢)، هاوینی ١٩٩١ سوید.
ئەمە لێرە دەقی ئەو نووسینەیە کە لە نێوارە کۆڕێکی یەکێتی نووسەرانی کورد (لقی بەریتانیا)، رۆژی شەممە، رێکەوتی

۱۹۹۱/۲/۲۳دا بۆ یادو ڕێزگرتن لە سێ شاعیرو ئەدیبی کورد (کاکەی فەللاح، حەمە سالح دیلانو هەژار)ی ڕێکخستبوو، لە لایەن خاوەن باس خوێندراوەتەوە.

*شیعرو شاعیر، پاشبەندی عێراقی کوردی، ژمارە (۲۸)، تەمووزی ۱۹۷۹.

*هەڵگێڕانەوەی تۆژاڵێك لە واتاکانی شیعرو شاعیر، مەڵبەند، مەڵبەندی ڕۆشنبیری کورد لە لەندەن، ژمارە (۲۱)، نۆڤەمبەری ۱۹۹۱.

ماڵی کوردێ نیە کوڕ کوژراو نەبێ
رووبان لە ئاسۆو دڵ پەشاو نەبێ
وامن بەخوێنی گیانی شیرینم
کۆتی دیلێتی هەر ئەپچڕێنم

بەرەی شەڕی گەرووی ئۆمەرئاغا ۱۰/۱۹۷٤

کاتێ گفتوگۆ ئەکەم، لەگەڵ ژیان
زمرەخەنەی سەرلێوم نەبێتە ژان
تاکو "ئازادی" دەنگ نەداتەوە
بەستەو گۆرانی "دڵ" ناکاتەوە
۱۰/۱۰/۱۹۷٤ زۆزگ

ئاسمان تاریکەو لێڵە، یا بینابیم کوێرە؟
دوکەڵی ناپاڵمەو دەست ڕێژی شەستیرە!
هەڵسن بسێنن تۆڵەی ئەو خوێنە ڕژاوە
لەشاری قەڵادزەی شەهید مێشك پژاوە
راکەن بەسەر مێشکی سەری لاشەی دوژمنتانا
کارێکیان پێ بکەن، بێ حورمەت بن لە ژیانیانا.
نیسانی ۱۹۷٤ ماوەت

ڕۆڵەی دایکی کوردستانی پیرۆزم
وەك پکشۆی گەشی ئاگری نەورۆزم
پەروانەی عاشق سووتاوی چرایە
من سووتاوی عەشقی گەلو هۆزم
هەرگێنەی پێنجوێن/ ١٩٧٥

خاکو ئازادی
لەپێناو خاکو سەربەستی، لەدیلی دەستی زۆرداری
ئەنێین هەنگاو بەیەکسانی بەرەو هەڵبەندی رزگاری
بەخوێنی گەش ئەنووسین، هەر ئەکەین ڕۆژێ بە دڵشادی
ئەژین، ژینێکی سەربەستی، ئەچێژین تامی ئازادی
١٩٧٤

وێنەیەك لەبەهاری کوردستان[1]
١٩٧٥ سلێمانی

لەباوەشی خاکا سەرت هەڵداوە
سەرەتای ساڵی، گوڵت هێناوە
نێرگز پێکەنی درك لەتاوا
سووتاوی بەتیشکی گەرمی هە تاوا
وەك قەوسو قەزەح گوڵی سەوزو سوور
لەسەر سنگی خاك دیارە لەدوور
زەوی بەگشتی گوڵو گوڵزارە
چریکەی بازو کەو و کەوبارە
بەرگی پۆشیوە شۆخی رەنگاو رەنگ
مژدەی هێناوە بیکەین بەئاهەنگ

لەمەر کوێ هەیە بەهاری لێو ئاڵ
جوانی ئەبەخشێ بە کوڵمی منداڵ
ئەی شا گوڵی جوانی نازەنین
گوڵ بەدەم روو بە پێکەنین
پێویستە ئێمە هەموو بەهارێ
بگێڕین بەزمێ لەگوێ کەنارێ
شنەی شەماڵ ئەدا لەروومان
بەجۆش ئەبزوێنێ دڵو دەروونمان
بەڵام من مەست بەخۆشی بەهار ناکەم
چونکە دڵ ناشادە روو لەگەشت ناکەم

---

(١)لەژمارە (٤٢٣)ی هاوکاری ١٩٧٨دا بڵاوکراوەتەوە.

دڵدارەکانی سیناو جۆلان[1]

١٩٧٨/٦

مرۆڤەکان
دەزانن کەی "دڵ" شاد ئەبێ!!
دەزانن ئەسرین
کەی لە چاوان وشك دەبێ!
دەزانن میوا
کەی پێ دەگرێ!
دەزانن سروشت
کەی خەندەی سەرکەوتن دەگرێ!
بۆ دڵداریو خۆشەویستی
بۆ سەرفرازیو بۆ سەربەستی
کاتێ

بیری نوێو خوێنی دڵسۆزان
ڕێکخستنو سەرکردەتان
بخەنە کار
لەگشت لایە
لە سیناو لەجۆلان، لە کوردستان
کە سەهۆڵبەندانی ژێردەستی.. توایەوە
گیانی شەهید لەژێر عەردا بووژایەوە
پەلەوەران بۆ لانەیان گەڕانەوە
"نالی" بۆ شارەزووری لای "حەبیبە" گەڕایەوە
ئەڵوەند بەخاکی خانەقینی دەزگیرانی گەشایەوە
ئەوسا (دڵ) شاد دەبێ
مەمك لە منالان حەلاڵ دەبێ
دولبەر بۆ عاشقی بەراستی خۆی زولال دەبێ
لێوی جوانیش زەردەی میوان دەبێ
تا بەگشتی
ژیانو ئازادی بۆ
ئینسانی چەوساوەی هەموو جیهان دەبێ

(١)لە عێراقی کوردی ژمارە (٣١) تشرینی یەکەمی ١٩٧٩دا بە ناتەواوی بلاوکراوەتەوە.

لەگەڵ هەرەسی شۆڕشی ئەیللول، کۆمەڵێ شیعرم فەوتا، ئەمانەی ئێرە تەنیا بەنیازی یادکردنەوە، لەبیرکردنەوەی خۆمەوە نوسیوومن، وەختێ ئەم باسەم بۆ مام هەژاری رەحمەتی گێڕایەوە وتی (بەخودای پێم خۆش بو...) مەبەستی مام هەژار ئەوە بوو بڵێ شیعرو شاعیرمان زۆرن، پێویستمان بە پەخشان نووسی هەیە، پێم وایە هەر ئەویش بە پلەی یەکەم وازی پێ لە شیعر هێنام. سوپاسی ئەکەم.

سوپاس و پێزانین

ئەگەر هیمەتی جوامێرانەو هەستی برایانەی کامەرانی برام بۆ چاپکردنی ئەم چەند پەلکە نووسینەم نەبوایە، رەنگ بوو وا بەئاسانی چاوی بە رووناکی چاپ هەڵنەدەهێنا. شایانی ئەوەیە لەکانی دڵمەوە سوپاسی دەکەم، لەپاڵ ئەوەشدا دەخوازم وێنەی برای دڵسۆزو مرۆڤی بە ئەمەکو هوشیارو زرنگ لەنێوان کورداندا هەر لە برەوو زیادبووندا بێ.

لەسەرمە سوپاسی ئەم برا ئازیزانەشم بکەم، کە وێنەی سێ لە شاعیرانی ناو ئەم نامیلکەیەمان لەکاتی خۆیدا بەدیاری بۆ ناردم، مامۆستا سۆران مەحوی وێنەی مامۆستا مەلا ئەسعەدی مەحوی بۆ ناردم، کاك عەتا پێنجوێنی وێنەی موفتی پێنجوێنی بۆ ناردم، دکتۆر یوسف زەنگەنە وێنەی مامۆستا هەژاری بۆ ناردم.

ئۆرخان